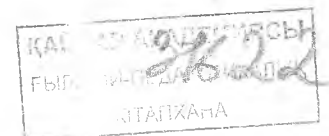

ЕРКИНБЕКОВА М. А.

**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ
ЭТНОСТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Алматы, 2014

УДК 159.9(075.8)
ББК 88.53 я7
Е68

Монография Қайнар Университетінің Педагогика және әлеуметтік ғылымдар кафедрасының 2013 жылғы №4 отырысында талқыланып, баспаға ұсынылды.

Пікір жазғандар:

Тоқсанбаева Н.Қ. – психол. ғыл. докторы, профессор;
Дабылтаева Р.Е. – пед. ғыл. кандидаты, доцент;
Турдалнева Ш.Т. – психол. ғыл. кандидаты, доцент

Еркинбекова М. А.
Е68 Біліктілікті арттыру жүйесіндегі этностық қарым-қатынастың психологиялық маңыздылығы : *Монография.* – Алматы, 2014. – 220 б.

ISBN 978-9965-545-76-4

Біліктілікті арттыру жүйесіндегі этностық қарым-қатынастың психологиялық маңыздылығы оқулықта жоғары оқу орнында біліктілікті арттыру жүйесіне арналған. Монографияда біліктілікті арттыру жүйесіндегі этностық топтардағы қарым-қатынастың психологиялық маңыздылығы көрсетілген. Біліктілікті арттыру институттарында біліктілікті арттыру жұмыс жасау, осы топтарда біліктілікті арттыру институттарына бағытталған біліктілікті арттыру жүйесі туралы мәліметтер берілген.

Аталған монография ЖОО магистранттарына, біліктілікті арттыру жүйесінің мамандарына арналады.

УДК 159.9(075.8)
ББК 88.53 я7

ISBN 978-9965-545-76-4

© Еркинбекова М.А. 2014

КІРІСПЕ

Білім беру жүйесі субъектілерінің өзара әрекет етуі – педагогикалық процестегі өте маңызды, әрі күрделі де ұзақ мерзімді қажет ететін көкейтесті мәселелердің құрамдас бөлігі екендігі белгілі. Қазіргі қоғамның қарқынды дамуы барысында әлеуметтік, экономикалық құндылықтарды, оның ішінде қарым-қатынас және адам мәдениетінің деңгейін түбегейлі қайта қарастыру қажет. Әсіресе, әлемдік деңгейде қарым-қатынас мәселелерінің шиеленісіп отырған шағында адамның адамға қатынасын ізгілендіру, оны жоғары мәдениеттілік деңгейіне көтеру қажеттігі айқындала түсуде.

Осы тұрғыда мемлекетімізде де өркениетті қоғам мен құқықтық мемлекеттің қалыптасуы деңгейінде ұрпақтың рухани байлығы мен қарым-қатынасын, мәдениеттілігін және білімділігін арттыру көзделеді. Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңында жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде қалыптасуы, дамуы және кәсіби жетілуі үшін жағдайлар жасау атап көрсетілген. Білім беру мен тәрбие мақсатын көздеген осындай мемлекеттік құжаттар аясында мәденилік жаңғырып, ерекше маңызға ие бола бастады.

Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы - өмірдегі ең қызықты аумақтың бірі болып табылады. Қарым-қатынастағы қиындықтар мен қуаныштар, конфликтер мен көңіл күй толқулары, үйлесімділік пен қарама-қайшылықтар қаншама ғасырлар бойы адамдарды өзінің құпиялылығымен елтіп келеді. Соған қарамастан, адамдар бір-бірімен түсіністікте, сенімділікте өмір сүруге талпынады.

Қарым-қатынастың қажеттілігі, өзара әрекеттестік, өзара көмек көрсету кездейсөк пайда болған жоқ. Эволюция дамуында адамдар қиындықтарды жеңу үшін қарым-қатынас жасау арқылы бірлесіп әрекет ету мәселені әлдеқайда жеңілдететінін түсінді. Ғылыми және күнделікті өмір психологиясы талай ғасырлар бойы адамдар арасындағы қарым-қатынастың құпиясын ашуға тырысып келеді. Қазіргі уақытта, яғни үшінші

мыңжылдықтың бастауында барша ғалымдар қарым-қатынас мәселелерін зерттеу жолында жұмылып отыр.

Қарым-қатынас - білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адамзаттың өзара әрекеттес болуы мен сана-сезімін жетілдірудің ерекше жолы.

Өткен ғасырдың екінші жартысында психология ғылымының «логикалық орталығы» қарым-қатынас мәселесі болды. Бұл бағыттағы зерттеулер адам мінез-құлқының механизмдері мен заңдылықтарын, ішкі жан дүниесінің қалыптасуын терең талдау жасауға мүмкіндік берді. Аталмыш кеңістікте В.М. Бехтерев, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Б.Г. Ананьев, М.М. Бахтин, В.Н. Мясисцев және басқа да ресейлік ғалымдардың ғылыми зерттеулері кеңінен тараған. Аталмыш мәселеге байланысты ресейлік ғалым В.А. Горянина қарым-қатынасты – адамның психикалық дамуының, әлеуметтенуі мен тұлғалануының, жеке бас сапаларының қалыптасуының маңызды шарты, адам өміріндегі ең маңызды әлеуметтік қажеттілік және аталмыш қажеттілік өз дәрежесінде өтпемесе, жеке тұлғаның қалыптасуы бәсеңсиді, тіпті кейде тоқтап қалуы да мүмкін деп көрсетеді.

Ғылымда мәдениетке дейінгі, мектеп жасындағы балалар, еңгі жолары осы орайларының студенттері арасындағы жалпы қарым-қатынас мәселелеріне байланысты зерттеу жұмыстары жүргізілді. Бұл бағыттағы жұмыстар балалардың жеке тұлға ретінде дамуына қарым-қатынастың алтын орны, маңызы, қарым-қатынастың және өрнегінің анықтауға арналған (А.В. Ананьев, Д.Б. Эльконин, Л.Н. Божович, М.Н. Григорьева, С.Г. Шарапова, Л.К. Судақырова және т.б.); кіші жастағы балалардың психологиясы, өз құрбыларымен, қатарларымен өзара қарым-қатынас жасау мәселелерін зерттеуге арналған (Е.О. Сухарев, М.Н. Иванова, П.С. Мухина); жасөспірімдік және жеткіндік шағындағы қарым-қатынастың шиеленісуі: тәуелсіздік білуге, жауапқа және қоғамда өзінің орнын анықтау, үйлесімді қарым-қатынастарға түсе білуге үйрену, ұжымда өз орнын табу, жаппастық және сезімдік қарым-қатынастарға байланысты әлеуметтік қатынастарды құра білу, диалогтық қарым-қатынас, бедел мәселесі, өзбетімен жалпы социум мүшеле-

рімен қарым-қатынасқа түсуге дағдылану, танымдық іс-әрекеттің қарым-қатынас процесі арқылы дамуы және т.б. арналған шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеу жұмыстары (Б.Г. Ананьев, Г.А. Вайзер, А. Валлон, Х. Джайнотт, Т.В. Драгунова, И.С. Кон, Д.Б. Эльконин, А.Е. Войскунский, Қ.Б. Жарықбаев, С.М. Жақыпов, С.Қ. Бердібаева, Н.Қ. Тоқсанбаева, А. Құдиярова, С. Елеусізова және т.б.); әр түрлі кәсіп аумақтарында, соның ішінде білім беру жүйесі субъектілері арасындағы қарым-қатынас механизмдерін дамытудың белсенді, жедел әдістері, яғни топтық жұмыстарға негізделген тренингтерді қолданысқа енгізуге байланысты Л.А. Петровская, Н.И. Хрящева, Т.А. Яценко, А.Г. Ковалев, С.М. Жақыпов, Э.Қалымбетова және т.б. еңбектерінде ғылыми және әдіснамалық тұрғыда қарастырылады.

Адамның әлеуметтік қажеттіліктерінің бірі – қарым-қатынас. Яғни қарым-қатынас қажеттілігін өтей отырып, адамдар өзара әсерлену, әрекеттесу, өзара ақпарат алмасуды жүзеге асырады. Өзара әрекеттесу мәселесіне бүгінгі таңда философтар, психологтар, педагогтар ерекше мән беріп, әр қырынан зерттеу жұмыстары жүргізілуде.

Сонымен қатар қазіргі таңда білім беру жүйесі полимәдениетті білім беру мақсатын жүзеге асыруда. Полимәдениетті білім беру жағдайында білім субъектілері міндетті түрде полиэтностық қарым-қатынас мәселесімен тікелей ұшырасатыны белгілі. Осыған орай, психология ғылымында осы бағыттарға байланысты көптеген зерттеулерге талдау жүргізілді. Мәселен, этнопсихологиялық жалпы зерттеу мәселелері (Л.М. Дробижева, И.М. Кузнецов, Г.У. Кцоева, В.С. Агеев, М.М. Муқанов); этникалық өзіндік сананың психологиялық ерекшеліктері мен полиэтностық және моноэтностық топтардың өзара қатынастары (Т.А. Ратанова, А.А. Шогенов, В.Ю. Хотинец, Ю.В. Ставропольский, Қ.Б. Жарықбаев, О.Б. Мухамметбердиев, С.М. Жақыпов, Л.К. Көмекбаева, Б.Ә. Әмірова); әлеуметтік және этностық идентификация мәселесі (Н.Л. Иванова, В.А. Штроо, А.А. Меланьина, А.В. Сухарев, С.Л. Бухарева, Ж.Д. Жукешова); полимәдениеттілік және толеранттылық мәселесі (Н.Л. Иванова, С.Қ. Бердібаева); этникалық және кроссмәдени психологиялық бағыт мәселелері (Н.М. Лебедева, О.В. Марковская, М.И.

Воловикова, Л.М. Соснина, А.Н. Татарко, О.П. Николаева, А.Т. Малаева); түрлі аумақтардағы қарым-қатынас процесінің этностық ерекшеліктерге байланыстылығы (Л.А. Алиева, Р.С. Оганджаниян, Фан Тхи Ким Наган, Р. Нойман, Ф.Т. Джафаров); творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиялық және тұлғаның өзін-өзі таныту ерекшеліктері мәселелері (С.Қ. Бердібаева, И.Қ. Аманова) бойынша құнды зерттеулерді көруге болады.

Жақын немесе басқа (таныс емес) адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында адам мәдениетті, тәжірибені, еңбек дағдыларын, мінез-құлық ережелерін игеріп тұлғалану үдерісінен өтеді. В.Г. Ананьев, В.Н. Мясцева, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Б.И. Теплов, Д.Н. Узнадзе секілді зерттеуші-ғалымдардың бұл мәселелерді шешу бағыттары әртүрлі, олардың бірқатары тұлғаның қайталанбас ерекшеліктеріне адамның іс-әрекетіндегі түрткілердің жан-жақты көрінісін, жеке биохимиялық қасиеттерін, әлеуметтік ролдерін, жоғары нерв жүйесі әрекетінің типтерін, келбетін, қызығушылығын, арман-мұраттарын, қабілеттерін, күшті әсерлерін, ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерін, дүниетанымын, адамгершілік кескінін, өзіндік санасын, шығармашылық өнімдерін, қиялын, дәстүрлерін, түрлі тарихи кезеңдердегі дүниені қабылдауын, әлеуметтік топтардағы орнын, жауап қайтару жылдамдығын, ерік-жігерін, жек көру мен жақсы көруін, қысылтаяң жағдайларды бастан кешіруін, кәсіби біліктері мен дағдыларын, қылықтарын, әрекеттерін және т.б. жатқызады. Психология ғылымында мұғалім тұлғасын зерттеу мақсаттары жеке тұлға мәселесін шешуге бағытталған теориялық өңдеулерге негізделеді. Педагог тек ойлау процесін басқарушы емес, сонымен бірге оқушының қарым-қатынас процесіндегі коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың тиімді жолдарына талдау жүргізілген.

Педагогтардың «тұрақты бедел» иесі болуына жағдай туғызатын бірден-бір мекеме – біліктілікті арттыру институттары. Қазіргі уақытта Қазақстанда педагог кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау мәселелерінің әртүрлі бағыттары зерттеу нысанасына айналып отыр (Б.А. Әлмұқамбетов, Я.С. Бенцион, Ш. Таубаева, Л.К. Көмекбаева, З.Б. Мадалиева, М.Қ. Бапаева және т.б.).

Біліктілікті арттыру жүйесі немесе қарым-қатынас психологиясы жан-жақты зерттеліп жатқанымен, бұл аумақтарда әлі де толық зерттеуді қажет ететін тың тақырыптар көп. Соның ішінде, мұғалімді кәсіби жетілдіру туралы ғылыми-педагогикалық еңбектер болғанымен, білім берудің субъектілері, яғни «педагог-педагог» арасындағы психологиялық және этностық қарым-қатынас мәселелері, оның мазмұны мен құрылымы, этностық қарым-қатынастың психологиялық мәні туралы арнайы зерттелмегені анықталды.

I БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭТНОСТЫҚ ҚАРЫМ- ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

1.1 Қарым-қатынас мәселесінің ғылыми-теориялық еңбектерде талдануы

Адам табиғаттағы барша басқа тіршілік секілді, өзінің бүкіл адамзаттық ғұмырында жинақталған тәжірибені игере отырып, дамиды. Адамның дамуы – бұл күрделі және қарама-қайшылықты процесс, ол көптеген айрықша күштердің: биологиялық және мәдени; ішкі мүдделер мен сыртқы әсерлер бірлігіне байланысты болады. Бұл процесс туылған сәттен бастап, өмірдің соңына дейін жалғасады, оның өту сипаты көбіне қоршаған ортасынан анықталады, сонымен қатар адамның қасиеттері мен тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты болады. Психологияда адамның бастапқы дамуы қарапайымнан күрделіге ауысу, индивидтің бөлінбес тепе-теңдігі және бағыты ретінде қарастырылады. Адам дамуы басқа адамдармен қарым-қатынаста жүзеге асады. Қарым-қатынасқа қажеттілікті әрбір адам сезінеді. Адамдар үнемі, бұрын, бүгінгі күні және барлық уақытта да қатынас жасайды. Бұл тыныс алу секілді, әрбір адамның қажеттілігі.

Статистиктердің есептеулері бойынша көпшілік адамдардың өмірінде уақыттарының 70 пайызына дейінгісін қарым-қатынас процесі алады екен. Қарым-қатынаста біз сан алуан ақпараттарды бір-бірімізге береміз, білімдерімізбен, пікірлер, қағидалармен алмасамыз; өз қызығушылық және мақсаттарымызбен таныстырамыз; тәжірибелік дағдыларды игереміз; адамгершілік ұстанымдар мен әдеп ережелерін, сонымен қатар салт-дәстүрлерді меңгереміз.

Адами қарым-қатынас әрқашан нақты әрекетте дамиды және оның мақсаттары мен мазмұнына байланысты. Егер тәжірибелік нәтижеге жету және бір нәрсе жасау қажет деген сыртқы белгіленген талаптарды орындауға мәжбүр болмаса, адамдар арасында жылылық пен түсіністік әлдеқайда көбірек болар еді. Сондықтан да жай қатынастар немесе әрекет туралы

айту жеткіліксіз. Қарым-қатынас ақпарат алмасуда жүзеге аса отырып, бір-бірінің психикалық кескіні және біріне-бірі өзара әсер етудегі өзара байланыс немесе субъектілердің өзара байланысының жиынтық бірлігі ретінде талдануынан шығады.

Қарым-қатынас – қоғам субъектілерінің (тұлға, топ) өзара байланыс және өзара әрекет процесі, тұлға мен қоғамның дамуы және қалыптасуының жалпы және қажетті шарттарының бірі бола отырып, өзара әрекет, ақпарат, тәжірибе, қабілеттері, іскерлік және дағдылар алмасуымен сипатталады. Отандық психологияда адамдардың әрекетіне басқа адамдардың әсері туралы ой-пікірлер кеңінен танымал және көптеп жасалуда. Бұл негізінен қарым-қатынас мәселесіне байланысты жұмыстар.

Қарым-қатынас мәселесінің тамыры өте тереңде. Өзара қатынастар мен өзара әрекеттесу процестеріне талдау жасау, түсіндіруге тырысу және бақылау жасаушы адамдардың ақыл-ойын әр кезеңде де қарым-қатынас мәселесі қызықтырып келеді. Әрине, басқа адамдармен байланысқа түсу арқылы ғасырлар бойы адамзат қарым-қатынас мәселелерін шешуге тырысуда.

Осы тұста қарым-қатынасқа байланысты мәселелер психология ғылымының барлық аумақтары мен бағыттарына өтуде деп айтсақ қателеспейміз. Қарым-қатынас арнайы зерттеу бағыты ретінде анықталғанға дейін аталмыш мәселелер психологияның әдістемелік аппаратында ғана болды. Қазіргі уақытта қарым-қатынас психологияның категориялық аппаратына жатады және белсенді түрде зерттелуде.

Зерттеуші-ғалым М.Н. Ночевник: қарым-қатынас – бұл әлеуметтік-психологиялық құбылыс, ол адам өміріндегі көптеген рухани және материалдық құндылықтарды қамти отырып, оның өміріндегі ең жоғарғы қажеттіліктердің бірі болып табылады. Дегенмен, бір қарағанда қарым-қатынас ұғымы баршаға танымал және қандай да қиындықтармен байланысты емес көрінеді. «Қарым-қатынас» сөзімен біз кәсіби, жеке, шығармашылық және тағы басқа жалпы қызығушылықтардың төңірегінде пайда болған қарапайым түсініктерді, яғни адамдардың бір-бірімен байланысын және қатынастарын; таныс немесе бейтаныс адамдармен кездесулерін; жеке қатынастарын түсіндіруге тырысамыз дейді.

Ал Ю. Платонов қатынастың және әрекеттің өзара байланыс диалектикасы өзінің дамуы ретінде тек бір ғана әрекет, яғни субъектінің нақты қатынастарына жауап беретін әрекетті түсіндіре алады. Бірақ, әрекет туралы сөз қозғалғанда, «әрекет» ұғамы «субъект - объект» қатынастарының мәнін ашады; яғни ол индивид немесе топ адамдардың әрекетіне байланысты болмайды. Тек бір ғана жағдайда субъект ретінде индивид қарастырылады, ал басқа жағдайда топ немесе субъект қарастырылады. Қарым-қатынастың мәнін, мағынасын анықтауда теориялық және әдіснамалық талдаудың ролі зор екеніне тоқталады.

Психологтар мен биологтар, социологтар мен тіл мамандары, педагогтар мен психиатрлар, кибернетиктер мен математиктер әрқайсысы өздерінше «қарым-қатынас» зат есімін жіктеуге тырысады. Бірақ неліктен қарым-қатынас сан алуан мамандардың назарына сонша ілікті? Себебін ғалым Я.Л. Коломинский қарым-қатынас – бұл адамның ең ерте кездегі және ең маңызды әлеуметтік қажеттіліктері, яғни басқа адамды қажетсінууді қанағаттандыру процесі деп түсіндіреді.

Ал қазақстандық ғалым С. Елеусізова «қарым-қатынас дегеніміз – ғылым, әрі өнер. Бұл творчестволық процесс. Қатынас жасау, өзгелермен тіл табысу - әрбір адамның өмір тәжірибесіне, біліміне, тапқырлығы мен ақыл-ойына байланысты жүзеге асып отыратын тіршілік мұқтажы» деп пайымдайды. Сонымен қатар ғалым қарым-қатынас орнатудың екі бөлшектен тұратынын ажыратып көрсетеді. Оның бірі – адамның ішкі дүниесінің қатысты қасиеттері ойлауы мен саналы әрекеті, ал, келесі бөлшегі адамның жүріс-тұрысы мен өзгелермен тілдесіп, бірлесіп әрекет істейтін қатынас сипаттарын білдіреді.

Өзара қарым-қатынасқа түсу адамдар өміріндегі қажетті шарттардың бірі және онсыз адамның бірде-бір психикалық функцияларының, процестерінің, психикалық қасиеттерінің, түптеп келгенде тұлғасының дұрыс қалыптаспайтындығы баршаға мәлім. Қатынас, қарым-қатынас жасау, өзара түсінісу мәселесі – педагогика, психология және әлеуметтану ғылымдарының басты мәселелерінің бірі.

Қарым-қатынас әрбір жеке тұлғаны дамыту үшін қажетті шарттардың бірі, өйткені қарым-қатынассыз адамзат қоғамның пайда болуы мен дамуы мүмкін емес. Қарым-қатынасқа түсу – бұл тек бір-біріне ақпарат айту ғана емес, сонымен бірге бір-бірін өзгерту, нақты айтқанда ақпараттар арқылы бір-бірін өзгерту.

Қарым-қатынастың қарапайым қызметі - өзара түсіністікке жету. Бірін-бірі түсіну дегеніміз, тек екінші адамның сөзін дұрыс ұғу ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік экспектацияларды (бірін-бірі қабылдау формалары) түсініп, талдай білуі. Осы тұста, айтылған ойды дұрыс түсіну үшін, сөйлеушінің ойын дұрыс қабылдай отырып, өзара әрекеттесудің үйлесімді болғаны жөн.

Әлеуметтік психологияда өзара әрекеттесу – бұл қарым-қатынастың үш координаттарының бірі болып табылады. Өзге координаттары: коммуникация, яғни индивидтер немесе топтар арасында ақпарат алмасу және субъектінің жай таным акті ретінде ғана емес, кеңірек ауқымда, яғни адамдардың бірін-бірі тануы, өзара түсіністіктің негізі ретінде түсіндірілетін тұлғааралық қабылдауы.

Қазіргі заман психологиясында қарым-қатынас процесін, көбіне *өзара әрекеттесу* синонимі ретінде қарастырып жүр. С.И. Ожегов сөздігінде, өзара әрекеттесу – бұл екі құбылыстың бір-бірімен (яғни, екі жаққа да қатысты, екі жаққа бірдей) байланысы деп анықтама беріледі.

«Өзара әрекеттесу» терминінің психологиялық мағынасы ерекше әрекет стратегиясын құрумен байланысты. Топта индивид әрекеті тек өзінің жоспарларымен бағыттталып қоймай, өзгелердің жоспарларымен де бағытталады. Келісілген стратегия ерекше өнім – бірлескен шешім – бірлескен, яғни ортақтасқан әрекеттің нәтижесі, оның бөлшектері соңғы өнімде бірігеді. Бірлескен әрекет адамдар арасындағы өзара әрекеттесудің сипаттарын анықтайды. Өзінің психологиялық мазмұнына байланысты бірлескен әрекет интеракциямен сәйкес келеді.

Осы ретте Ю.К. Стрелков өзара әрекеттесудің бірнеше типін ажыратады. Солардың ішінде біреуі бірлесудің жоғары деңгейлілігімен сипатталады: қатысушылар жалпы мақсатты

айқын көре біледі, қыметтерді нақты бөліседі және мақсатқа жетудің адекватты тәсілдерін ойластырады. Мұндай жағдайдағы өзара әрекеттесу бірлескен әрекетке жақындайды. Осыған орай, өзара әрекеттесу:

1) қызмет және міндеттерді бөлісу;
2) жүйелі, параллель және басқаша орындалатын әрекеттермен алмасу;

3) әр қатысушының өзгерісінде көрініс беретін өзара қатынас, өзара байланыс не өзара әсер ету;

4) бірлескен әрекетпен түсіндіріледі.

5) Ал философиялық сөздікте өзара әрекеттесу «біріне-бірі әсер ету процесі», «материалды объектілер мен құбылыстардың бір-бірімен қатынасы және барша байланысы» ретінде қарастырылады.

Ғалым А.В. Петровскийдің пікірінше, «әрекетті жүзеге асыру процесінде адам объективті түрде басқа адамдармен нақты әрекеттер жүйесіне енеді». Яғни, кез-келген әрекеттесудің мазмұны *байланыс*, *алмасу* (әрекетпен, затпен, ақпаратпен және т.б.) және *өзара әсер ету* болып табылады.

Тұлғааралық өзара әрекеттесу – саналы және мақсатқа бағытталған белсенді субъектілер арасындағы байланыстарды нақтылайды, яғни олардың өзара бағыныштылығын сипаттайды. «Тұлғааралық өзара әрекеттесу» түсінігі аясында көп жағдайда «өзара түсіністік», «өзара көмек», «өзара әрекеттесу», «өзара әсер ету», «кері байланыс», «үйлесімді қарым-қатынас», «қатынас технологиясы» «қатынас индикаторлары», «қатынас стилдері» сияқты жекелеген ұғымдар топтасады. Аталмыш ұғымдардың кері жағдайлары: «өзара түсініспеу», «қарама-қарсы әрекеттесу», «әрекеттесудің бөлмеуі» және т.с.с.

Ал психологиялық сөздікте өзара әрекеттесу – мұнда «субъектінің екінші субъектіге тікелей немесе жанама әрекет етуі, соның нәтижесінде олардың өзара келісімін туындатады».

Ғалым А.А. Бодалев те өз кезегінде қарым-қатынасты адамдардың өзара әрекеттесуі ретінде қарастырады, оның мазмұнын түрлі коммуникациялық құралдардың көмегімен ақпарат алмасу құрайды деп көрсетеді. Бұл пікірге Н.И. Конюховтың берген анықтамасы жақын келеді. Ол: «қарым-қатынас – белгі

беру құралдары арқылы субъектілердің өзара әрекеттесуі, қарым-қатынас әрекет мұқтаждарына байланысты туындайды және нақты өзгерістерге, мінез-құлыққа, серіктестің тұлғалық-мағыналы біліміне бағытталады» дейді.

Көптеген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жоғары деңгейде ұйымдастырылған қарым-қатынас процесі бірлескен іс-әрекетте шынайы психологиялық түйісуді (контактты) қамтамасыз ету үшін қажет. Бұл түйісу қарым-қатынас субъектілері арасындағы өзара әрекеттесу процесінде орын алады.

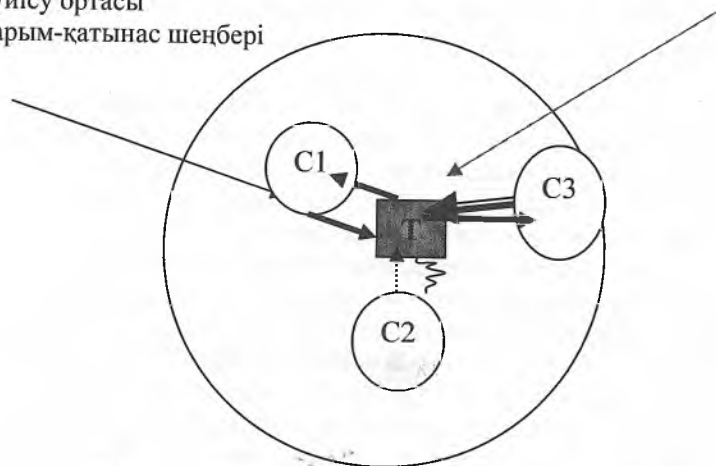
Аталмыш құрылымдағы өзара әрекеттесудің өткінші формасын *түйісу* немесе *контакт* деп есептейді, дегенмен көп жағдайда ол ары қарай қарым-қатынасқа ұласпауы да мүмкін. «Контакт» ұғымының бірнеше мағынасы бар. Латын тілінен аударғанда *contactus*, *con-tingo* – түйісу, жанасу, жалғау, ұласу, ұштастырылу, қосылу, қатынасқа түсу деген мағыналарды береді. Психология ғылымында субъектілердің уақыт пен кеңістіктегі жақындасуын, сонымен қатар қатынастардағы қандай да бір жақындық өлшемім түйісу деп атайды. Көбіне тиімді өзара әрекеттесудің негізі ретінде қарастырылады, бірақ кейбір жағдайларда тұрақсыз, әлсіз түйісулер де кездеседі. Мұны келесі беттегі сызба арқылы көрсетуге болады (сурет - 1).

Осыған орай, ғалым О.А. Гулевич топтар арасындағы өзара әрекеттесу мәселесін зерттей келе, «түйісу үздіксіз және жақын болуы керек» деген пікір айтады.

Қарым-қатынас немесе өзара әрекеттесу мәселелеріне байланысты теоретик ғалымдар мен практик-зерттеушілердің ой-пікірлері тұспа-тұс, өзара қабысып жатыр. Мәселен, практиктер қарым-қатынас деңгейіне ешкім көңіл аударма қоймағандай болып көріну мүмкіндігін көрсетеді. Сөйтсе де, екінші адамның өзіне деген қарым-қатынасын бірден сезесің және қабылдайсың, ал егер оны тануда қателессең, қарым-қатынас күрделілене түседі немесе оның бұзылуына әкеп соғады. Қарым-қатынаста арақашықтықты сезіну қиын емес. Бұл үшін сөйлесіп отырған адамдарды бақылап отырып, олардың біріне-бірі деген көзқарасынан аңғаруға болатындығын көреміз.

Түйісу ортасы
Қарым-қатынас шеңбері

Сурет 1 – Қарым-қатынас шеңберіндегі субъектілердің өзара түйісу ортасы.

Қарым-қатынасқа қабілеттілік әрқашан да адами сапалардың маңыздыларына жатқызылады. Тұлғаның жеке психологиялық ерекшеліктері мен адамгершілік қасиеттерін есепке алу қарым-қатынаста маңызды роль атқарады. Адамның өзге адамдармен байланысы оның жаратылысының мәні болып табылады, ол тұлғааралық қатынастардың орнауына алып барады. Адам тек қарым-қатынас арқасында адам болады.

Олай болса, қарым-қатынас – бөгде адамды қабылдау, яғни екінші бір индивидтің ішкі белгілерін анықтау, өзімен салыстыру, оның ішкі дүниесі мен мінез-құлқын түсінуге тырысу болып табылады.

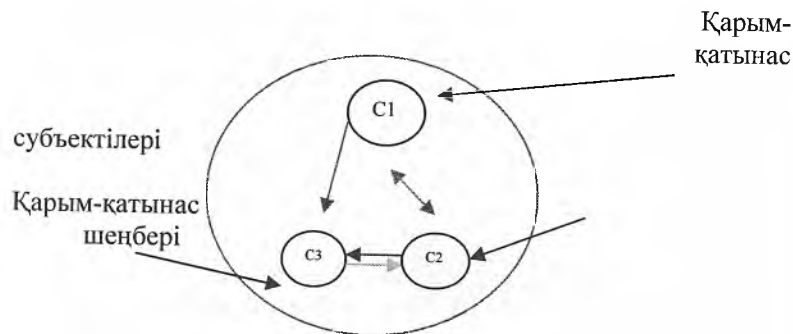
Қарым-қатынас категориясы адамдардың – субъект-субъектілік қатынасындағы әлеуметтік тұрмысының маңызды жағын ашып көрсетеді. Көптеген психологтардың қарым-қатынасқа берген анықтамалары, оны адамдардың өзара әрекеттесуі, байланыс орнатуы, ақпарат алмасуы, қатынасы, біріне-бірі көңіл бөлуі, өзара әсер етуі, өзара түсінуі, нақты мақсатқа жетуге бағытталуы, жанашырлық танытуы ретінде сипаттайды.

Мәселен зерттеуші-ғалым Л.М. Зюбиннің пайымдауынша, қарым-қатынас адамның тәуелсіз әрекет түрі және таным мен еңбектің ең қажетті құралдарының бірі болып табылады. Еңбек міндеттерін бірлестікте шешуші адамдар арасындағы қатынастар, бір-біріне деген түрлі қатынастармен сипатталады: симпатия немесе антипатия, өзара түсіністік не түсінбеушілік, сенім не сенімсіздік. Және де еңбек процесі мен нәтижесіне тікелей әсер етеді.

Демек, қарым-қатынас процесі адамдардың үнемі өзара әрекеттесуі, өзара бір-бірін түсінуге талпыныстары, басқа адамға деген қатынасы болғандықтан, оның мағынасын, мазмұнын толық түсіне алу үшін «субъект - субъект» жүйесі тұрғысында қарастырған жөн. Яғни, қарым-қатынас процесін анықтауда зерттеу объектісі ретінде жекелеген адамдар емес, біртұтас процесс ретінде қарым-қатынас процесінің өзі басты назарға алынуы тиіс. Осыған байланысты, белгілі ғалым А.А. Бодалев психологтар ең алдымен қарым-қатынас процесін монообъект тұрғысында, ал содан кейін әлеуметтік жүйенің өзіндік мінеземелерінің элементі ретінде қарастыру қажет дейді. Монообъект жағдайындағы өзара қарым-қатынас үшін, мына психикалық жағдаят тура келер еді, яғни қарым-қатынасқа түсуші субъектілер, өзара қатынас жасау кезінде бір-біріне әртүрлі маңыздылықтағы қарым-қатынас мақсаттарын жүзеге асырады, олар мағынасы, мәні жағынан сәйкес келеді, кей жағдайларда қарама-қарсы болуы да мүмкін (сурет - 2). Қарым-қатынас жасау барысында адами қасиеттердің дәрежесі айқындалады. Қарым-қатынас ізгілікті және ізгіліксіз болуы мүмкін. Ізгілікті қарым-қатынасқа тұлғаның қажеттіліктері, адамның бойындағы мейірімді көруге ұмтылу, адамдар үшін өмір сүру, өмірмен қанағаттану, бақытты болу жатса, ізгіліксіз қарым-қатынастарда жағымды қажеттіліктер мен сапаларды қалыптастыру мүмкін емес.

Қарым-қатынас шеңберінің азауы әдетте жас ұлғайған сайын байқалады, себебі уақыт және энергияның басым көпшілігі бала тәрбиесіне, қызмет бабына жұмсалады. Дегенмен, ерлер үшін де, әйелдер үшін де дамудың қажетті аспектісі болып қала береді.

Сурет 2 – Қарым-қатынас субъектілерінің қатынас мақсаттарын жүзеге асыруда кешіретін қарама-қайшылықтарының сызбасы

Қарым-қатынас кез-келген іс-әрекетпен бірге жүреді. Адамның іс-әрекетінің барлық түрлерінде ол катализатор ролін атқарады. Психологиялық – педагогикалық сөздікте, *қарым-қатынас* – екі не одан да көп адамдардың өзара әрекеттесуі... қарым-қатынас тұлғалар мен топтардың қалыптасуы мен дамуының қажетті алғышарты болып табылады деген анықтама беріледі.

Жалпы күнделікті тұрмыс дәйектері адамдардың өзара қарым-қатынасы көптеген жағдайларда әрекеттесу түрі ретінде өзіндік мағынасы болатынын көрсетеді. Өзара әрекетке түсуші тұлғалар осы жағдайда өз қажеттіліктерін бір-бірімен қарым-қатынас жасау арқылы қанағаттандырады, бір-бірімен ақпарат алмасады және т.б. Мысалы, көшедегі көрген оқиға туралы кездейсоқ адаммен ой-пікір алмасу, өткен күнгі оқиғаны жұбайлардың ортақтасып талқылауы және т.с.с. көріністерді осы аталған қарым-қатынасқа жатқызуға болады.

Осы тұста, кеңес психологтарының (Г.М. Андреева, Л.П. Буева, А.А. Бодалев, А.А. Леонтьев, Б.Ф. Ломов, В.Н. Нанферов, Ю.Л.Ханин және тағы басқалар) жұмыстарын талдау көрсеткендей, қазіргі уақытта қарым-қатынас психикалық жаңа құрылымдарды қалыптастырудың тәсілін және тұлға қызметінің әлеуметтік факторын көрсетеді.

Монообъект ретіндегі тұлғааралық қарым-қатынас үшін, мынадай психологиялық жағдай тән, яғни қарым-қатынасқа қатысушылар байланысқа түсе отырып, бір-біріне қатысты әрекеттері үшін шамалы не көп мағыналар бойынша мақсаттарға жетуді көздейді, олар өзіндік мағынасы бойынша бір-біріне сәйкес келуі, кейде бір-бірінен әр түрлі деңгейде айырмашылықтары болуы да мүмкін. Бұл мақсаттар нақты әрекет мотивтерінің нәтижесі болып табылады, сонымен қатар, мінез-құлықтың түрлі тәсілдерін қолдану арқылы жетуді көздейді.

70-жылдардағы психологиялық - педагогикалық әдебиеттерде көбіне педагогикалық процеске қатысушылардың өзара әрекеттеріндегі түрлі аспектілері туралы анықтамалар, түсініктемелер беріледі (Н.А. Березовин, Я.Л. Коломинский, В.П. Бигуев, А.А. Бодалев, Х.Й. Лийметс, В.В. Власенко, Н.И. Кмить, С.В. Кондратьев, А.С. Чернышев, Ж.О. Лендел, А.А. Леонтьев, В.В. Давыдов және т.б.). Талданып отырған жұмыстарды екі жағдайға шартты түрде бөліп қарастыруға болады: көлемі жағынан айырмашылығы және нақты материалдарға қаныққан бағыттар.

Мәселен, Н.П. Ерастов қарым-қатынастың нақты актілері мен шынайы процестерін ғылыми тұрғыдан талдауда қажеттілігіне қарай қарым-қатынастың әлеуметтік мәнін түсінуден бастау алуы қажет дей отырып, тұрмыстық тұрғыдағы қарым-қатынастан ғылыми сипаттағы қарым-қатынастың аражігін бөліп қарастыруды ұсынады.

Осыған орай жоғарыда келтірілген пікірлер мен пайымдауларды тереңдете түсу мақсатында қарым-қатынас ұғымының мәнін кеңінен талданды. Жалпы айтқанда, қарым-қатынас – негізгі психологиялық категориялардың бірі. Адам басқа адамдармен қарым-қатынас және өзара әрекеттесу нәтижесінде тұлға болып қалыптасады.

Психолог-практик сөздігінде, қарым-қатынас (общение):

1. Бірлескен әрекеттегі қажеттіліктерге байланысты туындайтын, адамдар арасындағы байланысты дамыту және орнатуға күрделі, көпқырлы процесс; оған ақпарат алмасу, өзара әрекеттесудің біртұтас стратегиясын жасау, серіктесті қабылдау мен түсіну.

2. Екі немесе одан да көп субъектілер арасында белгілік құралдар арқылы жүзеге асады, бірлескен әрекеттегі қажеттіліктерден туатын және серіктестің жекелік-мағыналық болмысын және мінез-құлық қасиеттерін белгілі дәрежеде өзгертуге бағытталады, деп анықтама беріледі.

Қазіргі ақпараттық-коммуникациялық қоғамның дамуы қарсаңында қарым-қатынас ұғымын жаңа коммуникация ұғымымен алмастырып қолдану сәнге айналды. Осы тұрғыдан алғанда, қарым-қатынас актіне келесі компоненттерге байланысты талдау және баға беріледі: қарым-қатынас адресант – субъекті, кімге хабар жіберілді – адресат, хабар – жіберілген мазмұн, код – хабарды жіберу құралы, байланыс каналы және нәтиже – қарым-қатынас соңында неге қол жетті.

Психологиялық сөздікте коммуникация ұғымы:

1. Қарым-қатынас ұғымына жақын, бірақ кеңірек түсінік. Бұл – тірі және өлі табиғат жүйелері арасындағы ақпарат алмасу барысында болатын байланыс.

2. Құралдары бойынша – тілдік коммуникация (жазбаша және ауызша), паралингвистикалық (жест, мимика, мелодия), заттық-белгілік (өндіріс өнімдері, өнер туындылары және т.с.с.) деп түсіндіріледі.

Қарым-қатынас мәселесін талқылауда ғалымдар «қарым-қатынас» ұғымының мәнін ашуға көп көңіл бөледі. Көп жағдайда қарым-қатынасты адам әрекетінің бір түрі ретінде, яғни «қарым-қатынас әрекеті», «коммуникативтік әрекет» деп қарастырып жүр. Сонымен қатар, қарым-қатынасты процесс ретінде қарастыратын да жағдайлар ғылымда көптеп кездеседі. Мысалы, А.С. Золотнякова «қарым-қатынас әлеуметтік және тұлғаға бағытталған процесс, мұнда жеке тұлғалық қатынастармен қатар, құқықтық құндылық шарттары жүзеге асады» деп анықтама береді. Оның ойынша, қарым-қатынас әлеуметтік процесс болып табылады және сол арқылы қоғам индивидке әсер ете алады. Яғни, қарым-қатынас коммуникативтік-реттеуіш процесс ретінде түсіндіріліп, процесте тек әлеуметтік құндылық мөлшері беріліп қана қоймай, индивид пен әлеуметтік жүйенің сол құндылықтарды игеруін реттеп отыруы сипатталынады.

Әлеуметтік орта және ішкі топтардағы тұлғааралық қатынастар мен ішкі қатынастар жүйесіндегі адамдардың бірлескен өмірлік әрекеттері қарым-қатынас процесін туындатады. Әлеуметтік қатынастар – әлеуметтік класстардың: жұмыс беруші мен жұмысшы; экономикалық құрылымдардың (сатушы мен тұтынушы); иерархиялық формалды ұйымдардың (облыстық және аудандық білім беру департаменттері) және т.с.с. қарым-қатынасы ретінде көрініс береді. Тұлғааралық қатынастар іскерлік және эмоционалды бағалаудың негізінде құрылады, сонымен қатар адамдардың бір-біріне таңдау білдіруі де маңызды болып табылады. Яғни, қатынастың қай түрі болмасын, әр уақытта қарым-қатынас процесінсіз жүзеге аспайды. Қарым-қатынастан тысқары адамзат қоғамын елестетуге де болмас еді. Қарым-қатынас процесі қоғамда индивидтердің бірігуінің тәсілі болуымен қатар, олардың тұлғалық және кәсіби тұрғыда осуінің жолы болып табылады.

Ал адам аралық қатынастардың ерекшелігі олардың эмоционалды болуында. Адам өзі тектеспен араласа отырып, бір-біріне болған айрықша сезімдер мен ықыластарға кезігеді.

Қандай да бір қоғамдық қатынастардың жүйесі (мысалы, экономикалық, саяси, т.б.) әр уақытта адамдардың өзара қарым-қатынасынан және қоғамға қатынасынан көрінеді. Сондықтан әрбір қоғамдық жүйенің әлеуметтік жағы болады.

Қоғамдық қатынастарды, мұң-мұқтажды, талап-тілектерді анықтайтын тұлғалық құнды нұсқаулар – әлеуметтік құндылықтар болып табылады. Бұлар адамдардың тәртібінің іштей реттелуі, басқарылуы арқылы белгіленеді.

Әлеуметтануда әлеуметтік құбылыстар мен процестердің бес негізгі заңы тұжырымдалған, аталмыш заңдардың бірқатарын төмендегі схемалар түрінде көрсетуге болады:

1. Әлеуметтік құбылыстардың қатар өмір сүру заңы. Мысалы, егер «А» құбылысы болса, ол әр уақытта «Б» құбылысын қажет етеді.

2. Әлеуметтік құбылыстардың даму тенденцияларын (яғни бағыттарын) анықтайтын заң. Мысалы, өндіргіш күштердің өлгеруі өндірістік қатынастардың өзгеруін талап етеді.

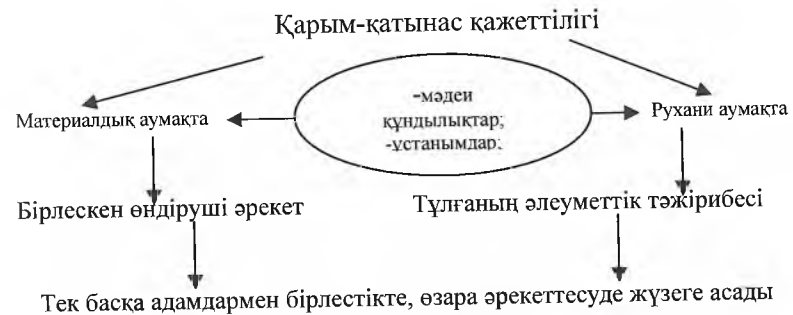
3. Әлеуметтік құбылыстардың арасындағы алуан түрлі байланыстарды, қатынастарды анықтау заңы. Бұл заң іс-қимыл, атқаратын қызмет деп те аталады. Ол әлеуметтік объектінің әрбір элементінің, бөлігінің арасындағы байланысын, қатынасын бейнелейді.

4. Әлеуметтік құбылыстардың арасындағы себепті байланыстарды бейнелейтін заң. Мысалы, әлеуметтік бірліктің негізгі, қажетті шарты – ол қоғамдық және жеке мүддені сәйкестендіру, үйлестіру болып саналады.

Әлеуметтік құбылыстардың арасындағы байланыстардың болу мүмкіндігін білдіретін ықтималдық заңы.

Қарым-қатынас сан алуан адамдардың қатынастары жағдайында жүзеге асады, яғни әлеуметтік және тұлғааралық қатынастардың жағымды да, кері де жағдайларында болуы мүмкін. Қарым-қатынас адам өмірінің рухани және материалдық формаларының сан алуандығын сипаттайды және тұлға өміріндегі ең маңызды қажеттілік болып табылады. Осыған байланысты поляк психологы С. Мелибруда өз еңбегінде: «өзара қарым-қатынастың маңыздылығы, біз демалып жүрген ауадан ешбір кем емес екендігі ешкімге құпия емес» деп жазады.

Ал Е.Е. Смирнованың пікірінше, адамдармен қарым-қатынас – бұл адамның табиғи және білімі маңызды болып есептелетін ғылым және өнер. Сондықтан басқа адамдармен өзара әрекеттесуде табысқа жетуге тырысқан адам, осы өнерді үйренуі қажет. болса, ал адамгершілік-рухани бағдарлама негізінде тәрбие беру мәселелерімен айналысушы ғалымдар адами қарым-қатынасқа үйретуде табиғат, мәдениет, іс, қоршаған адамдар, ең жоғарғы құндылық ретіндегі адамның өзі - тірек ретінде алынуы тиіс деген пікірлерін ортаға салады. Француз халқының ұлы жазушысы Антуан де Сент-Экзюпери нағыз байлық, бұл – адамның қарым-қатынасы деп тұжырымдайды. Қарым-қатынас қажеттілігі материалдық жағдайларды өндірудегі бірлескен әрекет қажеттілігінен туындайды. Ал рухани өмір аумағында тұлғаның әлеуметтік тәжірибені жинақтау қажеттілігі негізгі орынды алады. Дегенмен, екі формасында да басқа адамдармен бірлеспей (түйіспей) қарым-қатынастың жүзеге асуы мүмкін емес екендігін төмендегі сызбадан көруге болады:

Сурет 3 - Қарым-қатынастың әлеуметтік аумақтары бойынша түрлері

Қарым - қатынас ұғымының мәнін ашу мақсатында қазақстандық ғалым А. Құдиярова өз еңбегінде қарым - қатынас түсінігін – ортақтасу ұғымымен алмастырады. Оның пайымдауынша, ортақтасу – адамның психикалық дамуының және мінезінің алғышарты, негізі. Адамның психологиялық дамуының факторы. Қарым-қатынас барысында адамдар өзі және басқалар үшін өзіндік психологиялық қасиеттері қарым-қатынас нәтижесінде пайда болады, дамиды, өзгереді. Басқалармен арақатынас жасағанда адам қоғамдық ережелерді, нұсқаларды, білім әдіс-тәсілдерін, жалпы әлеуметтік тәжірибені өз бойына сіңіреді. Сонымен қатар А. Құдиярова адамның тұлға болып қалыптасуының алғышарты ретінде қарым-қатынас процесін басты орынға қояды.

Қарым-қатынасқа мүлде басқа тұрғыдан анықтама беруші ғалым А.А. Леонтьев. Оның пікірінше, қарым-қатынас әлеуметтік феномен түрінде қарастырылуы тиіс және оған адамның кез келген әрекетінің шарты ретінде қарау қажет, яғни: «қарым-қатынас – мақсатқа бағытталған және ынталандырылған процестердің жүйесі, ол қоғамдық және жеке психологиялық қатынастарды ұжымдық әрекетте арнайы құралдар, соның ішінде – тіл арқылы жүзеге асуын қамтамасыз етеді». Аталмыш позицияны В.Н. Парфенов өз еңбектерінде ұстанады. Оның айтуы бойынша, кез-келген әрекет қарым-қатынассыз жүзеге аспайды,

яғни қарым-қатынасты индивидтердің өзара әрекеттесуі деп түсіндіреді.

Ал А.С. Золотнякова «қарым-қатынас әлеуметтік және тұлғаға бағытталған процесс, мұнда жеке тұлғалық қатынастармен қатар, құқықтық құндылық шарттары жүзеге асады» деп анықтама береді. Оның ойынша, қарым-қатынас әлеуметтік процесс болып табылады және сол арқылы қоғам индивидке әсер ете алады. Яғни, қарым-қатынас коммуникативтік-реттеуіш процесс ретінде түсіндіріліп, процесте тек әлеуметтік құндылық мөлшері беріліп қана қоймай, индивид пен әлеуметтік жүйенің сол құндылықтарды игеруін реттеп отыруы сипатталады.

Қарым-қатынас В.А. Горянинаның пікірінше, адамның психикалық дамуының, әлеуметтенуі мен тұлғалануының, жеке бас сапаларының қалыптасуының маңызды шарты болып табылады. Ол адам өміріндегі ең маңызды әлеуметтік қажеттілік және аталмыш қажеттілік өз дәрежесінде өтелмесе, жеке тұлғаның қалыптасуы бәсеңсиді, тіпті кейде тоқтап қалуы да мүмкін деп көрсетеді.

Осы тұста В.В. Рыжов қарым-қатынас мәселесін кәсіби педагогикалық даярлық процесінде қарастыра отырып, әрекеттің бір түрі ретінде қарым-қатынасты зерттеу баршаға танымал (А.Н. Леонтьев, А.Г. Ананьев, А.А. Леонтьев, М.И. Лисина және т.б.) екеніне тоқталады. Және де тұлға еңбек, таным және қарым-қатынас, «негізгі әлеуметтік әрекеттер» субъекті ретінде зерттеледі. Сонымен қатар, қарым-қатынасқа әрекетпен қатар «еркін, әрекеттен дербес қарым-қатынас ретінде» (А.В. Мудрик), өзара әрекет ретінде (Д.Б. Парыгин, Б.Ф. Ломов), «индивид өмір салтының ерекше тұсы» ретінде талдау жасалатын жұмыстар қатарының көбеюін тілге тиек етеді.

Кейде «қарым-қатынас», «әлеуметтік қарым-қатынас», «тұлғаралық қарым-қатынас» түсініктерін теңдестіру тенденциялары көрініс береді. Дегенмен бұл түсініктер өзара байланысты болғанымен, бір-біріне тепе-тең болмайды, себебі олардың өз өзгешеліктері болады. Қарым-қатынас ұғымының мағынасы тереңірек.

Қарым-қатынас өзіне:

- топтар арасындағы, топтар мен ұйымдардағы әріптестер, әрекет субъектілері арасындағы ақпарат алмасуын;

- қатынас субъектілерінің бірлескен әрекет стратегияларының өнімін;

- бірлескен міндеттерді шешу процесіндегі адамдардың бірін-бірі қабылдауы мен түсінуін топтастырады.

Екі немесе бірнеше субъектілер арасындағы қатынастар барлық жағдайда олардың арасындағы қатынассыз байланыстар қатарына жатқызылмауы керек – бірлескен әрекетті жүзеге асырушы топтарда, олар бірлескен әрекеттің мақсаттары, құндылықтары және мазмұнынан алшақтап кете алмайды, бірлескен белсенді әрекет нәтижесінде ұжым құндылық-бағдарлы біртұтастыққа жете алады. Құндылық-бағдарлы біртұтастық – бұл әрекет мақсаты мен міндеттеріне деген бағыттарында, ұжым тіршілігі үшін маңызды болып табылатын адамгершілік және іскерлік аумақтарда, бағалау және сұрақтар позицияларында жақындасу.

Қарым-қатынаста әрқашан екі компонент қатысады: мазмұны және стилі. Мазмұны қандай да бір қарым-қатынастың не-нің және қандай себептерге байланысты дамуын анықтайды. Адамдардың айналасындағылармен қалай өзара әрекетке түсетіндегін стиль көрсетеді. Қандай жағдайда да қарым-қатынас мазмұны – ауыспалы күш, өйткені ол нақты әрекетпен, орындалатын тапсырмалардың көлемімен және көптеген басқа да жағдайлар мен өзгермелі талаптармен анықталады. Мұнда қарым-қатынас стилі тұрақты, яғни кез-келген әрекетте адам басқалармен өз қатынастарын құратын көмекші тәсіл болады. Әр адамда тек өзіне тән басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсудің өзіндік стилі болады. Ол серіктеске және әрекет сипатына қарай біршама өзгеріп отырады, бірақ қайткенде де өзінің тұлғалық қайталанбас және бірегей табиғи ерекшеліктерін сақтайды. Сонымен бірге, стиль адамдар арасындағы өзара қатынастардың ерекшеліктерін көрсетеді, олар өз кезегінде қарым-қатынасқа түскен тұлғаның қайталанбас мәнін білдіреді.

Қарым-қатынас - күрделі процесс, яғни адамдар арасындағы өзара әрекеттесу, ақпарат алмасу, сонымен қатар серіктестердің бір-бірін қабылдауы мен түсінуі. Қарым-қатынастың

негізгі субъектілері – адамдар. Сонымен қатар, қарым-қатынастың субъектілері ретінде басқа да тірі ағзаларды алуға болады, бірақ тек адамдар арасындағы қарым-қатынас саналы түрде жүзеге асып, вербальды және вербальды емес актілермен байланыстырылады. Қарым-қатынас үдерісінде ақпаратты беруші – коммуникатор, ал ақпаратты қабылдаушы – реципиент деп аталады.

Қарым-қатынасты бірнеше аспектілерге бөліп қарастыруға болады: мазмұны, мақсаты және құралдары.

Қарым-қатынас мазмұны – бір тірі ағзадан екіншісіне өзара түйісу (контакт) жағдайында берілетін ақпарат. Бұл ақпараттар субъектінің ішкі (эмоционалдық) жағдайы немесе сыртқы ортадағы қалыптасқан жағдайлар туралы болуы мүмкін. Дегенмен қарым-қатынас субъектілері адамдар болып табылғанда ғана, ақпарат мазмұны алуан түрлі, мағыналы болып келеді.

Қарым-қатынас мақсаты – «Қарым – қатынас актіне не үшін қатысады?» деген сұраққа жауап береді. алғашқы аспектідегі қағида мұнда да сақталынады. Жануарлар әлемінде қарым-қатынас мақсаты олар үшін өзекті биологиялық қажеттіліктер шеңберінен шықпайды. Ал адамдар үшін сан алуан және жан-жақты бола отырып, әлеуметтік, мәдени, шығармашылық, танымдық, эстетикалық және тағы да басқа қажеттіліктерді қанағаттандырады.

Қарым-қатынас құралдары – бір жанды ағзадан екіншісіне қарым-қатынас үдерісінде берілетін ақпараттардың түрлі шифрлер мен қайта өңдеулер, хабарлау, кодтау тәсілдері болып табылады. Ақпаратты кодтау – хабарлаудың бір тәсілі. Адамдар арасындағы ақпарат алмасу сезім мүшелері, сөйлеу және т.б. белгі жүйелері, жазу, техникалық және сақтау құралдары арқылы жүзеге асырылады.

Ал Е.В. Залюбовскаяның пайымдауынша, қарым-қатынас, бір жағынан – адами қарым-қатынастың негізгі тілдік құралдары ретінде, яғни оны жүзеге асырушы құралдарға байланысты, ал екінші жағынан – қарым-қатынасқа түсушілердің арнайы коммуникативті іскерлік және дағдыларына байланысты болады.

Психолог Р.С. Немов қарым-қатынас мәселесіне тоқтала отырып, қарым-қатынасты мақсатына, мазмұнына және құралдарына байланысты бірнеше түрге бөліп қарастырады, соның негізінде келесі беттегі сызба жасалынды.

Олай болса, қарым-қатынастың барлық түрі психологиялық құрамы жағынан бірыңғай келеді. Қарым-қатынастың басталуы өзі қызмет жасайтын іс әрекеттің бір қажеттілігімен байланысты.

Ал Г.М. Шеламова қарым-қатынас мазмұнына, мақсатына, құралдарына, қызметіне, түрлері мен формаларына қарай жіктелінеді дей отырып, қарым-қатынастың келесі формаларына тоқталады.

Сурет 4 - Қарым-қатынастың түрлері (Р.С.Немов бойынша)

Олар:

1) шартталмаған – адамдардың тікелей бір-бірімен қатынас жасауы;

2) шартталған – арнайы құрал-жабдықтардың көмегімен қатынасқа түсуі;

3) тікелей – «бетпе-бет» жағдайында қатынас жасауы;

4) жанама – қарым-қатынас процесіне үшінші бір адам арқылы араласуы;

5) тұлғааралық – адамдардың топтасу немесе жұптасу арқылы қатынасқа түсуі;

6) көпшіліктік – қоғамдағы бейтаныс көп адамдардың байланыстары мен түйісулері, соынмен қатар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қатынас жасауы. Қарым-қатынастың маңызды шарттары мыналар:

біріншіден, қарым-қатынас болатын жағдайды дұрыс түсіне білу;

екіншіден, сөйлейтін сөзді дұрыстап жоспарлап алу;

үшіншіден, қарым-қатынастың мәнін жеткізетін ұтымды құралдарды қолдану;

төртіншіден, кері байланысты бақылап отыру.

Қарым-қатынас әрекет ретінде қарапайым актілер жүйесін сипаттайды. Әрбір акт:

а/ қарым-қатынасқа түсуші субъекті,

б/ инициатива бағытталған субъектіге,

в/ қарым-қатынасты ұйымдастыруға арналған ережелерге,

г/ қарым-қатынасқа қатысушылар көздеген мақсаттарды шешуге,

д/ өзара әрекетке түсуге әсер еткен ситуацияға қарай анықталынады.

Қарым-қатынастың үш негізгі сипаты бар, олар: коммуникативтік, интерактивтік, перцептивтік.

Коммуникативтік сипаты – адамдарды өзара белсенді ақпарат алмасуының алғышарттарына байланысты, дәлірек айтсақ, шарты, мақсаты және ниеті.

Интерактивтік сипаты - өзара әрекеттесудің жалпы стратегиясының құрылымына байланысты, яғни қарым-қатынастың серіктестік және бәсекелестік типтерінің болуы.

Перцептивтік сипатына басқа адам образының қалыптасу үдерісі кіреді, мұндағы басты ескеретін жайт адамның психологиялық ерекшеліктері мен қасиеттері.

Қарым-қатынас үдерісін зерттеуде қарым-қатынас қызметтеріне басты назар аударған жөн. Себебі бұл аумақта сан алуан пікірлер мен ойлар айтылады. Атап айтар болсақ, Ресей ғалымы Б.В. Ломов қарым-қатынас қызметтерін көпқырлы дей отырып, оларды үш топқа бөлін қарастырады:

1. ақпаратты-коммуникативтік;

2. реттеуші-коммуникативтік;

3. аффекті-коммуникативтік.

Алғашқы топқа ақпаратты беру-алу үдерістерін толық жатқызуға болады, себебі кез-келген берілген ақпарат міндетті түрде басқа да қарым-қатынас субъектілеріне жететіні анық.

Келесі топ мінез-құлықты реттеуші қызметті сипаттайды, яғни адам өз мінез-құлқымен қатар өз әрекетін реттеуге тырысады.

Ал үшінші, яғни аффекті-коммуникативтік қызмет тобы адамның эмоциялық аумағына байланысты, мысалы адам көңілі жабырқау бола қалса не беймаза күйге тап болса, ішкі сырымен, өз көңіл-күйімен, жағдайымен бөлісуге дайын тұрады.

Қарым-қатынас қызметтері ұғымын өз кезегінде А.А. Брудный тереңірек аша түсіп, негізгі қарым-қатынас қызметіне құралдық қызметті жатқызады. Оның көзқарасы бойынша, аталмыш қызмет түрі басқару үдерісі мен бірлескен еңбекте үлкен әсер етеді. Жоғарыда айтылған пікірлер мен тұжырымдарға сүйене отырып, қарым-қатынас мақсаты көрсеткіштеріне сай қызмет түрлерін төмендегідей құрылымда топтастыруға тырыстық. Олар:

1) түйісу – ақпаратты тасымалдауға дайындық жүргізу және өзара байланысқа жағдай туғызу;

2) ақпараттық – хабар, сонымен қатар ой-пікір және шешімдермен алмасу;

3) түрткілік – қатынас серігінің белсенділігін арттыру;

4) үйлестірушілік – бірлескен әрекетті ұйымдастырудағы өзара келісімге негізделу және бағытталу;

5) түсіністік – серіктестердің бір-бірін толық түсінуі;

6) эмотивтік – серіктесте қажетті көңіл-күй жағдайын туызу және өз көңіл-күйін қажетті жағдайда өзгерте алуы;

7) қатынас орнату – индивидтің өзінің орнын, мәртебесін және ролін анықтауы мен сезінуі;

8) әсер ету - әріптестің мінез-құлқын, жағдайын, жеке-мағыналық білімдерін, соның ішінде ниетін, ұстанымдарын, пікірін, шешімдерін, қажеттіліктерін, әрекеттерін, белсенділік-терін өзгерте алу.

Сонымен қатар, кейбір әдебиеттерде қарым-қатынастың төмендегідей қызметтерін де көрсетеді. Олар: әлеуметтік және психологиялық қызметтері. Әлеуметтік қызмет: бірлескен әрекетті ұйымдастыру, әрекетті және мінез-құлықты басқару, бақылаудан тұрады. Ал психологиялық қызмет: тұлғаның психологиялық жағдайын қамтамасыз ету, қатынасқа түсуде қажеттілікті қанағаттандыру және өзін-өзі бекіту қызметтерін жүзеге асырады.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, адам жеке қалған жағдайда да қарым-қатынас қызметін сақтап қалады. Ал қазақстандық ғалым А. Құдиярова ортақтасу, яғни қарым-қатынас – адамның психикалық дамуының және мінезінің алғышарты, негізі дей отырып, бірнеше қызметтерін бөліп көрсетеді. Олар:

- байланыстыру, прагматикалық қызметі;
- қалыптастыру, дамыту қызметі;
- растау қызметі;
- тұлғааралық эмоциялық қатынастарды ұйымдастыру мен тіректеу қызметі;
- тұлғаишілік қызметі.

Егер қарым-қатынасты нақты қатынастар жүйесінде қарастырсақ, қарым-қатынас қызметтерін төмендегідей топтастыруға болар еді:

1. Психологиялық қызметтері – индивид немесе тұлғаның дамуының алғышарты ретінде.

2. Әлеуметтік қызметтері – қоғам дамуының алғышарты ретінде.

3. Құралдық қызметтері - әлем мен адам арасындағы сан алуан байланыстарды анықтаушы ретінде.

Аталмыш қызметтер қатынастардың мына қарапайым моделінің тууына себеп болады:

Сурет 5 – Қарым-қатынас қызметтері арасындағы өзара байланыс

Қарым-қатынас – бұл адамдар арасындағы қатынастарды орнату және дамыту процесі, яғни ол бірлескен әрекетіндегі олардың қажеттіліктерінен туындайды.

Бірлескен әрекеттегі жанамаланған қоғамдық байланыстар жүйесіндегі тұлғаны талдау А.В. Петровский және оның әріптестері дайындаған іс-әрекеттік жанамаланған жеке тұлғалық қатынастар теориясының басты діңгегі болды. Аталған әлеуметтік-психологиялық теория қазіргі кезде «өзара байланысты мақұлдаулар мен дәлелдемелер жүйесі болып табылады, әртүрлі әлеуметтік-психологиялық феномендерді және топшілік белсенділік эффекттерін түсіндіру мен олардың пайда болуын болжау әдістерінен тұрады». А.В. Петровский ол теорияда іс-әрекеттік жанамалану теориясының әлеуметтік-психологиялық білімдер жүйесінде алатын орнын анықтайтын қағидалық ұстанымдардың бір қатарын жариялады.

А.В. Петровский мен оның әріптестері осы теорияны топтарды зерттеу үшін қолдана отырып, әрқайсысы топ мүшелерінің өзара қарым-қатынастарына негіз болатын белгілі бір қағидамен сипатталатын қатынастардың үш қабаты (страт) бар топтың топтық белсенділігінің стратометрлік тұжырымдамасын дайындады. Бірінші қабатта тұлғааралық қатынастардың жиынтығы бірлескен қызметтің мазмұнды жағымен жанамаланбаған

эмоциялық факторлармен сипатталады. Екінші, тереңірек қабатты бірлескен қызметтің құндылықтық сипаттамаларымен жанамаланған өзара қарым-қатынастар құрайды. Құндылықтық жанамаланған қатынастар қабатының дамығандығы топтың даму деңгейінің аса маңызды көрсеткіші болып табылады. Үшінші, ең терең қабат нақты мақсаттық бағыттағы қызметпен анықталатын топтық сипаттамалардың жиынтығынан тұрады. Олар: қызметтің мақсаттары, кәсіби дайындық, жұмысқа қабілеттілік, басшылықтың сипаты және т.б. Аталған барлық қабаттар бір-бірінен оқшауланған емес, өзара тығыз байланысты, ішкі қабаттар сыртқы қабаттарға ықпал етіп, оларды өзгертіп отырады.

Бірлескен әрекет процесінде адамдардың бір-біріне деген жағдайлары, олардың құқықтары мен мідеттері әрі бірдей, әрі әр түрлі болуы да мүмкін. Аталмыш жағдайда оларға бір-бірі туралы, яғни әрқайсысы үшін бастапқы маңыздылығы бар ақпарат мазмұныны әсер етеді.

Психология мен педагогика ғылымдарында әрекет астарында адамның айналасындағы нақтылықпен өзара әрекеттесуі, яғни адамның мақсатты түрде оны өзгертуі және соның нәтижесінде өз қажеттіліктерін өтеуін түсіндіреді.

Л.И. Божовичтің пікірі бойынша, кішкене күнінен бастап баланың қарым-қатынасқа қажеттілігі таңдамалы болып келеді. Мысалы, 2-3 айлық нәресте ересек адамды көргенде түрлі мимикалық әрекеттер арқылы өз қуанышын білдірсе, 5-6 айлық нәресте таңдаулы адамдарға ғана өз эмоциясын көрсетеді. Яғни, өзіне жақын адамдарды көргенде қуаныш сезімін, ал жат адамдарды көргенде жатырқау, тіпті жылау арқылы өз эмоциясын білдіріп отырады. Міне, осы кезеңнен бастап индивидтерде бірлесіп әрекет жасауға деген қажеттіліктер туындай бастайды. Бірлесіп әрекет жасау барысында микро немесе макро топтар құрылады.

Сонымен қатар, қарым-қатынас ауқымының кеңдігін субъектілердің өзара әрекеттесу барысындағы қарым-қатынас стилдерінен де көруге болады.

Қарым-қатынас стилі дегенді біз педагог пен білімгерлердің әлеуметтік – психологиялық өзара әрекеттеріндегі

дербес – психологиялық ерекшеліктері деп түсінеміз. Жалпы психология және педагогикалық психология ғылымдарындағы зерттеу жұмыстарына сүйенетін болсақ, қарым-қатынастың төмендегі бірнеше стилдерін атап өтуге болады:

- авторитарлық стиль;
- өктемдік стиль;
- демократиялық стиль;
- дистанциялық стиль;
- немқұрайлық стиль;
- ойнақы-қалжыңға негізделген стиль;
- аралас стиль.

Өзара түйісу кезеңдері үйлесімді, яғни өзара позитивті қажеттіліктен туындаған жағдайдағы қарым-қатынасты – синтониялық қатынас моделі деп атайды. «Синтония» - адамның өзімен-өзі және басқа адамдармен үйлесімді қатынаста болуы. Қарым-қатынастың синтоникалық моделі нейролингвистикалық бағдарлама негізінде жасалған. Ол қарым-қатынасты игерудің негізгі техникаларын бөліп көрсете отырып, қарым-қатынастың синтоникалық моделін төмендегі формула негізінде көрсетеді:

Қабылдау + ойлау = қарым-қатынас

Қарым-қатынастың синтоникалық моделі бойынша әрбір адам өзінің симпатия деңгейіне қарай өзгелерді қабылдайды. Бұл адамның негізгі репрезентивтік жүйесіне байланысты болады. Бұл жүйе қарым-қатынас барысындағы көз қозғалысынан, сөздердің қолданылуынан, түрлі қалып ерекшеліктерінен көрініс табады. Яғни, басқа адамның репрезентивтік жүйесіне ене алу – онымен жақсы байланыс, өзара түсінушілік және қарым-қатынас орнату деңгейіне жетуді білдіреді. Репрезентивтік жүйенің төмендегі түрлері болады:

- визуалды – көру түйсігіне байланысты;
- аудиалды – есту түйсігіне байланысты;
- кинестетикалық – сипап-сезу түйсігіне байланысты.

Қарым-қатынастың синтоникалық моделіне қол жеткізу мақсатында тілді мазмұнды және кедергісіз қолдану репре-

зантивтік жүйе деңгейіне байланысты. Яғни әңгімелесу мен іскерлік қатынастар вербалдық формада (ағылшын тілінен аударғанда – «verbal») – сөз, ауызша деген мағына береді) жүзеге асады. Бұл қарым-қатынасқа қатысушылардан тек сауаттылықты ғана емес, сонымен қатар тілдік қарым-қатынас этикасын сақтауды қажет етеді. Және де бірқатар сөз сапаларына да байланысты болады.

Оларға: сөз нақтылығы, сөз тазалығы, сөз жүйелігі, сөз мәнерлігі, сөз байлығы, сөз орындылығы жатады. Бұл сөз сапалары білім субъектілері арасындағы қарым-қатынастың тиімді болуында маңызды роль атқарады.

Яғни:

- сөз тазалығы - әдеби тілден тыс сөздердің қолданылуы, соның ішінде диалектік, кәсіби, жаргон сөздер және т.б.;

- сөз нақтылығы – сөз мазмұны мен ақпарат мағынасының негізіне сәйкес келуі. Сөздің нақтылығы сөзді орынды, нақты, сөз мағынасына қарай, синоним, антоним, омоним сөздерді дұрыс қолдана алуға байланысты. Сөз нақтылығының маңызды шарты - лексикалық нормалардың сақталуында. Егер сөйлеуші қажетті ақпаратты субъектіге жеткізуде мағыналас сөздердің ішіндегі ең орындысын таңдаған кезде ғана, сөз нақтылығы көрініс береді.

- сөз жүйелігі – ойлау компоненттерінің бөліктері мен сөйлеу компоненттерінің мағынасының қатынасының көрінісі;

- сөз мәнерлігі – тіл мәнерінің бар мүмкіндіктерін жүзеге асыру нәтижесінде көрініс беретін сапа. Ол барлық деңгейлердегі тіл бірліктерімен жасалына береді. Сонымен қатар, тілдің арнайы көркемдік қасиеттері болады (троптар, стилистикалық фигуралар), олар айтылған ойды, әсерлі, образды, эмоционалды етуге көмек береді;

- сөз байлығы – ақпаратты барынша әсерлі жеткізе алуға мүмкіндік беретін сөз бірліктерін еркін және кең қолдана алу;

- сөз орындылығы – тілдегі сөз бірліктерінің мақсатына, жағдайына,

мағынасына сәйкес қолданылуы.

Аталмыш категориялар вербальды қарым-қатынас құралдары болып табылады. Вербальды қарым-қатынас тек адам-

ға ғана тән және тілді меңгеру міндетті шарт болып табылады. Оның коммуникативтік мүмкіндіктеріне қарай ол вербальды емес қарым-қатынастың барша түрлері мен формаларынан бай, дегенмен оны толықтай алмастыра алмайды. Және де вербальды қарым-қатынастың дамуы бастапқыда міндетті түрде коммуникацияның вербальды емес құралдарына келіп тіреледі.

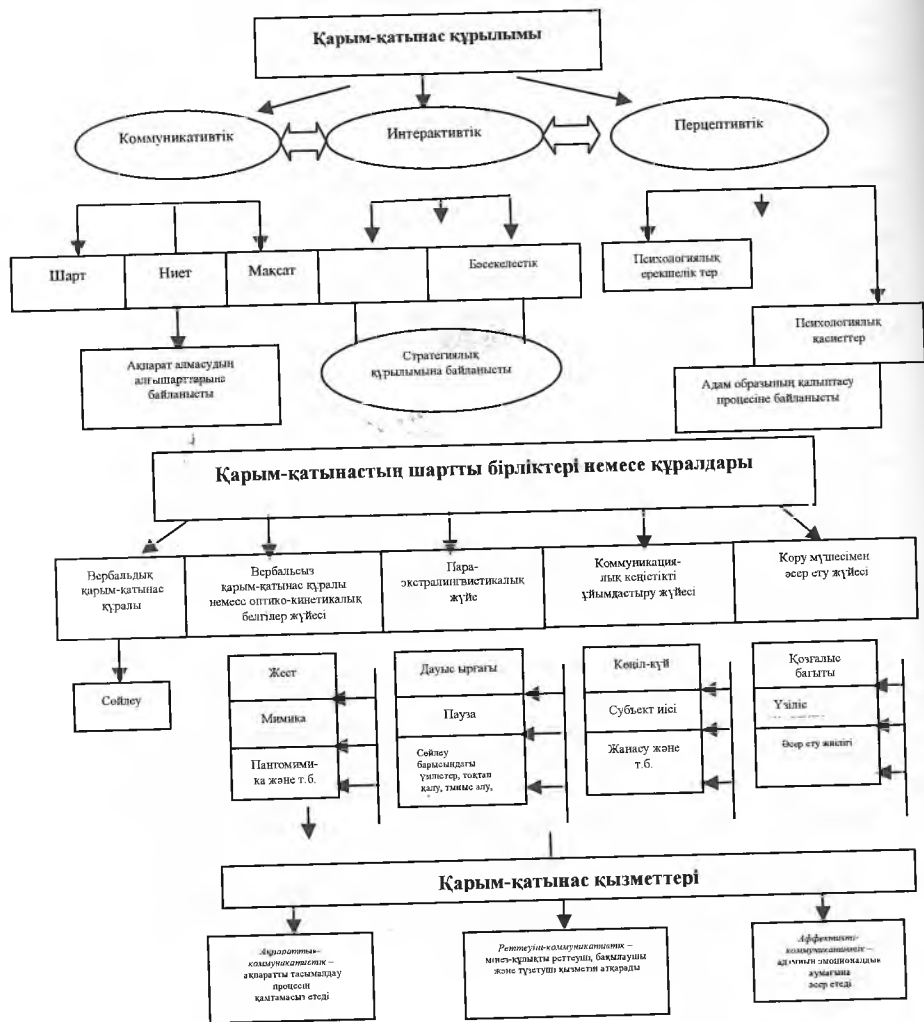
Жалпы адамдарда қарым-қатынастың вербальды және вербальды емес түрлері маңызды болып табылады. Вербальды емес қарым-қатынас дыбыстық сөйлеуді, табиғи тілді құрал ретінде пайдалануды қажет етпейді. Вербальды емес қарым-қатынас – ол мимика, жест, пантомимика, тура сенсорлы немесе жинасудың көмегімен жүзеге асады. Бұл өзгелерден алынатын тактильді, көру, есту, иіс сезу және т.б. сезімдер мен образдар.

Профессор Қ. Жарықбаев: «қарым-қатынас – адам іс-әрекетінің аса ауқымды саласы, өмір сүру, тыныс тіршіліктің негізгі арқауын білдіретін ұғым. Адамға ауа, тамақ, киім, баспана қандай қажет болса, айналасындағылармен қарым-қатынаста болу да аса маңызды» деген анықтама береді [47. 400-б.]. Ғалым тұжырымын басшылыққа алып, мәселені талдаудың түйіні ретінде айтарымыз: қарым-қатынас үдерісі адам өмірінде болып жатқан түрлі ақпарат алмасулар, әлеуметтік, мәдени және рухани құндылықтармен алмасу, адам санасы мен мінез-құлқына өзара әсер ету, өзара әрекеттесу тәсілдері және т.б. маңызды қызметтерді атқарады.

Сонымен бірге, Қ. Жарықбаевтың тұжырымдауынша, «өзгелермен қарым-қатынас жасау – бұл тіршілікке аса маңызды ақпарат (хабар) алмасу деген сөз. Адам қарым-қатынас арқылы айналасындағы дүние жайлы мәлімет алады, еңбек пен тұрмыс дағдыларына машықтанады, адамзат жасап шығарған түрлі құндылықтарды меңгереді. Әрине, қарым-қатынас ақпарат алумен ғана шектелмейді, оның шеңбері аса кең, бұл көп қырлы ұғым» деген пікірі жоғарыда айтылғандарды қорытындылауға өте орынды.

Қарым-қатынас қызметтерінің сан алуандығын қарастыра отырып, қайсыбірін дұрыс не бұрыс деп айтуға болмас, себебі олар бір-бірін жоққа шығармайды. Дегенмен, жалпы қарым-қа-

тынас процесі көп өлшемді және полиқызметті процесс тұрғысында зерттелуі тиіс.

Сурет 6 - Қарым-қатынас процесінің жалпы құрылымы

Қарым-қатынас адамзат үшін әр түрлі деңгейде, әртүрлі кезеңде қалыптастыруды қажет ететін құбылыс. Қарым-қатынасты білім мен біліктілік, дағды және адамның ішкі құндылықтарына негізделген мәдени сауаттылық, танымдық іс-әрекет дамуының деңгейі ретінде қарастыруға болады. Тұлға қарым-қатынас процесінде дамиды. Қарым-қатынас оның танымдық іс-әрекетіне ықпал етіп, психикалық процестерінің қалыптасуына негіз болады.

Ғалымдар қарым-қатынас ерекшеліктеріне үлкен мән берген. Қарым-қатынаста, қарым-қатынас мәселесін түсінуді тандау үшін түрлі аспектілер ерекшеленіп алынуы мүмкін. Жалпы қарым-қатынастың түрлі қызметтері нақты бір субъектінің өмірінде түрлі орын алады. Бұл тұлғаның жекелік-психологиялық типологиясының негізі болуы мүмкін, нәтижесінде субъект әлемі кең көлемде қарастырылатын зерттеу бағдаршамасын құруға әкеліп соғады.

Жоғарыда айтылып өткен мәселелерді жинақтап, талдай отырып қарым-қатынас процесін жинақтаушы схема жасалынды (сурет - 7).

Осы тұрғыда, қарым-қатынас процесін полиқызметтік, яғни соның ішінде этностық қарым-қатынас мәселелеріне байланысты ғылыми еңбектер, жаңалықтар, мақалалар, зерттеу жұмыстарына талдау жұмысымыздың келесі бөлімінде толықтай жасалады.

1.2 Қарым-қатынас – этникалық топтар дамуының алғышарты ретінде

Әлемде болып жатқан өзгерістер, дәлірек айтсақ әлеуметтік-экономикалық, саяси, идеологиялық арақатынастардың, әскери шиеленістердің көбеюі конфессионалдық және ұлттық идеалдардың шеттетілуі, жалпыадамзаттық құндылықтардың бағаланбауы көбіне этностар арасындағы қарым-қатынаста шиеленістік жағдайларға соқтыратыны белгілі. Осы орайда, тұлға бойында нақты этнос өкілдерінің өзіндік ерекшеліктері, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, құндылық бағдары, ұлттық мәдени қағидалары және этносаралық қарым-қатынас мәдениет негіздерін қалыптастыру маңыздылығы артады.

Қазақстан секілді полиэтностық мемлекетте этносаралық шиеленістік жағдайлардың алдын алудың бірден-бір жолы – ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін дамыту. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1999 жылы 21 қаңтарда Қазақстан халықтары ассамблеясының бесінші сессиясында жасаған баяндамасында моноұлттық мемлекет құру елімізге үлкен кедергісін тигізіп, Қазақстан пайдасы үшін өз таңдауларын жасаған басқа этнос өкілдерін өзекке тепкенмен тең болатындығын тілге тиек ете отырып, халықтарды өзара бірлікке, ынтымақтастыққа, достыққа, толеранттылыққа шақырды. Олай болса, бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі – «ұлтаралық қарым-қатынас» мәдениетін қалыптастыру, дамыту болып табылады.

Бүкіл әлем халқы бейбіт өмір сүруге әбден құқылы. Ол үшін халықаралық ұлт пен ұлысқа, дінге қатысты өзекті мәселелер біздің мемлекетіміздегідей етіліп шешілуі тиіс. Қазақстан халқы Ассамблеясы әлем халықтары үшін бейбіт өмір сүрудің, этносаралық татулық пен конфессияаралық келісімнің моделі іспеттес. Кез келген елде ешқандай қақтығыссыз өмір сүруге болады, мұны бүкіл әлемге Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың сарабал саясаты, мемлекет басқарудағы жарқын қызметі, Қазақстан мемлекетінің бүгінгі өмірі дәлелдеп отыр. Осы тұрғыдан карағанда “Қазақстанның ел бірлігі” доктринасы – осы жетістіктерді өмірге ендіре түсуді, нығайта беруді жүзеге асыратын аса маңызды саяси әрі тарихи құжат. Доктринаны іске асырудың негізгі бағыттары ретінде этносаралық өзара іс-қимыл институттарын нығайту саласын, тіл саясаты саласы, білім беру мен тәрбие саласы, рухани-мәдени сала, ақпараттық сала, құқық және құқық қорғау саласы, конфессияаралық қатынастар саласы делініп нақты көрсетілген.

Әлеуметтік ғылымдардың өзекті мәселелерінің бірі – ұлтаралық қарым-қатынас процестерін зерттеу болып табылады. Еліміздің әр түрлі аумақтарында жүргізілген, кеңес этносоциологтарының зерттеулері көрсеткендей, түрлі ұлт өкілдері арасындағы қарым-қатынас процесі, олардың арасындағы қатынастардың қалыптасуы шешуші деңгейде кеңестік қоғам дамуының жалпы факторларының әсеріне байланысты. Осы тұста,

нақты бір республика, елді мекендерге тән спецификалық ерекшеліктер әсерінің басымдығы да қатар тұрады.

Қазақстан Республикасы – полиэтникалық мемлекет, онда түрлі ұлт өкілдері тіршілік етеді. Өмірлік әрекеттерінің жағдайлары, тарихтың жылжуына қарай кейбір кезеңдерде этностар арасындағы этникалық шекаралардың жойылуына әкеліп соқты. Сондықтан бүгінгі күні ғылым алдында бірден-бір жаңа құбылыс ерекшеліктерін – түрлі мәдениеттердің бірігуі тұсында этникалық трансформациялану процесінің нақты көрініс беруі, яғни этномәдени маргиналдылықты зерттеу міндеті тұр. Республикада этникалық психология проблемаларын зерттеу, яғни, ұлттық мектептер проблемаларымен қатар тіл, мәдениет, әдет-ғұрып, дін, т.б. төңірегіндегі этнопсихологиялық еңбектердің қажеттілігі күн өткен сайын арта түсуде.

Алайда этнопсихологиялық зерттеулерде жекелеген кемшіліктер де орын алып келеді. Мәселен, нақтылы эксперименттік-психологиялық жұмыстардың саны әлі де мардымсыз, көптеген этнопсихологиялық түсініктердің мазмұны, негізінен шетелдік зерттеулердің мәліметтері мен тұжырымдарына сүйенген. Зерттеушілер көбіне бұған дейін жеткілікті түрде белгілі болған американдық, француз, неміс, т.б. халықтардың этникалық қарым-қатынастары мен байланыстарына сілтеме жасайды. Интернационалдық саясаттың жасанды ұрандарының әсері этнопсихологиялық зерттеулерге әсерін тигізгені сөзсіз. Сондықтан да осы күнге дейін, жақын шет елдердегі этностық мәселелер мен психологиялық жәйттер байыпты, салықалы зерттелген емес. Дегенмен, Н.Е. Иسنованың пікірінше, социализм нақты ұлттар мен халықтардың тарихи дамуымен байланысты психологиялық өзгешеліктерін жоймайды... Қоғам тіршілігінің барлық жақтарындағы антагонизмді жойған жаңа өмір жағдайлары нақтылы социалистік ұлттар мен халықтардың мүлтіксіз өркендеуі мен жақындасуын мүмкін еткендігін тілге тиек етеді.

Аталмыш пікірге мүлде қарама-қарсы пайымдау ұлттық психологияның негізін салушы ғалым Қ.Б. Жарықбаевтың еңбектерінде кездеседі. Яғни өз этносына тән психологиялық ерекшеліктерді, мінез-құлық ережелерін сақтай алмайтын

тұлғаны кемелденген, өзінше дербестікке жеткен азамат деуге, жалпы толыққанды адам санатына қосуға болмайды. Тоқырау жылдарында қоғамдық прогрестің өрескел іркілістері халқымыздың санасында жалпы адамзаттың абстрактілі мінез-құлық ережелерін барынша «сіңіріп» бақты да, ұлттар мен ұлыстардың әрқайсысына тән адамгершілік асылдары мен этнопсихологиялық ерекшеліктері еске алынбады, жекелеген кісінің белгілі бір этноскоға қатынасын сөз еткенде, кейде мұның өзін ұлтшылдықтың көрінісі деп есептейтін болды.

Ұлтаралық қарым-қатынас мәселесі қазіргі кезеңде көптеген философия, әлеуметтану, этнопсихология, психология ғылымдары ғалымдарының қызығушылығын оятуда. Қарым-қатынас - әр бір политұлғаны дамыту үшін қажетті шарттардың бірі, өйткені қарым-қатынасыз адамзат қоғамының пайда болуы мен дамуы мүмкін емес. Ұлтаралық және жалпы қарым-қатынас мәселелерін зерттеуде Э. Бэрнс, Д. Карнеги, С. Дерябо, А.А. Леонтьев, С.А. Арутюнов, Э.А. Баграмова, Ю.В. Бромлей, Л.Н. Гумилев, М.И. Станкин, М.С. Каған, В.А. Кан-Калик, Қ. Жарықбаев, Ә. Алдамұратов, С.М. Жакыпов, Х.Т. Шерьязданова және т.б. көптеген ғалымдар елеулі табыстарға, жаңалықтарға қол жеткізді. Адамдардың бір-бірін түсінуде табыстарға қол жеткізу жолдарын, тұлғаралық қарым-қатынас процесін зерттеу қажеттілігіне байланысты ХХ ғасырдың 20 жылдарының бас кезінде ғылыми әдебиеттерде «коммуникация» ұғымы қолданыла бастады. Қазақшаға аударғанда «байланыс» ұғымын білдіреді, яғни адамдар арасындағы тікелей байланыстың барлық формаларында кеңінен қолданыла береді. Коммуникацияның іскерлік, педагогикалық, тұлғааралық, этносаралық және т.б. да түрлері бар. Мәдениаралық коммуникация түрлі мәдени түйісулер және мәдениет өкілдерінің тұлғааралық қарым-қатынасына тең ұғым. Себебі, тұлғааралық қарым-қатынас барысында түрлі мәдениет өкілдерінің төл ұлттық сана-сезімі жоғарылай түседі, өзара ақпарат, тәжірибе алмасу процестері жүзеге асады. Қоғамдық-тарихи әдебиеттерде «ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті», «мәдениаралық коммуникация» ұғымдары ХХ-ғасырдың 80-ж. басынан қолданысқа енгізіле бастады.

Осы тұста отандық зерттеуші С.С. Серікжанова айқын позитивтік және поликонфессиялық құрамы бар мемлекет ретіндегі Қазақстан үшін әлеуметтік тұрақтылыққа қол жеткізу және оны нығайту, тұлғалар, жеке әлеуметтік топтар және қоғам мүдделерін үйлестіру міндеті этностық қауымдастықтардың өзара әрекеттесуінің ұтымды түрлерін этносаралық өзара қарым-қатынасқа түсу мәдениетін жоғарылату мақсатымен тығыз байланысты деп пайымдайды, ал ресейлік бірқатар ғалымдар өзінгі өмірлік жағдайлар көрсеткендей, дамушы полимәдени қоғамда адами өзара қатынастардың ең әлсіз тұстары этностық және этностық бірдейлік болып табылады деген қағидаға тоқталады.

Қазақ ақын-жырауларының қоғамдық ойларында да басы әл-Фараби, Ибн Сина мектептерінен бастау алатын бүкіл шығыс әлеміне тән дәстүр, этикалық проблемаларға халықтық психологияға қатысты мәселелерге бой ұру байқалады.

Нақты ұлттық тұтастықтың ұлттық психологиясы қоғамдық болмысты әлеуметтік психологиялық бейнелеудің өзіндік ерекшелігімен айқындалатын күрделі құрылым. Ұлттық психология – тарихи өзгермелі құбылыс. Оның құрылымдық элементтерінің қалыптасуы мен дамуы әрбір ұлттың өмірінің табиғи-тарихи, экономикалық, саяси, мәдени жағдайлары дамуымен органикалық өзара байланысты. Ұлттың жеке компоненттері қайсыбір біршама болатынына қарамастан олардың көріну құрылымына тәуелді.

Жалпы этникалық аумақтағы қарым-қатынас, ұлтаралық қатынас мәдениетінің көрсеткіштерін анықтау тұрғысында, сонымен қатар түрлі әлеуметтік-саяси жүйелердегі ұлтаралық қарым-қатынас мәселесі көптеген зерттеуші-ғалымдардың: А.В. Авксентьев, Т.Ю. Бурмирова, Н.Н. Гасанов, Л.М. Дробижева және т.б. еңбектерінде көрініс береді. Осы тұрғыда Л.М. Дробижева қарым-қатынас құрылымын толық қарастыра отырып, ұлтаралық қарым-қатынастың әлеуметтік-психологиялық астарларына талдау жасайды. Ал Т.Ю. Бурмирова және О.А. Дмитриевтің еңбектерінде қоғамдық өмірдің түрлі аумақтарындағы ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің мәні, процестің қалыптасуы және қызметі туралы қарастырылды.

Егер этнопсихология дербес ғылым болып қалыптасуды алға қойса, онда ол үнемі адамдардың этникалық қасиеттері мен ерекшеліктерін іздеу, табу, зерттеу және өзгертумен айналысуы керек. Оның негізгі міндеті түрлі этностардың өзіндік психологиялық қызметтерінің заңдылықтарын айқындау, механизмдерін анықтау болуы тиіс.

Аталмыш мәселелер аумағын терең зерттеу ұлттық психология ғылымының негізгі объектісі. Яғни, ұлттық психология белгілі бір этностар, олардың шығу, қалыптасу, даму, өзгеріске ұшырау және т.б. құбылыстарын зерттей отырып, этникалық мәселердің шығу себептерін анықтау, түзету, алдын алумен айналысады. Ұлттық психология құбылыстарының қалыптасу факторларын ғалым В. Крысько өзінің «Социальная психология в схемах и комментариях» деген еңбегінде төмендегідей (сурет - 8) суретпен көрсетеді.

Суретте көрсетілген саяси-әлеуметтік және экономикалық дамудың әсерінен ұлттық психика мінездемесінің ерекшеліктері қалыптасады, себебі бұл ерекшеліктер қоғамдық және өндірістік қатынастарға тәуелді. Бұлардың ерекше көріністері әр мемлекеттегі этностық бірлік өкілдері санасының дамуына ерекше белгі қалдырады.

Этностық бірліктің тарихи дамуы – көптеген ғалымдардың пікірі бойынша, ұлттық психиканың көрінісі мен қызметі, оның ерекшеліктерінің туындауы сыртқы және ішкі атрибуттарымен анықталады, оның өкілдерінің психикасының ерекшеліктері, өмір сапасының тасымалдануы заңды құбылыс болып табылады.

Этностық бірліктің жасы – адамдардың ұлттық психикасының ұзақ қалыптасу куәгері, оның даму келешегінің болашағы немесе деградациясы.

Ұлтаралық қатынастардың сипаты және ондағы тарихи дәстүрлер ұлттық санаға және өзіндік санаға, басқа ұлтқа қатынасындағы сезім көріністерінің динамикасына әсер етеді.

Этностық бірліктің мәдени дамуы – адамдардың ұлттық психикасының негізгі сапалық мінездемесі, қоршаған ортаны арнайы эстетикалық, моралдық және адамгершілік тұрғыда қабылдауы.

Этностық бірліктің тілі мен жазуы – этнос өкілдерінің ойыну ерекшеліктерін және дүниетаным деңгейлерінің, көзқарас ерекшеліктерінің көрсеткіші.

Этностық бірлік өкілдері, әдетте, мына белгілермен:

- тарихи дамуы;
- территориясы;
- тілі;
- мәдениеті;

- психикалық ділі бар адамдар жиынтығы болып түсіндіріледі.

Этностық бірлік өкілдерінің өзінің тұтастығын сезінудегі оның көрінісі - «біз» деген түсінік.

Профессор Қ.Б. Жарықбаев «этностық топ – тілі мен дінін, әдет-ғұрпын сақтаған этностық қауымдастықтың оқшауланған бөлігі» деп анықтама береді.

Р.Г. Абдудалипов өзінің «Адам. Ұлт. Қоғам» атты еңбегінде, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті кез-келген ұлтаралық қатынастар аумағының қажетті атрибуты бола тұрып, өз табиғатына сай қоғамның рухани өмірінің феномені, яғни ұлтаралық қатынастардың адамгершіліктік, моралды-саяси мәнінің арнайы көрінісі болып табылатынын көрсетеді.

Жалпы ұлтаралық қарым-қатынас мәселесі туралы тілге тиек еткенде, қарым-қатынас процесі міндетті түрде «топ», «ұжым» «политоп» деген ұғымдармен тікелей байланысып жатады. Осыған байланысты отандық психология негізін қалаушы ғалымдардың пікірінше: «адам ылғи топпен бірге өмір сүретіні белгілі. Ал топтың түрлері сан алуан. Топтар макро, микро, ресми, бейресми, формалы, формасыз, ұйымдасқан, ұйымдаспаған, жасанды, табиғи, референттік болып бірнешеге бөлінеді» делінеді. Ал ресейлік ғалым Ю. Данилевич өзінің ұлтаралық қатынастарды зерттеуге байланысты ғылыми жұмысында ұлтаралық қарым-қатынастардың пайда болуына байланысты өз ойын былайша білдіреді: «сауда-саттық және мемлекеттер арасындағы соғыстар нәтижесінде пайда болған ұлтаралық қатынастар, адамдардың өзіндік ұлттық психикалық ерекшеліктерінің бекуіне әсер етті. Капитализмнің дамуы, яғни ұлттың

толық қалыптасуы барысында әр ұлт өкілдері психологиясы өздеріне тән спецификалық көрінісіне ие болды».

Ал қазақтың көрнекті ғалымы М.М. Мұқанов «Ойды этно және лингвопсихология тұрғысынан дәлелдеу» атты еңбегінде ...бір ұлтқа жататындардың бәрінің сол қасиеттері бірдей келеді деуге болмайды. Өйткені антагоникалық қоғам дәуірінде бір ұлтқа жататындардың психикалық қасиеттері жеке топтарға қарай әр түрлі деген тұжырым жасайды. Осы пайымдауларға келесі ғалымның тұжырымдары да үндес деп айтуға болады. Этникалық сапалар жалпы адами сапаларға тәуелді. Ал соңғылары өзіне тән, жекелеген этнос өкілдерінде ғана кездеседі. Оларды анықтау, зерттеу теориялық және эксперименттік тұрғыда қиындықтарды көрсетеді. Этнопсихологиялық зерттеулерде бұл сапалар тек бақылаушы таңдамалылар ретінде ғана емес, сонымен бірге өзге этнос өкілдерінің ұқсас көрсеткіштерімен салыстырмалы түрде болуы тиіс. Дегенмен, әр адамда мейлі ол қай ұлт немесе ұлыс өкіліне жатпасын мына жалпы адамзаттық қасиеттер болуы тиіс: ар-намыс, ұждан, әділеттілік, мейірімділік, жылы жүректілік, адалдық және т.б. Бұл жағымды қасиеттер барша адамзаттың өмірлік әрекетінің негізі болып табылады.

Ал зерттеуші-ғалым Л. К. Көмекбаеваның пікірінше, «көп ұлтты мемлекеттегі күнделікті қарым-қатынас процесінде этнопсихологиялық факторларды ескеріп, құру қажет. Бөтен халықтар мәдениетінің этнопсихологиялық тұрғысымен танысуы – олардың өзінің сол халыққа тиістілігін жете түйсінуі жақсы түсінуге алып келеді» деген ойын ортаға салады. Осы тұрғыда, ұлтаралық қарым-қатынас мәселесін терең зерттеу үшін, алдымен «этнос» ұғымының мәнін ашу қажеттілігі туындайды.

Этнос және ұлтаралық қарым-қатынас мәселелерін зерттеуде С.А. Арутюновтың, Э.А. Баграмовтың, Ю.В. Бромлейдің, Л.Н. Гумилевтің және т.б. көптеген ғалымдардың этнологиялық теориялары этносаралық қатынас мәнін терең түсініп және аталмыш процестің ерекшеліктерін анықтауда маңызды орын алады.

Мәселен, Л.Н. Гумилев этносты географиялық, табиғи құбылыс ретінде қарастырады. Оның пікірінше «этнос»: «қай-

табанбас мінез-құлық стереотипі мен ерекше ішкі құрылымы бар, басқа да сәйкес топтарға өзін қарсы қоятын динамикалық жүйе». Сонымен қатар, этностың негізгі белгілеріне ол өзіндік сана мен мінез-құлық стереотипін жатқызады және этностық ерекшеліктер индивидте туа емес, әлеуметтену процесінде қалыптасатынына тоқталады. Дегенмен кеңестік дәуірде А.Ю. Бромлейдің этностық теориясын жақтаушылар басымдық болған. Ғалым этносты белгілі бір аумақта тарихи қалыптасқан, ортақ тілі, мәдени және психикалық ерекшеліктерімен айқындалатын адамдардың тұрақты бірлестігі ретінде қарастыра отырып, этносты – кең мағынада «әлеуметтік организм» терминімен байланыстырады.

Ал әлеуметтану ғылымында «этнос» ұғымына: «этнос – белгілі бір сыртқы түр-келбеттің ортақ белгілері, сондай-ақ біршама қалыпты мәдениет және тіл белгілері, мінез-құлық, қоғам және басқа ұлттар мен нәсілдерге ұқсайтын адамдар тобының тарихи қалыптасқан бірлестігі, одағы» деген анықтама беріледі. Тарихи этнологиялық бағытта «этнос» ұғымы айрықша полиэтникалық және жалпы әлеуметтік заңдылықтарға тәуелді ерекше әлеуметтік жүйе туралы сөз қозғалғанда қолданылады. Аталмыш заңдылықтар этностың табандылығын қамтамасыз ететін ішкі механизмдері мен этнос мүшелерінің мәдени келбеті мен мінез бітістерінен көрініс береді.

Этнос:

- этностың барша өкілдеріне тән анықтаушы мінездік және коммуникативтік модельдермен;

- этностық ішіндегі жекелеген топтарға тән мінездік, коммуникативтік, құндылық-бағдарлық, әлеуметтік-саяси модельдер мен мәдени элементтермен ерекшеленеді.

Қазіргі уақытта көп адамдар этнос, ұлт, ұлттық мемлекет деген ұғымдарды жете түсініп, ара-жігін ажырата бермейді. Этнос – қоғам мүшелерінің шығу тегіне қарай топтасқан этникалық түбі бір адамдар тобы. Ал «ұлт» ұғымы XVIII ғасырдың аяғында пайда болған анықтауыш, саяси түсінік. Оның этноспен байланысы бар. Бірақ мүлде басқа ұғым. Мысалы, Франция, Ұлыбритания, АҚШ-та ұлт пайда болды. Алайда оларда этникалық принцип алдыңғы қатарға шыққан

жоқ. Олар этникалық емес, саяси принцип бойынша бірікті. Ол қандай саяси принцип? Мысалы, XVII ғасырдан бері тоқтаусыз ағылып жатқан мигранттардың отаны қырық құрау ұлттардан құралған Американы бір ұлт қылып біріктіріп тұрған саяси принциптер – либералды идеология, азаматтық қоғам, демократиялық құндылықтар.

Көрнекті тарихшы-этнограф Лев Гумилев: «этнос дегеніміз – жер бетіндегі белгілі бір тіршілік аймағы мен әлеуметтік аймақтың бірлігінде жатқан, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық кәсібі, мінез-құлқы, тілі мен мәдени мұрасы бір халықтар тобы» - деген анықтама береді.

Ал ғалым Қ. Жарықбаев: «Этнос – табиғи-тарихи негізде қалыптасып, «біз» бен «оларды» салыстыру мен қарама-қарсылыққа негізделген адамдардың қауымдастығы» деп анықтама береді.

Қазақстандық ғалым С. Қалиев өзінің «Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы» атты еңбегінде «этнос» ұғымы мен оның пайда болу заңдылықтарына тоқтала келіп, «әр ұлттың өзіне тән мінез-құлық құрылысы ұрпақтан-ұрпаққа көшкен сайын өзгеріп отырады. Ол – этностың үнемі әлеуметтік дамуда болатындығының айғағы» деген пікір білдіреді. Сонымен бірге, «этнос» гректің – *ethnos* – тайпа, халық деген сөзінен шыққан. Ғылымда «халық» терминінің орнына «этнос» термині орынды қолданыла бастады. Бұл термин этностың негізгі тарихи түрі – «тайпа», «ұлыс» («народность»), «ұлт» ұғымын түгел қамтиды. Сондықтан «этнос» терминін қолдану қолайлы екендігін айтады.

Жалпы көптеген этнограф-ғалымдар мен зерттеушілер қай этностың болмасын ұлт болып қалыптасуы үшін төмендегі факторлар қажет деген тұжырым ұсынады:

- оның құрамына енген адамдар отбасының материалдық тұрмыс жағдайлары;
- территориясы мен экономикалық өмірі;
- тілі мен мәдениеті;
- сол ұлтқа тән кейбір психологиялық-этникалық ерекшеліктері.

Әр этностың өзіндік этникалық ерекшелігіне тән психикалық құрылымы болатыны белгілі. Олар: ұлттық сезім, салт-дәстүрлер және ұлттық мінез.

«Қазақстандық жалпыұлттық идея: мәні, мақсаты, қалыптастыру технологиясы» атты еңбектің авторлары «этнос» терминін екі мағынада түсіндіруге тырысады: біріншіден, этникос; екіншіден, этноәлеуметтік организм. Бір этникосқа өз елінің ауқымынан тысқары жерлерде тіршілік етуші сол этностың барлық топтары жатады. Ал этноәлеуметтік организм міндетті түрде ұлттық мемлекетпен үзілмес бірлікте.

Ю.В. Бромлейдің қағидасы бойынша: «адамзат – ол халықтар». Осы қағидаға байланысты XX ғ. екінші жартысында басылым беттерінде «этнос» мәселесіне байланысты ғылыми жарияланымдар көптеп шыға бастады. Бұл мәселе, кеңестік дәуір кезеңінде этникалық факторларға баса назар аударылмауына тікелей байланысты болды. Сондықтан, «этнос», «этникалық» терминдерін А.В. Сухарев, В.В. Тихомин, А.А. Шапорева сияқты ғалымдар жаңа ұғымдар қатарына жатқызады, ал негізінде аталмыш ұғымдар алғаш рет Оксфорд сөздігінде 1972 ж. тіркелді.

Жалпы алғанда, этнос – этникалық өзіндік сананың ықпалынан, алдымен, этникалық тиістіліктен, сананың констатациялау іс-әрекетінен құралады. Ұлттың пайда болуы – объективті тарихи дамудың нәтижесі емес, ұлттық, тілдік, территориялық, мәдениеттік қауымға индивидуумдардың психикалық (саналы не санасыз) іс-әрекет өнімі ретінде ұғынылады.

Көтеріліп отырған мәселе бойынша әдебиеттерге шолу жасау ғылыми зерттеулердің мына бағыттарын көрсетті: этностар өмір сүру барысындағы мекен ететін жері рөлі мәселесі негізі туралы П.И. Кушнер, этностардың тарихи типологиясын С.А. Токарев, этникалық қауымдастықтың мәселесі мен этникалық сана-сезімді М.Г. Левин, этностың биологиялық даралығын Л.Н. Гумилев, этностың мәдени ерекшелігін Н.Н. Чебоксаров, этнос мүшелерінің эндогамиялық тектестігін Ю.В. Бромлей, этностың территориялық және экономикалық байланысын В.И. Козлов, этнос аралық синхронды және диахронды байланыстардың маңызын С.А. Арутюнов, этнос аралық кірігу

немесе ассимиляция жайында В.К. Гарданов, И.С. Гуревич сынды ғалымдардың еңбектері «этнос» сөзінің мән-мағынасын анағұрлым тереңдете түседі.

Қазақстан Республикасының күрделі этносаяси құрылымына зерттеуші Р.Б. Әбсаттаров төмендегідей нақты ғылыми анықтама береді: «Қазақстан Республикасының этносаяси құрылымы дегеніміз – ұлтаралық қатынастың және бірыңғай мемлекеттің көп ұлтты құрамын құраушы дос пейілді ұлттар, ұлыстар, ұлттық және этникалық топтардың өкілдері арасындағы қатынастардың жиынтығы мен әлеуметтік-этникалық қауымдастықтардың жиынтығы мен әлеуметтік-этникалық қауымдастықтардың дамуын ұйымдастыру жолдары болып табылады».

Ал Л.А. Алиеваның көзқарасы бойынша, белгілі бір мәдениетке бекіген құндылықтар, адамгершілік-этикалық ұстанымдар жүйесі нақты бір этнос мүшелерін топтастыруда оларды қоршаған шындықтың, соның ішінде әлеуметтік объектілердің маңызды негіздерін шарттастырады. Бұл топтастырулар қандай да «координаттар кестесін» құрады, оның жүйесінде адамдар өздерін және өзгелерді қабылдайды, таниды және бағалайды.

Этносаралық өзара белсенді әрекеттесу жағдайында түрлі мәдениет типтері мен психологиялық реттелудің этникалық механизмдерінде қарама-қайшылық туындайды. Бұл әр индивидтің осы механизмдерді талдаудан өткізуге жағдай жасайды. Түрлі типтегі мәдениеттердің қарама-қайшылығы нәтижесінде тұлға образының қоғамнан бөлінуі жүреді, тұлғаның өзіндік бағалауы қоғамға қарама-қайшы жүйе ретінде қалыптасады. Полимәдениетті және полиэтникалық өзара әрекеттесу жағдайында адамның бағыты, құндылық бағдары және басқа да тұлғаның базистік сипаттамалары өзгереді.

Жалпы басқа этникалық топ өкілдерімен қарым-қатынасқа түсу екі деңгейде жүзеге асуы мүмкін: тұлғаралық, яғни мұнда әр түрлі этникалық топ өкілдері бірлесіп өмір сүру жағдайында, тіл білімі маңызды болып саналатын бірлескен әрекетте өзара тікелей байланысады және топаралық, ал мұнда қарым-қатынас аудармашы арқылы жүзеге асады. Қарым-қатынастың осы екі деңгейінде әлеуметтік қабылдау екі механизмдердің – тұлғааралық және топаралық – көмегі арқылы жүзеге асады. Бұдан өзге

бұл жерде жыныстық және жас ерекшелігі факторларын ескеру қажет. Сонымен қатар, осы ойды толықтырушы А.П. Оконешниковның пікірі бойынша, тұлғаның әлеуметтенуінде оның ішкі реттеуші маңызды механизмдері: өзіндік сана, тұлғаның бағыттылығы және қатынасы, сонымен қатар олар этносаралық қабылдаудың өзіндік және психологиялық мазмұны мен адамдардың бір-бірін түсінуінің шарты болып табылады.

Ал В.С. Агеевтің пайымдауынша, адам өзге этникалық ортаға түскенде, ол үшін қойылған жаңа мәдени қойнау алдында ерекше қиындыққа тап болады, өйткені басқа мәдениет көбіне «жазылмаған», тіркелмеген мәтін, заң, ереже және т.б. ретінде болып табылады, бірақ барлығы тек бейресми, дәстүрлі каналдар, «әлеуметтік көрсеткіштер» арқылы тасымалданады. Туған ортасына қарай жаңа этникалық мәдениет ортаның негізгі айырмашылықтарын түсінбеу, әрине, дезадаптацияға, этносаралық өзара әрекеттесудің құрылымының деструкциясына және оның құралдық (іскерлік), экспрессивті (тұлғалық) аспектілерінің бұзылуына әкеп соғады.

Қазақстан жағдайында этнос пен мәдениет саласының әр түрлі мәселелерін зерттеген ғалымдар А. Сейдімбек, Г.К. Шалабаева, Ж.К. Каракузова, Ж.О. Артықбаев, ұлттың табиғатын А. Айталы т.б.; ал психологиялық жағынан Қ.Б. Жарықбаев, С.М. Жақыпов, М. Итбаев, О.Х. Аймағанбетова және шетелдік ғалымдар З. Фрейд, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, К.К.Платонов, Б.Г. Ананьев, Л.С. Рубинштейн, А.Г. Ковалев, М.С. Коган, Г.М. Андреева, А.Г. Асмолов және т.б. қарастырған.

Аталмыш зерттеу жұмыстарында «этнос» және «этносаралық қарым-қатынас» мәселесі жан-жақты зерттелінген. Мәселен шетелдік Краусс, Роттер, Хейдер және тағы басқа да көптеген зерттеуші-ғалымдар түрлі әлеуметтік-экономикалық және этникалық топтардағы балалардың коммуникативтік іскерліктерінің дамуын зерттей отырып, бақуатты топ тұрғындары балаларының нәтиже көрсеткіштеріне қарағанда, әлеуметтік-экономикалық жағдайлары әлдеқайда басым топтарда өте төмен болатынын анықтады. Ал бірқатар ресейлік ғалымдар мәдени

аралық айырмашылықтарды зерттеудің әдістемелік тәсілдері ХХ ғасырдың бас кезінен жүргізіліп келетіні белгілі. Ғалымдардың мәдени аралық кеңістігіне шығу әрекеттері әдістемелерді дамытудың магистралды бағытын анықтады. Сонымен қатар бірқатар зерттеушілер мәдениет модернизациясы деңгейін бағалау критерийлеріне:

1. тұрғылықты жерін (қала не ауыл жағдайында);
2. кәсіби әрекетін (этникалық топ өкілдерінің еркшеліктеріне қарай қай кәсіби әрекетпен айналысатыны);
3. салт-дәстүрлері;
4. тұрмыстық жағдайын;
5. отбасы типтерін (отбасындағы бала саны, отбасындағы әйел не еркектің орны);
6. бос уақытын ұйымдастыру ерекшеліктерін;
7. білім деңгейлерін;
8. әлеуметтік-тұрмыстық деңгейлерін;
9. тағамдар таңдау ерекшеліктерін;
10. қарым-қатынас шеңберін;
11. өз тілін білуі және өз мәдениеті бойынша құзыреттілігін жатқызады.

Және де «негативті ұжымдық бірдейлік (этникалық, мәдени) жағымсыз басқа мәдени не этникалық топ өкілдеріне деген қатынастарымен байланысты» деген пікірге тоқталады.

Осы тұста, қазақтың шоқ жұлдызы атанған этнограф-ғалымы Ш. Уәлиханов көптеген халықтардың (қазақтар, қырғыздар, ұйғырлар, қашқарлықтар және т.б.) өнерін (әндерін, билерін, музыкасын) жете зерттей отырып, осы қайталанбас және өзіндік ерекше өнер жанрларының әрқайсысы тек бір ғана ұлтқа тән деп есептеді.

«Ұлттық сана-сезім мен ұлттық қадір-қасиет» еңбегінде ғалым Т. Сарсенбаев: «ұлттық сана-сезім - адамның рухани өмірінің басты белгілерінің бірі» деген анықтама бере отырып, «адамның санасы мен іс-әрекеті, оның ішінде интернационалдық қасиеттері де, қоғамның жалпы материалдық және идеологиялық қатынастарының ықпалымен қалыптасып қана қоймайды, олар едәуір дәрежеде тікелей қоршаған ортаның, нақтылы жағдайдың, белгілі бір ұжымдағы дәстүрлер мен ере-

желердің, жақын адамдардың күнделікті қарым-қатынастарының әсерімен де қалыптасатыны мәлім. Сондықтан әрбір адамға қатысты микро-әлеуметтік ортаны, сол адам еңбек ететін ұжымның жайын, оның жоғарыдағы аталған процесте атқаратын ролін жете білудің маңызы зор» - дейді. Сонымен қатар, бірқатар категорияларға анықтама береді:

- ұлтшілдік қатынас – ұлт ішіндегі әлеуметтік топтардың, топтардың саяси күштердің, этникалық топтардың экономика, билік, мәдениет, әлеуметтік салалардағы өзара қарым-қатынасы;

- ұлтаралық қатынас – ұлттардың (этностардың) бір-бірімен іштесуі, аралас-құралас қатынастарда болуы. Ұлттық қатынас мазмұны ұлттардың тарихына, қоғамдағы алатын орнына, санына, статусына байланысты;

- ұлттық мәдениет – адамзаттық құндылықтармен үндесіп жататын болмыс пен сананың барлық салаларындағы ұлттың өмірге әкелген төлтума қазыналары. Тар мағынасында - өнер, әдебиет, білім, т.б. қамтиды, ал кең мағынасында – ұлттың рухани дүниетанымы.

- мәдениет – бұл тек материалдық өндірісті өркендетіп, еңбек өнімділігін арттыруда ғана емес, сонымен бірге адамдардың ара қатынасын жетілдіру ісінде де фермент іспеттес қоғамның күші. Мәдениеттің атқаратын қызметі, әдетте, қоғамдық-өзгертушілік, танымдық, семиотикалық, аксиологиялық, коммуникативтік болып келеді. Қарым-қатынастың жоғары мәдениетін бойға сіңіру – оны гуманизм мен интернационализм қарым-қатынастарының тұрпаты мен заңдары бойынша қалыптастыру.

Автор, сонымен қатар, «ұлттық қарым-қатынастар», «ұлтаралық қарым-қатынастар», «жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастар», «жеке тұлғалар арасындағы қарым-қатынастар», «интернационалдық қарым-қатынастар» деген ұғымдарды салыстыра айқындаудың белгілі бір әдіснамалық маңызын айқындай отырып, «ұлтаралық қарым-қатынас» пен «интернационалдық қарым-қатынас» ұғымдарының ара жігін ажырату қажеттілігіне тоқталады.

Ал С.М. Борбасов өз монографиясында «ұлттық қатынастар - өте күрделі әлеуметтік-саяси категория» деп анықтама

берсе, «Ұлтаралық қатынастар мәдениетінің қалыптасуы» атты еңбек авторлары «ұлтаралық қатынастар мәдениетін қалыптастыру ойдан емес, өмірден алынуы тиіс» деп тұжырымдайды. Ұлтаралық қатынас мәдениеті, ең алдымен, көпэтносты, не моноұлттық болып келетін қатынас ортасына тығыз байланысты болады. Сондықтан ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың принциптерін жете ұғыну қажет. Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін дамытудың негізгі принциптері ретінде Т. Сарсенбаев жоғарыда аталып өткен еңбегінде: «өзге этностық қауымдастықтардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін, тілі мен мәдениетін сыйлау; өндірісте және тұрмыста, қоғамдық өмірде әдеп сақтап, кез келген ұлттың өкілдеріне сыйластықпен қарау; төлтума этномәдениетті сақтап, дамытуға қамқор болу; ұлтаралық қарым-қатынас тілдерін меңгеру; әрбір этностық қауымдастықтың талантымен дүниеге келген бағалы атаулының барлығына, жалпыадамзаттық құндылықтарға еркін қол жеткізу» мүмкіндігін көрсетеді.

Көп жағдайда ұлтаралық қарым-қатынас ұлттық психологиялық ерекшеліктерге, этникалық өзіндік санаға және ұлттық мінез-құлыққа тікелей байланысты болады. Ұлттық-психологиялық ерекшеліктер тек адам психикасы көрінісінің жалпы өзгешелігіне әсер етіп қана қоймай, аталмыш процесті белгілі бір құрылым және мазмұнмен қамтамасыз етеді. Ал оның үшінші, яғни бақылаушы қызметі, бейімделу, тұрақтану, әрекеттену, өзараәрекеттесу және мінез-құлық процестерінің өз ұлттық ерекшеліктеріне тән бейнеленуі қалпында жүзеге асады. Яғни, тұлғаның немесе этникалық топтың ұлттық-психологиялық ерекшеліктері толық түрде адамдардың материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған және еңбек құралдарының көмегімен жасалатын әрекеттер жүйесін құрайтын - іс-әрекет, өзара әрекеттесу және мінез-құлықта көрініс береді.

Жоғарыда аталған, этникалық өзіндік сана – ұлттылықты сақтап қалудың бірден-бір көзі. Тарихи даму барысында этностың тілі, жалпы территориясы, салт-дәстүрлері жойылуы мүмкін. Этникалық өзіндік сана бар болса, этникалық «біз» бейнесі ешқашан өшпейді. Ұлттық топта өзіндік сананың болмауы мүл-

де мүмкін емес. Себебі этникалық сана емес, тек қана «өзіндік сана» этникалық топты басқалардан ерекшелейтін сана ретінде қарастырылады. Осы ұғым жалпы әлеуметтік факторлардың, сол сияқты мәдени факторлардың да әсерінен қалыптасады. Этникалық өзіндік сананы бекіту ұлттық топтың өз мемлекеттігін құруға деген ұмтылысымен, яғни «ұлттық құрылымымен» үйлеседі. Осы кезеңде этникалық өзіндік сана ұлттыққа ауысуы мүмкін. «Ұлттық мінез көрінісінің формасы – этникалық тап-тауриандар (стереотипі). Олар адамның әр түрлі жағдайдағы мінез-құлқын анықтайды».

Келесі бір зерттеу жұмыстарында, этникалық сана-сезімді қалыптастыруда танымдық іс-әрекеттің маңызы зор, бір этностың этникалық санасы, екінші этностың ол туралы конституциялық ерекшелігін ғана емес, сол сияқты эмоционалдық-аффектілік қатынасын, яғни сол этнос туралы оң, теріс немесе бейтараптық бағасын көрсетеді. Бұдан біз полиэтникалық жағдайдағы оқу процесінде танымдық іс-әрекетке кірісетін студенттердің санасында белгілі бір этнос жөнінде жаңсақ нанымдардың пайда болып, өзара әсер мен өзара әрекет арқылы өзгеріп отыратындығын байқаймыз.

Қазіргі кезде ұлттық құндылықтарды жандандыру мен жалпы халықтың этностық санасын оятудың қандай маңыздылығы бар? Қоғам үшін, тұлға дамуында ол қандай қызмет атқарады деген сауалдар туындауы мүмкін. Бұл сауалдарға байланысты төмендегі тұжырымдарды ұсынуға болады:

біріншіден, этностық өзіндік сана ұлттылықты сақтап қалудың, оны одан әрі өркендетудің амалды болып табылады;

екіншіден, этностық өзіндік сана мен этномәдени сәйкестілік жеке индивидтің тіршілігі үшін, оның тұлғалық дамуы үшін үлкен мәнге ие. Ұлттық сәйкестену немесе өзін белгілі-бір ұлттық топпен бірдейлендіру – тұлғаның топтық тиістілік негізінде өзін-өзі анықтауының әмбебап әлеуметтік-психологиялық процестерінің бір түрі. Ол адамға қауіпсіздік сезімін, өзіне-өзі сенімділігін тудырып, өзін белгілі-бір этностық қауымның мүшесі ретінде саналуына, өз этносымен тұтастығын сезінуіне ықпал етеді, және осының нәтижесінде ол әрбір тұлғаның өзін-өзі еркін жүзеге асыруына қолайлы жағдайлар туғызады;

үшіншіден, ұлттық өзіндік сана тұлғаның жеке дара, шығармашылық дамуына да қолайлы жағдайлар туғызады. Сондай-ақ, халықтың қоғамдық санасында бекітілген ұлттық құндылықтар мен ұлттық мүдделер табылады. Бұл жағдайларда мотивациялық-фондық ұлттық-психологиялық ерекшеліктер адамдарды барлық жақтан өте тиімді әрекеттер мен қылықтарға жұмылдырып, өте белсенді түрде көрінеді;

төртіншіден, позитивті этностық жаңсақ нанымдардың негізінде қалыптасатын позитивті этномәдени сәйкестілік тұлғаның полиэтностық ортада бағдарлана алуының, этносаралық үйлесімді өзара қарым-қатынас пен тиімді өзара әрекеттестікті жүзеге асыруының маңызды жағдайы болып табылады.

Осыған орай, ғалым С.М. Жақыпов өз еңбегінде оқу процесін ұйымдастыру жағдайында тұлғаның этникалық ерекшеліктерін ескеру өзекті болып отыр, өйткені білім алушылардың бірлескен таным әрекеттерінің дамуымен қатар және басқа да қасиеттерінің қалыптасуына әсер етеді. Бірлескен таным әрекеті жағдайындағы өзара әрекеттесуші және білім алушы тұлғалардың этникалық ерекшеліктерінің көрінісі – жалпы ақпарат қорының субъективті-мағыналы мазмұнының шарты болып саналады. Яғни аталмыш болжамды нақтылау үшін, моноэтникалық және полиэтникалық оқу топтарындағы бірлескен таным әрекетінің нәтижелері әр түрлі болатындығын айта кеткен жөн. Осыған орай, таным әрекетіне жүргізілген сарамандық зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша, моноэтникалық топтарға қарағанда полиэтникалық топтардың нәтижелілігін байқауға болатындығын тілге тиек етеді.

Ғалымдар адамның жан дүниесінің сырын, қоршаған ортаға әсерленіп қана қоймай, оның құпияларын танып білуге деген ұмтылысын жоғарғы деңгейдегі сезімдермен тікелей байланыстырады. Осы сезімдердің бірі – ұлттық сезім. «Ұлттық сезім – адамдардың туған жерге, өскен елге, ана тіліне, ұлттық салт-дәстүрлерге деген сүйіспеншілікті білдіруі». Ұлттық сезім адамды қоршаған ортаның әлеуметтік-экономикалық, мәдени және жаратылыс құбылыстарының сол ұлт өкіліне тартқан ерекше табиғи сыйы. Ұлттық сезім басқа сезімдер секілді адамның жеке басының қанағаттану, шаттануымен қатар керісінше негативті

әрекетімен де байланысты ой-қиял, әсер сезімінің сыртқа шыққан көрінісі. Ұлттық сана-сезімнің өсуі мен өшуі тікелей ұлттық санаға тағдырына байланысты және тілдің даму дәрежесі ұлттық сана-сезімнің деңгейінің өлшеуші болып табылады. Яғни, ұлттық сана-сезімді жастардың бойында дамыту – ұлттың келешегінің кепілі десек те болады, себебі ұлтына, туған жеріне, тіліне деген мол сүйіспеншілігі, отандастарын құрмет тұтуы, өз тарихын, салт-дәстүрін білуге құштар рухани бай тұлға ешуақытта өте ұлтқа да жамандық ойламайды.

В.Ю. Хотиненнің пікірінше, этномәдени және этнопсихологиялық өзіндік сана тұстарын тереңдету процесі барысында тұлғаның этноәлеуметтік бағыттылығы қалыптасады: этникалық дүние объектілеріне мәнді қатынас қалыптасады, тұлға аарлық өзара әрекеттесудің белсенді конформдық және синдикативтік типтері қалыптасады.

Этникалық өзіндік сананың негізгі көрсеткіші – этникалық топ өкілдерінің тілі... этнос тілі – тек этникалық өзіндік сананы оятушы құрал ғана емес, сонымен бірге этникалық тарихты, рухани құндылықтарды, талғамдарды, ой-пікір және сезімдерді игеру құралы.

Осы ретте, ғалым Б.Ә. Әмірова өз еңбегінде танымдық іс-әрекет этникалық сана-сезімді қалыптастырады, бір этностың этникалық санасы, екінші этностың ол туралы конституциялық ерекшелігін ғана емес, сол сияқты эмоционалдық-аффектілік қатынасын, яғни сол этнос туралы оң, теріс немесе бейтараптық бағасын көрсететіндігін айтады. Бұдан біз полиэтникалық жағдайдағы оқу процесінде танымдық іс-әрекетке кірісетін студенттердің санасында белгілі бір этнос жөнінде жаңсақ нанымдардың пайда болып, өзара әсер мен өзара әрекет арқылы өзгеріп отыратындығын байқаймыз.

Этностың келесі өзіндік психикалық құрылымдарының бірі – ұлттық мінез-құлық. Ұлттық мінез мәселесін зерттеу-талдау жұмыстарымен көптеген атақты (Д. Юм, Г. Гегель, М. Ланарус, С. Кон, Ш. Монтескье, Р. Лемберг, А.Х. Гаджиев, А.Ф. Дашдамиров, Н.Д. Джандильдин, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Н. Құлжанова, Қ. Жарықбаев, Ә. Марғұлан және т.б.) ғалымдар айналысқан. Ұлт-

тық мінез – адам мінезінен, іс-әрекетінен көрінетін тұрақты құбылыс. Ол белгілі бір ұлтқа тән темпераменттік, психикалық рухани сапасымен ерекшеленеді. Мысалы, өзбек халқы сыпайдылығымен, орыстар – қарапайымдылығымен, қазақтар – қонақжайлылығымен, немістер – ұқыптылығымен, шешендер – қызу қандылығымен және т.с.с. Дегенмен әр ұлттың өзіне тән мінез-құлық құрылысы ұрпақтан-ұрпаққа көшкен сайын өзгеріп отырады. Ол – этностың үнемі әлеуметтік дамуда болатындығының айғағы. Этнос мүшелерінің мінез-құлық құрылымының бірізділігі қарым-қатынас нормасына негізделген. Олар:

- 1) жеке адам мен ұжымның арақатынасына;
- 2) жеке адамдардың өзара қатынасына;
- 3) этникалық топтардың арақатынасына;
- 4) этностар мен этникалық топтар арасындағы қарым-қатынасқа құрылады.

Этностық мінез-құлық – этностық қауымдастық адамдарының ішкі жан дүниесі мен тарихи әлеуметтік жағдайының тұтастығынан көрінетін ерекшелік. Осы орайда, академик С. Кон өзінің «Ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерінің мәселесі» атты еңбегінде «Ұлттық мінез-құлықты анықтауда әр ұлтқа тән этностық мінез-құлықты шартты түрде алып қарау керек», - деуі орынды. «Әйтсе де әр этностың өзіне ғана тән, ерекше басымырақ көзге түсетін мінез-құлқы сол халықтың психикалық ерекшелігі болып саналады. Аталмыш ой-пікірлердің қазіргі кезеңде динамикалы түрде дамуына антика заманының философиясы Платон мен Аристотельдің қосқан үлестері зор деп айтуға болады. Себебі сол ежелгі дәуірдің өзінде олар әр халықтың өмір сүру салт-дәстүрлеріне, мәдениетіне байланысты жекелеген ұлтқа ғана тән өзіндік айрықша мінез-құлықтың болатындығын тұжырымдайды.

Этностың үшінші психикалық құрылымдары – ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрлер. Қай заманда болмасын әр этнос өкілі алдында тұратын мақсат-міндеттердің бірі - өз ұлтының өмірін, мәдениетін, ұлттық ерекшеліктерін, наным-сенім, жөн-жоралғы және т.б. болашақ ұрпақтың ұлттық сана-сезіміне сіңіру. Этнос өкілдерінің ұрпақтан ұрпаққа осы тарихи-мәдени ақпарат алмасуын жүзеге асырушы құрал – ұлттық мәдениет пен

салт-дәстүрлер. Салт-дәстүрлер этностардың тіршілік кәсібіне, наным-сеніміне, өмірге деген көзқарасына байланысты туып, қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, өзгеріп, жаңарып отырады. Профессор Н. Сәрсенбаев: «салт-дәстүрлер бір жағынан ұлттың тұрмыс-тіршілігімен байланысты туған этнографиялық құбылыс болып саналса, екінші жағынан ұрпақ тәрбиесінің ритуалы болып саналады» деген пікір айтады. Ал академик А. Конның басшылығымен шыққан этикалық сөздікте «әдет-ғұрып (салт) – белгілі бір қоғамда немесе коллективте белгілі бір жағдайға байланысты адамдар арасында қалыптасқан қоғамдық тәртіптің түрі», ал «дәстүр - әдет-ғұрыптың өмірдегі өсіп-жетілген формасы. Ол адамдардың белгілі бір бағыттағы тұрақты іс-әрекеті мен мінез-құлқының ұрпақтан-ұрпаққа белгілі формада ауысып, берілетін түрі» деп түсініктеме беріледі.

Әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық зерттеулер бойынша салт-дәстүрлерді зерттеу көп аспектілі құбылыс болып табылады, сондықтан этномәдени тұрғыдан салыстыру барысында ғана оның мәнін толық аша алады.

Жалпы алғанда, «мәдениет» және «дәстүр» ұғымдары синонимдес болып келеді. Ал этнос дәстүрді жүзеге асырушы да, дәстүр – бір-біріне қайнаса-бітискен, тұрақты тұтастықтағы мәдени парадигмалардың кешені ретінде қабылдануы тиіс. Мәдениет адамның барша іс-әрекеті мен процестерінің айырым-бөлек бөлшегі болған жағдайда ғана өміршең болады. Мысалы, өзін-өзі ұстай білуі, киім кию мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, қарым-қатынас мәдениеті және т.б. Дәстүр – тарихи қалыптасқан және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін білімдер мен мінез-құлық формалары.

Соңғы уақыттарда адамдардың басқа ұлт өкілдерінің ерекшеліктерін қабылдауға дайындығы, нақты жағдайда осыған сәйкес әрекет жасауына, яғни этникалық бағыт-бағдарын анықтау немесе түрлі әлеуметтік жағдайларда этникалық идентификацияны анықтауға байланысты зерттеулер көптеп жүргізіліп отыр. Мұндағы этникалық бағыт-бағдар дегеніміз – адамның басқа ұлт өкілдерінің ерекшеліктерін қабылдауға дайындығы, нақты жағдайда осыған сәйкес әрекет жасауы, ал этникалық идентификация - этностық қауымдастықтағы адамдардың өзара

бірігуі, ұқсастығы. Бұл зерттеулер әлеуметтік идентификациялану теорияларының әдіснамалық негізінде құрылған.

Көптеген зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей, этностық идентификацияның қалыптасуында әлеуметтік-мәдени және дүниеге келген ортасы мен тұрғылықты жері соның ішінде, ландшафтты-климаттық, нәсілдік-биологиялық және әлеуметтік сипаттамалары маңызды роль атқарады.

Ал Г.Г. Шпет этностық идентификациялануды «тарихи және әлеуметтік жағдайлар мен өзара қатынастарды өздеріне иемдене отырып, өз этностын басқаларға қарама-қарсы қоя, салыстыру» деп түсіндірсе, Қ.Б.Жарықбаевтың еңбегінде «этностық идентификация – этностардың бір-бірімен теңдестірілуі» деп көрсетілген.

Этникалық бірдейлікті (идентификация) зерттеу ерекшеліктері тәжірибеде ғана емес, сондай-ақ теориялық қатынаста да маңызды. Ұлтаралық жағдайдағы адамдар арасында ұлттық өзіндік сананың қалыптасу ерекшеліктерінің құрылуына байланысты оны жан-жақты зерттеуге әлеуметтік сұраныс күннен-күнге күшейе түсуде. Ал, этникалық өзіндік сананың негізгі құрамдас бөлігі – этникалық бірдейлік. Ол – тұлғаның әлеуметтік бірдейлігінің негізгі бөлігі, белгілі этникалық қауымға өзінің тиістілігін мойындайтын психологиялық категория.

Бір ғана емес, бірнеше этномәдени топтарға қолдануға мүмкіндік беретін этномәдени идентификацияны қалыптастырудың бес баспалдақты моделін ғалымдар Д. Эткинсон, Дж. Мортен және Д. Сью «ұлыстардың идентификациясын қалыптастыру моделі» деген тақырыпта жасаған. Аталмыш модель этномәдени идентификацияны қалыптастыруды үздіксіз процесс ретінде түсіндіре отырып, бір кезеңнен екінші кезеңге бірқалыпты өтеді; кезеңдер арасында қатаң аралықтар болмайды. Дегенмен барлық этномәдени топ өкілдері өз өмірлерінің соңына дейін жоғарыда көрсетілген бес кезеңнен түгел өтпейді, тіпті кейбір адамдар бірінші кезеңді де аяқтамай өмір сүреді.

Д. Эткинсон, Дж. Мортен және Д. Сьюдің моделдерінің алғашқы кезеңінде этномәдени топ өкілдері өз мәдени өлшемдері мен құндылықтарына қарағанда қоғамдағы доминанталық

сұналыстар мен мәдени өлшемдерге таңдау жасайды. Ролдік моделдерді, өмірлік стилдерді, құндылықтар жүйесін таңдау – доминанталық топқа ілесуге бағытталады.

Екінші, яғни диссонанс кезеңінде – алғашқы – конформдық кезеңде қалыптасқан әлеуметтік ұстанымдар мен құндылықтарға деген сенім бірмезетте жойылып, қандай да бір мәдениетке деген бағдарлану болмайды.

Үшінші – қарсылық білдіру және иммерсия кезеңінде – индивид толықтай өз тобының көзқарастарын бөлісіп, доминанталық қоғам мен оның мәдениетіне қарсылық білдіреді.

Төртінші, яғни интроспекциялық кезеңде индивид өз тобының «қарсылық білдіру және иммерсия» кезеңінде қалып қиынына байланысты қанағаттанбау сезімін бастан кешіреді. Бұл кезеңде жетекші мотив – жеке бас тәуелсіздігін (автономность) кеңейтуге бағытталады.

Аталмыш модель кезеңдері адамның кәсіби жолында көбірек кездеседі. Ал адамның кәсіби жолы оның жалпы өмірлік жолының құрамдас бөлігі болып табылады. Адамның өмірлік жолы тұлғаның қалыптасу және даму тарихы ретінде қарастырылады. Қазіргі таңда «субъект - субъектілік» қарым-қатынас қызметін жүзеге асырушы кәсіп иелерін «коммуникативтік кәсіп субъектілері» деп атау процеске еніп барады. «Коммуникативтік кәсіп» субъекті өз қызметтерін үнемі басқа адамдармен немесе бір топ адамдармен өзара әрекетте және қарым-қатынаста жүзеге асырады.

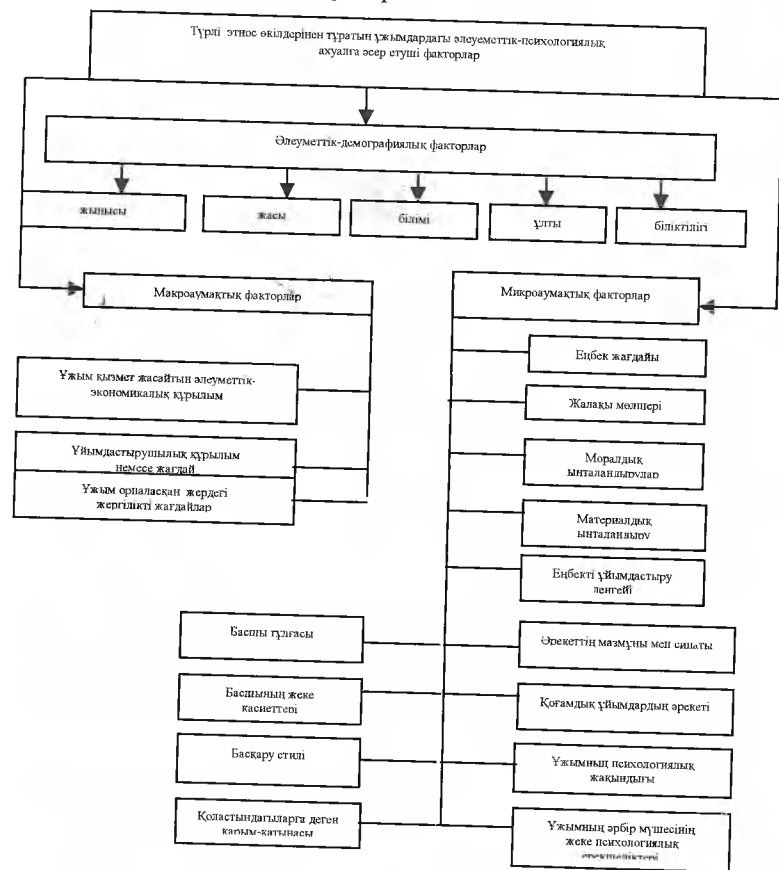
Көптеген ғалымдардың көпұлтты ұжымдар мен мекемелерді зерттеу жұмыстарын зерделей және әлеуметтік-психологиялық ғылымдағы тұжырымдарға сүйене отырып түрлі этнос өкілдерінен тұратын ұжымдардағы әлеуметтік-психологиялық ахуалға әсер етуші факторларды төмендегі сызбаға топтастырылды (сурет - 7)

Осы тұста көпұлтты кәсіби ұжымның ерекшелігі, ондағы адамдардың жалпы өзара қатынастары мен өзара әрекеттері бірқатар келесі факторларда өзінің белгілі ізін қалдырады:

а) ұжымдағы ұлттық және ұлттардың психикалық жиынтығы;

б) ұлт өкілдерінің бір-біріне қатынасындағы ұстанымдары мен бағалау стереотиптерінің болуы. Кейде адам өзіне қолайсыз қалыптасқан жағдайларды өзінің белгілі бір ұлтқа тән болуымен түсіндіруге тырысады, ал шындығында бұл жағдайлар басқа ұлт өкілдеріне де кездесуі мүмкін немесе тек бір ғана адамға тән ерекшелік болып табылып, сол этникалық қауымдастық өкілдеріне мүлде сай келмеуі мүмкін.

Сурет 7 - Түрлі этнос өкілдерінен тұратын ұжымдардағы әлеуметтік-психологиялық ахуалға әсер етуші факторлар

Сондықтан осындай ұжымдарда қарым-қатынас құзыреттілігін дамыту мәселесін алға қойған жөн. Қарым-қатынас жасай білу іскерлігін коммуникативтік іскерлік немесе құзыреттілік деп атауға болады, өйткені тұлғаның коммуникативтік іскерліктерінің қатарына: адамдар алдында сөз сөйлей білу, таныс емес ортада қарым-қатынасқа жеңіл түсе білу, түрлі жағдайларда шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастыра білу, креативтілік таныту, өзге этнос менталитеті ерекшеліктерін жақсы білу, бірнеше тілдерді меңгеру, конфликттік ситуациялардан шыға білу, толеранттылық таныта білу және т.б. жатқызуға болады. Осы тұста бірден «толеранттылық» ұғымына түсінік бере кетейік. «Толеранттылық» - өмір жағдайларында ұлтаралық қарым-қатынас процестерінде жоғары мәдениет көрсете білу және мәдени айырмашылықтарға шыдамдылық таныта білу. Этносаралық қарым-қатынас нәтижелі болуы тікелей тұлғаның этникалық толеранттылығына байланысты және политұлғалық қалыптасудың алғышарты болып табылады. Толеранттылық – басқа адамның ой-пікіріне, сезім-эмоцияларына, салт-дәстүрлеріне, өмір салтына, қағидаларына, ұстанымдарына шыдамдылық таныта білу. Этностық толеранттылық – басқа этностың бейтаныс өміріне, салт-дәстүріне шыдамды болушылық. 1995 жылы ЮНЕСКО қабылдаған толеранттылық ұстанымдары Декларациясында «толеранттылық» азаматтық қоғамның нормасы мен құндылығы ретінде анықтай отырып, толерантты тұлға міндеттерін төмендегідей нақтылайды:

- түрлі конфессиялар, саяси, этникалық, әлеуметтік топтар арасындағы үйлесімді қатынас орнатуға атсалысу;
- тілі, діні, ұстанымдары, нәсілі басқа адамдармен серіктестік құра білу және оларға түсініспеншілікпен қарауға тырысу;
- конфликттік ситуациялардан шыға білу және т.б.

Тұлғаның этникалық толеранттылығын зерттеуде бастапқы методология ретінде Л. Выготский, А. Леонтьев, А. Лурии секілді ғалымдардың психикалық құбылыстарды зерттеудің мәдени-тарихи тұжырымдамаларын және А. Асмоловтың тұлғаны тарихи-эволюциялық тұрғыдан зерттеу жобаларын назарға

алу қажет. Көп ұлтты территория жағдайында толеранттылық сол қоғамның мәдени нормасына айналуы тиіс және де сол мемлекеттің білім беру жүйесі ізгіліктік бағытта полимәдениетті оқу-тәрбие процесін жүзеге асыруы тиіс. Осы жағдайда этностық әлеуметтену процесі толық іске асады.

Этностық әлеуметтену барысында тұлға белгілі-бір этностық ортаның мәдени, адамгершіліктік нормаларын, құндылықтық бағдарларын игереді. Сол себептен, тұлғаның өз этностық мәдениетін қабылдау дәрежесі оның өз этносына тиістілігін қаншалықты толық сезінуінен, оның этномәдени сәйкестілігінің қалыптасуынан көрінеді. Қазіргі таңда этномәдени сәйкестілік толыққанды қалыптастырылмай, өз этносының ерекшеліктеріне немқұрайдылық сезімі жоғары болған жағдайда, сонымен қатар, этностық менталитет (әр этностың өзіндік түсініктемелері мен таптаурындары, өмір сүру салты мен фольклор, мәдениет, дін, тіл, миф, рухани мұраларының жиынтығы) және этникалық стереотиптер (әр түрлі этникалық қауымдастық өкілдеріне тән адамгершілік, ақыл-ой, физикалық ерекшеліктер жиынтығы) жиынтықтарының индивид бойында сіңбеуінен маргиналдар қалыптасуда. Маргинал тұлға – екі этностың әдет-ғұрпынан, салт-дәстүрінен мардымсыз хабары бар дүбәра тұлға.

Шындығында, адамның ұлттық белгілері оның құжатынан емес, тілінен, сырт көрінісінен, жүріс-тұрысынан, сөз мәнерінен, мінез-құлқынан, әдет-ғұрпынан, тіпті әзілінен, басқа да қылықтарынан көрінеді. Әрине, осы белгілер біртұтастығының этностық қарым-қатынасқа міндетті түрде айтарлықтай әсері болады.

Этностық қарым-қатынастың нәтижелі болуын қамтамасыз етуде бірқатар маңызды факторларды ұмытпауымыз қажет. Олар:

- этникалық бағыт-бағдар – адамның басқа ұлт өкілдерінің ерекшеліктерін қабылдауға дайындығы, нақты жағдайда осыған сәйкес әрекет жасауы;

- эмпатия - өзге адамдардың жан дүниесінің қыры мен сырына қанық болудың арқасында оған жанашырлық білдіру, оның қуанышы мен сүйінішіне ортақтасу, бұларды өз басында кешіргендей халде болу;

- этностық ауызбірлік – этностық қауымдастықтағы адамдардың өзара ынтымақтастығы.

Аталмыш факторларды дұрыс бағытта дамытқан жағдайда ғана зерттеу жұмысымыздың алғашқы бөлімінде қарастырып өткен, қарым-қатынастың «синтоникалық» моделіне қол жеткізуге болары анық.

Ойымызды қорытындылай отырып, қарым-қатынас адам өмірінде ауадай қажет әрі, өз бетінше белсенді әрекет ету формасы ретінде жүзеге асырылады. Бірақ көп жағдайларда тәжірибелік әрекеттерге кіріктіріледі, себебі белсенді, жан-жақты қарым-қатынассыз ол мүмкін болмас еді. Адам дамуы, оның тіршілік етуі, оның айналамен байланыс жасауы қарым-қатынассыз мүлде мүмкін емес. Сонымен қатар, «коммуникативтік кәсіп» субъектілерінің, яғни соның ішінде полимәдениетті ұжымдарда жұмыс атқаратын педагогтардың қарым-қатынас жасай білу құзыреттіліктерін дамыту мәселесіне баса назар аудару қажет. Қазақтың ұлы ақыны, философы Абай Құнанбаев: «адам өміріндегі ең гажайып нәрсе – оның басқа адамдармен қарым-қатынасы» деген қағидасы қарым-қатынастың адам өміріне өте қажет екендігінің дәлелі.

1.3 Полимәдениетті білім субъектілерін қалыптастырудағы біліктілікті арттыру жүйесінің ролі

Қазақстан Республикасы әлемдегі көпэтносты мемлекеттердің қатарына жатады. Сондықтан біздің мемлекеттегі келелі мәселелердің бірі – ұлтаралық қарым-қатынас мәселесі екендігіне елбасы Н.Ә. Назарбаев өз жолдауларында үнемі аса назар аударып отырады.

Осы ретте ресей ғалымы В.Ю. Хотинецтің, білім беру қашан өз мазмұнына өз қауымдастығының халықтық руханилығын, оның этникалық өзіндік сана-сезімдерін, этникалық мәдениетін, этникалық психологиясын, өмірлік әрекеттері салтын, рухани-адамгершілік құндылықтар жүйесін қатыстырғанда ғана, шынайы ұлттық бола алады деген қағидасын негізге алуға болады.

Президенттің Қазақстан халқына жолдауының жалпы ел ішінде; "Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін" деп аталуының өзінде де үлкен мән жатыр. Жолдаудағы "оқу-ағарту орындары мамандар даярлаудың эталонына айналуға тиіс" деген талаптың түпкі мақсаты осында жатыр. Соған байланысты, білім философиясын өзгертуге байланысты қарқынды іс-шаралар жүргізілуде. Ғалым С.Л. Рубинштейннің айтуынша, «философияның негізгі мәні... түрлі формалардағы субъектілерді, тіршілік ету тәсілдерін, қозғалыстың түрлі формаларын ашу».

Осы тұрғыда, білім беру жүйесі субъектілерінің, яғни педагогтардың біліктілігін арттыруда біліктілікті арттыру институттарының маңызы зор екені баршаға мәлім. Осыған байланысты бірқатар ғалымдардың біліктілікті арттыру жүйесіне байланысты зерттеу жұмыстары талданды.

Алдымен, «біліктілік» ұғымының мәнін ашып алайық. Ғалым А. Құралұлы өз еңбегінде аталмыш ұғымға:

- білікті (сын есім). 1. Әр нәрседен жан-жақты түсінігі бар, білімді. 2. Көпке әйгілі, танымал;
- біліктілік (зат ес.) – көп білетін білімділік деп анықтама береді.

Осы анықтама негізінде, зерттеу жұмысымыздың мазмұнына сәйкес педагогтардың коммуникативтік біліктілігін дамытуға байланысты бірқатар еңбектерге шолу жасадық. Коммуникативтік біліктілік дегеніміз білім, іскерлік, дағдының жиынтығын құрайды, оларға:

- қарым-қатынас функциялары мен коммуникативтік процестің ерекшеліктері;
- қарым-қатынас түрлері мен сипаттары;
- қарым-қатынас құралдары;
- кері байланыс;
- адамдарға ықпал етудің тәсілдері мен технологиялары кіреді.

Қазақстан Республикасындағы білім саласында қоғамдық-әлеуметтік және психологиялық-педагогикалық білім тұрғысынан маманның кәсіби білім жүйесін жетілдіру бағыттарындағы (А.Ш. Абдраман, Г.К. Ахметова, К.М. Арынғазин, Б.

Әбдікәрімұлы, С.Ә. Әбдіманапов, А.Е. Әбілқасымова, Б.А. Әлімұханбетов, Б.З. Батталханов, Е.Ы. Бидайбеков, К.Ә. Дүсенбаев, М.Ж. Жадрин, Т.С. Кушеров, С.Т. Каргин, Ж.Ж. Наурызбай, А. Құсайынов, М.Н. Сарыбеков, Ш. Таубаева, А.П. Сейтешов, В.Г. Храпченко, Л.К. Көмекбаева) зерттеулер кең өріс алуда.

Білім субъектілері арасындағы бірлескен іс-әрекетті психологиялық талдау - оның құрылымдық компоненттерін көрсетеді. Оларға мұғалімнің құрастырушылық, ұйымдастырушылық, танымдық функциялары жатады. Әр бір функцияға сәйкес оқытушы педагогикалық әрекетте құрастыруды, жоспарлауды, өз әрекеттерін, оқушы әрекеттерін, олардың нәтижелерін болжамдауды жүзеге асырады және қарым-қатынас жасайды. Міне, осы жерде «білікті маман» ұғымын қолданудың орайы туындайды.

Біліктілікті арттыру жүйесін зерттеуші ғалым, педагогика ғылымдарының докторы, Б.А. Тұрғынбаева, «маман» - белгілі бір материалдық немесе рухани өндірісте еңбек ету үшін теориялық және практикалық дайындықтан өткен адам» деп анықтама береді. Ал, маманды теориялық және практикалық дайындықтан өткізетін бірден бір мекеме – біліктілікті арттыру институттары.

Жалпы ТМД елдерінде біліктілікті арттыру институттарының тарихы жарты ғасырға жуық деп саналады, бірақ олар 60-ы жылдардың соңында құрылды, алғашқыда БАИ қызметкерлері және басқарушы мамандарды үшін жасақталған.

Курстық даярлау процесінде кәсіби біліктер кешені жетілдіріліп, дамиды да, тыңдаушылардың әдістемелік ой-өрісі мен шеберлігі неғұрлым жоғары деңгейге жетеді.

Біліктілікті арттыру жүйесіндегі оқу процесі - бұл нақты немесе басқа кәсіби талаптарды «қайтақұру» процесі, тұлғаның психологиялық қайтақұрылуының процесі. Тыңдаушылардың оқу процесі ерекшелігі мақсаттардың, міндеттердің, педагогикалық әсер объектісі ерекшелігінен шығады.

Біліктілікті жоғарылатудағы оқу мақсаты – тыңдаушылардың өзекті негативтік қағидаларын ғылым, техника, тәжірибенің ең жаңа жетістіктеріне сай, жаңаша көзқарасқа ауыстыру.

Кәсіби әрекетте тыңдаушылардың жаңаша көзқарасын қалыптастырмас бұрын, осы сұрақтар бойынша тыңдаушылардың көкейкесті қағидалары сипаттамасын анықтау қажет. Ал ғалым Нгуэн Хью Тхундің пікірінше, біліктілікті арттыру және қайта даярлау жүйесінде мамандар біліктілігін жоғарылатудың мәнін арттыру, көбіне сол қайта даярлау және біліктілікті арттыру процесінің өзіндік тиімділігімен тікелей байланысты.

Өз біліктіліктерін жоғарылатуға келген педагогтарға көп жылдар бойы жүргізілген бақылаулар, оқыту мәселесіне байланысты қиыншылықтар олардың басым көпшілігінде кездесетінін көрсетті. Тіпті педагогтардың «үнемі бұлай болуы мүмкін емес» деген пікірлерімен келіскен күннің өзінде де, олардың барлығы түгел өзінің кәсіби әрекетінде оқу барысында алған білім, іскерлік, дағдыны пайдалана алмайды.

Сондықтан да ғалым педагогтардың біразы психологиялық қайтақұру мәселесіне баса назар аударады. Психологиялық қайтақұру (адамдардың психологиясының өзгеруі) - бұл адамның нақты немесе басқа ақиқат құбылыстарына субъективті жүйелі қатынасының өзгеруі. Аталмыш аумақта педагогтардың көкейкесті және идеал көзқарастарын өзгерту талабы қойылады. Біліктілікті арттыру жүйесінде мұндай жағдайлар үш түрлі нұсқада кездесуі мүмкін. Олар:

- «тапшылық» нұсқасы. Көптеген тыңдаушылар өзінің кәсіби қызмет жүйесінде қандай да мәселе жөнінде алғашқы ақпараттану жағдайлары болып тұрады. Бірақ бұл жағдайлар тек теориялық бағытқа байланысты туындауы мүмкін.

- «конгруэнттік» нұсқасы. Термин латын тілінен аударғанда, *congruentis* – сәйкес келу, барлық позицияға сәйкес келу деген мағынаны білдіреді. Яғни, тыңдаушылардың позицияларын анықтау және жаңаша көзқарастар қалыптастыру жағдайында, біліктілікті арттыру мекемесінің оқытушысы өз көзқарасының тыңдаушылардың пікірімен сәйкес келетінін бақылап жатады. Бұл процесс жиі кездесуі мүмкін. Тек, бұл жағдайда оның қаншалықты деңгейде екені туралы сөз қозғалуы тиіс.

- «инверсия» нұсқасы. Яғни бұл жағдайда біліктілікті арттыру жүйесінің оқытушысы мен тыңдаушылардың көз-

қарастары, позициялары бір-біріне мүлде қарама-қайшылықта болуы мүмкін.

Сондықтан біліктілікті арттыру жүйесінің негізгі қызметіне жататын: компенсаторлық, бейімдеушілік, түзетушілік, дамытушылық, жаңашылдық, кіріктірушілік функцияларын дамыту қажеттілігі туындайды.

Қарастырып отырған біліктілікті арттыру жүйесі – қоғамның сұраныстарына қажетті уақытында ұсыныс беруге мүмкіндігі бар үздіксіз білімнің ең бір маңызды құрылымдарының бірі болып табылады. Маман үшін ол – қалыптасқан кәсіби іс-әрекетіне өзгерістер енгізу, өз тәжірибесін басқа нақты адамдардың және қоғамда жинақталған тәжірибелермен байланыстыру, салыстыру, кіріктіру, кәсіби құзырлықты және қарым-қатынас іскерлігін қалыптастыру. Осы ретте, ғалым Н.Қ. Тоқсанбаева өз мақаласында мұғалімнің өз кәсіби жұмысына деген қатынасу сипаты ұжымдағы өзара қатынастардың әлеуметтік-өндірістік дамуының өзіндік бір табысты факторы ретіндегі ролін атқарады. Әрине, басқару стилі мен мазмұны, психологиялық пен өнегелік хал-ахуалдың жағдайы да кәсіби қарым-қатынасқа анағұрлым әсер ететіндігіне тоқталып өтеді. Ал келесі ғылыми мақаласында ғалым қарым-қатынас іс-әрекетін ұсынылған позициядан ары қарай, нақтылап, микроқұрылымды психологиялық талдау бізге перспективалы болып көрінеді: ол іс-әрекеттің маңызды түрі – қарым-қатынасты қарастыруда, кеңес психологиясының жетекші принципін, іс-әрекет принципін тереңдету болады.

Біздің мемлекетімізде біліктілікті арттыру жүйесі білім философиясының миссиясын орындау мақсатында республикамыздың барлық аймақтарында өз қызметін атқаруда. Білім философиясы адамның мәдени ортада ақыл-ой және адамгершілік жағынан дамуын, бұл процеске білім беру жүйесінің әсерін қарастырады. Жалпы философияның бұл саласының негізгі бағыттары білімдік процестегі барлық құбылыстардың мәні мен табиғатын: білім дегеннің өзі не (білім онтологиясы); ол қалай пайда болады (білім логикасы); білімдегі құндылықтардың табиғаты мен қайнар көзі қандай (білім аксиологиясы); білімдік процестің қатысушыларының мінез-құлықтары мен қарым-

қатынастары қандай болуы тиіс (білім этикасы); білімдік процеске әсер етудің әдістері қандай болады (білім әдіснамасы) деген мәселелерді қарастыру болып табылады.

Біліктілікті арттыру жүйесін түбегейлі өзгерту жалпы дидактикалық ұстанымдар негізінде іске асады, сонымен қатар бұл істі нәтижелі ету арнайы ұстанымдарды басшылыққа алуды талап етеді. Ол ұстанымдар мыналар:

- субъектілік ұстанымы;
- даму ұстанымы;
- оқытудың вариативтілік ұстанымы;
- біліктілікті арттырудың үзіліссіздігі.

Аталмыш ұстанымдар негізінде біліктілікті арттыру жүйесі білім беру субъектілерін қалыптастыруды көздейді. Олай болса, білім субъектілерінің қатынасын «субъект – субъект» қарым-қатынасына түбегейлі көшіру басты міндет болып табылады. Осы тұста, «субъект» ұғымының мәнін ашудың маңызы зор. Алдымен, білім субъектілері кеңістігіне қысқаша тоқталайық.

Көп уақыттан бері біз үш өлшемді кеңістікте өмір сүреміз деп есептегенмен, кеңістіктер бір, екі және n өлшемді бола береді. Кеңістік – уақыт қатынасы теориясы бойынша өзін көп өлшемді кеңістік ретінде көрсетеді. Эксперименттік зерттеулерде тек екі және үш өлшемді кеңістіктер ғана алынып келді. Ғалымның қағидасына сүйенсек, кеңістікті тек геометриялық тұрғыдан ғана емес, психологиялық тұрғыдан да қарастырған жөн.

Кеңістік – заттардың белгілі образда орналастырылып, реттестірілген тұтастығы, оның ішіне субъекттің өзі де кіреді. Бұл субъекттің реттестірілген шеңбері. Субъект заттарды олардың көп тұстылығына және реттілігіне қарай қабылдайды. Заттар өлі және тірі әрі субъектінің өзіне ұқсас – басқа адамдар да болуы мүмкін... Кеңістік бір топ адамдардан құралады. Адам өзін басқалардың немесе өзін топтың құрамы ретінде қабылдайды. Осы тұста қарым-қатынас кеңістігін ұйымдастыру коммуникативтік процестің маңызды компоненті болып табылады. Бір жағынан, ол өзара қатынастың эмоционалдық және мәндік компоненттерін белгілейді, ал екінші жағынан интенсивтілігіне, сипатына және даму барысына әсер етеді.

А.В. Брушлинскийдің пікірінше, «субъект – бірте-бірте қарым-қатынас барысында қалыптасады» десе, Е.А. Сергиенко «субъект – жеке не топтық болса да – жүйе құрушы фактор ретінде кез-келген жүйені басқа қасиеттерімен (ашықтық-тұйықтық, тұрақтылық-өзгергіштік) қамтамасыз ете отырып өзін көрсетеді. Субъект – бұл жоғары белсенді, толыққанды адам. Субъект автономды болып тұмайды, жүре қалыптасады». Әр тұста субъект болып табылады, бірақ субъект ұғымы тұлғаға тентерілімейтіндігін айтады. Субъектінің басқаны түсінуі – бұл мақсатты, ойды, серіктестің тұлғалық сипаттарын, сонымен қатар нақты бір коммуникативтілік жағдайларда жүзеге асыратын оның құндылық-мағыналық бағытын, әлеуметтік нормативтерін және этикалық ұстанымдарын түсінуі болып табылады.

Нақты біздің жағдайымыздағы кеңістік субъектілері ретінде - білім беру субъектілерін қарастырамыз. Себебі білім субъектілері арасындағы кеңістік - өзара әрекеттесу процесі үйлесімді болған жағдайда ғана нәтижеге бағыттап оқытуды жүзеге асыра аламыз. Сызба бойынша көрсетер болсақ, білім кеңістігі субъектілерінің құрылымы төмендегідей болады:

Сурет 8 - Білім субъектілерінің құрылымы

Субъект категориясы философияда, әсіресе онтологияда, негізгі орын алатыны белгілі (Аристотель, Декарт, Кант; Гегель). Ол қазіргі кездегі психологияда да өзіне үлкен назар аудартуда. Мұның ішінде іс-әрекет субъектілерін қозғалыстың негізгі формаларының бірі ретінде ашып көрсету енеді. Білім беру іс-әрекетінің, яғни, өзіне оның екі өзара байланысты – педагогикалық және оқу формаларын қамтитын іс-әрекеттің субъектілерін талдау – жалпы философиялық және нақты педагогикалық міндеттер арнасында жатыр. Ғалым еңбегінде жалпы философиялық позиция бойынша субъект сипаттамаларын С.Л. Рубинштейн бойынша келтіреді:

Біріншіден, субъект категориясы әрқашан объект категориясымен сәйкестендіріледі.

Екіншіден, танушы субъект, немесе «ғылыми таным субъектісі – бұл өзі танып отырған болмысты қоғамдық-тарихи қалыптасқан формаларда саналы түсінуші қоғамдық субъект».

Үшіншіден, қоғамдық субъект іс-әрекетте де, нақты индивид болмысында да тіршілік құрып, жүзеге аса алады.

Төртіншіден, «Мен» және басқа адам мәселесін қарастыра отырып, іс-әрекет және іс-әрекет субъектісі ретінде де талданады.

Бесіншіден, субъект – саналы әрекеттенуші – оның өзіндік сана-сезімі – бұл «өзін дүниені саналы түсінуші және оны өзгертуші тіршілік иесі ретінде түсіну, оның іс-әрекет процесінде әрекеттенуші субъект ретінде – практикалық және теоретикалық, сондай-ақ саналы түсіну іс-әрекеттің субъектісі ретінде түсіну».

Алтыншыдан, әрбір нақты субъект өзінің басқаға қатынасы арқылы танылады.

Жетіншіден, әрбір «Мен» жекеше де, қоғамдық та бола тұра, ұжымдық субъект болып танылады.

Субъектінің сегізінші сипаттамасы – іс-әрекет, субъекті осы іс-әрекеттің өзінде өзі қалыптасып, жасалатынында болып табылады.

Субъектінің тағы бір, тоғызыншы сипаттамасын атап өтейік, ол бейнелеу процесін гносеологиялық және өзіндік

психологиялық талдаудан, «субъективтік» бейне категориясынан туындайды.

Субъект категориясының білім беру процесіне, барлық мүмкін кескінінде талдау мақсатында оның (субъектінің) негізгі сипаттамаларын тағы да бір рет атайық. Бұл келесі сипаттамалар (көрсетудің елеулі ырықты, іс-жүзінде бағдарланған формалары): 1) субъект объектіні ұйғарады; 2) субъект өз әрекеттену формасы (құралдары, тәсілдері) бойынша қоғамдық; 3) қоғамдық субъект жүзеге асудың нақты да, даралық формасына ие; ұжымдық субъект әрбір индивидте көрінген және керісінше; 4) саналы реттелінетін іс-әрекет әрқашан да субъектілі, онда субъектінің өзі де қалыптасады; 5) даралық іс-әрекет субъектісі – саналы әрекеттенуші; 6) субъектілік басқа адамдармен қатынас жүйесінде анықталады, ол – белсенділік, құмарланғыштық; 7) субъектілік қарым-қатынастың, іс-әрекеттің, өзіндік сана-сезімнің және болмыстың ажырамас тұтастығы; 8) субъектілік – бұл жараталып және жойылатын, өзара әрекеттесуден (тұлғааралық, әлеуметтік, іс-әрекеттік) тыс болмайтын динамикалық бастама; 9) субъектілік – бұл интерпсихикалық категория. Адамның осы субъектілік сипаттамаларына, субъект түріндегі, тұлға ретіндегі сапаларын да қосу керек.

Субъектілердің өзара ортақ әрекетке түсуі қарым-қатынас процесін тудырады. Осы тұрғыда психолог-ғалым Тоқсанбаева Нүргүл Қорғаджанқызы «қарым-қатынасты зерттеу кезінде «субъект-объект» сызбасымен салыстырып қарағанда, «субъект-субъект» сызбасында психикалық процестердің сипаттамалары қарқындылау болып келетінін естен шығармау керек. Бұл қарым-қатынасқа бірнеше белсенді субъект қатысқандықтан олардың қарым-қатынас барысында өзара әрекеттесуі жеке алғанда әрқайсысының белсенділігін арттыра түскендей болады» деген пікір айтады.

Сонымен, субъект ұғымы төңірегінде айтылған ой-пікірлерді түйіндеуде профессор С.К. Бердібаеваның субъект ұғымына берген анықтамасын қолдану өте орынды, ғалымның пікірінше «субъект» - белсенділіктің, тұтастықтың (жүйеліктің) жоғарғы деңгейіндегі адам. Субъект – жоғары жүйелік тұтастық.

Субъект ұғымы өте кең мағынаға ие, табиғи, әлеуметтік, қоғамдық, индивидуалдылықтың бірлігінде үздіксіз дамиды.

Білім беру процесі субъектісінің өзгешелігі, субъектінің басқалармен қатынастар жүйесінде қалыптасуы сияқты маңызды сипаттаманы да бейнелейді. Білім беру процесі кез келген педагогикалық жүйеде әр түрлі адамдармен, топтармен, ұжымдармен көрсетілген (оқытушылар, мұғалімдер, сыныптар және т.б.). білім беру процесінің субъектілері таным, іс-әрекет, өмір субъектілеріне тән жалпы қасиеттермен де, сондай-ақ олардың ерекшеліктері айқындалатын және олар үшін ерекше білім беру процесінің субъектілеріне тән қасиеттермен де сипатталады.

Біліктілікті арттыру жүйесінде «педагог – негізгі педагогикалық категория...». Сондықтан бірлескен-диалогтық іс-әрекеттің даралық субъектісі ретінде бола отырып, бірлескен әрекетті ұйымдастырушы, сонымен бірге, қоғамдық субъект – қоғамдық білімдер мен құндылықтарды тасушы да болып табылады. Осыған орай, педагогтың субъективті сипаттамасында үнемі аксиологиялық (құндылықтық) және когнитивтік (білімдік) жазықтықтар бірігеді. Бұл жерде, екіншісі, сонымен қатар, жалпы мәдениеттік және пәндік-кәсіби білімдерді қамтиды. Даралық субъект бола отырып, педагог әр қашан, даралық-психологиялық, мінез-құлықтық және коммуникативтік сапалардың алуан түрлілігі тұсында да тұлға болып табылады.

Біліктілікті арттыру жұмысын жаңа парадигма негізінде ұйымдастыруда тұлғаның жеке басын дамытуға бағытталған ғалымдардың идеяларына, оқыту тұжырымдамаларына сүйену қажет. Солардың ішінде Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, Л.В. Занков, Д.Б. Эльконин және т.б. ғалымдардың қағидалары басшылыққа алынды.

Осы орайда, тұлға ұғымының мәнін ашуға қысқаша тоқталып өттік.

«Тұлға» (латынша persona) – ертеден келе жатқан ұғым. Тұлға дербес әрекет ететін субъект, адамның қоғамдық өмірінің дара нысанасы. Ол әлеуметтік тіршілік ету әдісі жағынан дара болады, оның мәні индивидтің өзіндік ерекшелігінде, оның өзіндік дүниесін, ерекше өмір жолын белгілейді.

Тұлға - әлеуметтік қатынастар мен саналы іс-әрекетті жүзеге асырушы, нақты қоғам мүшесі, өзін басқалардан ажырата білетін, өзінің кім екенін түсінетін, есі кірген ересек кісі деген сипаттамаға лайық деп есептейді академик Т. Тәжібаев.

Белгілі психолог Қ.Б. Жарықбаевтың пікірінше тұлға - өзіне де, айналасындағыларға да өзгеріс жасай алатын адамдар.

С.И. Ожегов сөздігінде: «жеке тұлға – адам қандай да бір қасиет, қабілет тасушы» ретінде қарастырылады. Жеке тұлға атауы екі негізгі бағытта қолданылады: 1) кез келген саналы адам; 2) өзінің психикалық даму процесін және мінез-құлық, әуіріс-тұрысын басқара алатын қабілетіне сай деңгейдегі психикасы бар адам.

Ал М.Н. Дьяченко, Л.А. Кандыбовичтің «Психология» атты анықтамалық сөздігінде: «Жеке тұлға – саналы, сөйлеу, шығармашылық қабілеттері бар қоғамдағы табиғи тірі организм адам» ретінде сипатталады.

Тұлға - өзінің ұстанымы, өмірге деген өз көзқарасы, саналы еңбек нәтижесінде қалыптасқан дүниетанымы бар адам. Мұндай адам өз ортасынан оқ бойы озық тұрады. Оның өзіндік ойлауы, сезімі, ерік – жігері жинақылық пен ішкі құмарлығы жоғары болады. Тұлғаның тереңдігі оның басқа адамдармен, ортамен байланысының тереңдігін қамтамасыз етеді.

Тұлға дегеніміз – ол тұрақты психологиялық сипаттамалар жүйесінде алынған нақты адам. Ондай сипаттамалар қоғамдық байланыс пен қатынастарда көрініс берін, адамның өзімен оны қоршағандар үшін маңызды орын алады, оның адамгершілік қылықтарын айқындайды және оның өзіне, ортасы үшін маңызды мәнге ие.

Тұлға – бұл өзі мүшесі болып табылатын қоғам өміріне өз еңбегімен белсенді қатысатын адам. «Тұлға» ұғымына талдау жасай отырып, түрлі авторлар оның сан қилы мағыналарын, белгілері мен негізгі сапаларын бөліп көрсетеді.

Психолог-педагогтардың көрсетуінше, «тұлға» адамның қарым-қатынасы мен әрекеті негізінде қалыптасады, дамиды, ол білім берудің тек өнімдік нәтижесі емес, «тұлға» қоғамдық қатынастар мен әрекеттер субъектісі болып табылады. Тұлғаның өз қажеттіктерін өзіндік таным процесінде анықтай білу оның

өзіндік дамуына жол ашады. Тұлға-қоғамдық тарихи жағдайлар барысында қарым-қатынас пен танымның, еңбектің субъектісі, қоғам дамуының индивиді. Адам тұлға болып тумайды, тұлға болып жетіледі және оның тұлғалық жетілуі әлеуметтік болып табылады. Тұлға қоғамдық қатынастың өнімі ғана емес – субъектісі, ол қоғамдық ықпалдарды қабылдай отырып, өзін қоршаған ортаға өзі де ықпал етеді. Енді бір ғалымдар «Тұлға туралы түсінік – субъектілік тұтастықты білдіреді, тұлға бөліктерден құрастырылмайды, ол ерекше тұтастықта болады. Тұлға болып өмірге келмейді, ол адам дамуының кезеңі, тұлға қалыптасады, ол өнім ғана емес, субъект.

А.А. Ламм адамдардың бір-бірін қабылдауы олардың өзара әрекеттесуінің міндетті компоненті және бірлескен әрекет міндеттерінің нәтижелі шешімін табудағы маңызды алғышарты болып табылады. Тұлға аралық қабылдау мәселесін әр түрлі бағыттарда талдауға болады. Топтардағы қарым-қатынастың психологиялық нәтижелерінің бірі – субъект үшін объект қасиеттерінің бейнеленуінің әлеуметтік-типтік критериилерінің жеке жүйесі негізінде топ мүшесі туралы әсердің қалыптасуы болып табылатындығын дәйектейді.

Ал психологиялық сөздікте «Тұлға» (личность) төмендегі ұғымдар ретінде берілді:

«Тұлға» - дербес әрекет ететін субъект ретінде нақты жеке адам болмысының қайталанбас, ерекше әдісі, адамның қоғамдық өмірінің дара нысанасы. Тұлға әлеуметтік, тіршілік ету әдісі жағынан дара болады, оның өзіндік дүниесі ерекше өмір жолын белгілейді және ол мазмұны жағынан әлеуметтік жағдайлармен анықталады.

«Тұлға» - адамдар арасында өзінің орнын еркін және жауапкершілікпен анықтайтын, қоғамның өкілі ретіндегі адам. Қоршаған ортамен, қоғамдық және адами қарым-қатынастар жүйесімен, мәдениетпен өзара әрекеттестікте қалыптасады. Адам тұлға болып туа алмайды, әлеуметтену процесінде тұлға болып шығады. Тұлға ұғымы- отандық психологиядағы негізгі ұғым, ал оқу тәрбие процесінің ізгілендірілуіне орай педагогикада жиі қолданылатын санға айналады. Осыған сәйкес педагогикада «тұлғалық көзқарас тұрғысы» (личностный подход) түсінігі

салыптасты. Ол-педагогтың тәрбиешілерге тұлға ретінде бірізді қатынасы және өзіндік саналы жауапкершілікті субъектіге тәрбиелік өзіндік қарым – қатынасы. Бұл идея 1980 жылдары пайда болды.

А.В. Петровский тұлғааралық қатынастар формаларын талдай, ол талдауды іс-әрекеттік тәсілдеме ұстанымынан бірізді жүргізе отырып олардың нақты, бірақ өз табиғатынан «аса саналы» екенін көрсетеді. Ол тұлғаны сырттай «субъект – объекттік» байланыста көрінетін, ал іс жүзінде «тұлға үшін жанамалану акті болып табылатын» субъект – субъект – объекттік қатынастар жүйесінде қарастырады. Мұнда тұлға үшін жанамаланушы буын қызмет объекті, оның мағынасы емес басқа адамның тұлғасы болып табылады. Сонымен, «субъект – объекттік» байланыс «субъект – субъект – объекттік» қатынас ретінде көрінеді. Екінші жағынан, қатынас үдерісімен анықталатын «субъект – субъекттік» байланыс жанамаланған «субъект – объект – субъекттік» қатынастар ретінде көрінеді.

Тұлғаны осылайша қабылдау тұлғаны топқа қарсы қоюды болдырмайды, оны өзі дамитын, қызметінің заттық мазмұны бар және басқа адамдармен өзара қарым-қатынастар субъекті ретінде сезінетін әлеуметтік ортаның шарттарымен бірлікте қарастыруға мүмкіндік береді.

Ал М.Қ. Бапаеваның пікірінше, жеке тұлға түрлі сипаттамалардың қосындысы, қоспасы емес, әрбір адамдағы қайталанбас үйлесім. Осындай аса күрделі үйлесімдерді ұғыну нәтижесінде жеке тұлғалар жайында түрлі теориялық көзқарастар пайда болады.

Қазіргі таңда еліміздегі білім жүйесіндегі түрлі реформалар «тұлға» ұғымын тағы бір маңызды тұрғыдан қарастыруды қажет етеді. Қазақстан Республикасында 130-дан астам ұлттар мен ұлыстар өмір сүретіні белгілі. Осыған орай мемлекетіміз полимәдениетті және көп тілді елдер қатарына жатады, яғни тарихи тұрғыдан алғанда, түрлі этностар, мәдениет және діни ағымдар қауымдастығын құрайды. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім берудің басты міндеттерінің бірі – полимәдениетті, жан-жақты дамыған, толыққанды тұлға тәрбиелеу.

Индивидтердің тұлға болуға қабілеттері әр түрлі болғандықтан, олар жасайтын іс-әрекеттер де әртүрлі болатыны анық. Мұнда қабілеттілік ұғымы жалпы психологияда қабылданғандай: бір индивидтің басқа индивидтен айырмашылығы болып табылатын жеке ерекшеліктері, тиісті сұраныстан туындаған белсенділікті жүзеге асыруда барынша табыстылыққа жеткізетін жеке ерекшеліктері, аталған іс-әрекетті орындау серпінін сипаттайтын ерекшеліктері ретінде ұғынылады. Осыған сәйкес, тұлға болуға қабілеттілікті - адамның басқа да тұлғаларға сәйкестенуін қамтамасыз ететін іс-әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жеке психологиялық ерекшеліктер ретінде қарастырамыз, ал бірақ индивид бірыңғай әлеуметтік-этникалық қауымға кіретін болғандықтан, оған жалпылық сипаты бар ерекшеліктер тән болады. Қазақ ағартушысы Н. Құлжанова баланы этно-мәдениет тұрғысында тәрбиелеу қажеттігін айта отырып: «...дұрыс тәрбиемен өскен бала тіршілік иесіне икем, бейнетіне берік болып өспек» деген пікір білдіреді, ал А. Байтұрсынов адамның жеке тұлға болып қалыптасуында отбасылық салт-дәстүр, тәрбиенің маңызын ерекше бағалайды.

Тұлға мәселесіне байланысты бірқатар ғалымдардың еңбектеріне талдау жүргізу барысында, аталмыш мәселені қазіргі таңда зерттеу бірнеше бағыттарда жүргізу қажеттігін айқындайды. Осы тұста тұлға мәселесінің негізін қалаушы теоретиктердің анықтамаларының негізінде төмендегі жинақтаушы кестені жасауды ұйғардық:

Кесте 1 - Жеке тұлға құрылымына берілген анықтамалар

Ғалымдар	Анықтамалары
А.Н.Леонтьев	Тұлғаның құрылымдық бөліктері ретінде төрт компонентті ерекше атап көрсетеді, олар: бағыты, қабілеті, мінезі, өзін-өзі бақылауы.
Л.С.Рубинштейн	Жеке тұлғаның құрылымын үш бөлікке жіктеп көрсетеді: - қарым-қатынасы және бағыты; - қабілеті; - мінезі.
Б.Г.Ананьев	Тұлғаның өзара әрекетінің негізгі төрт қырын бөліп көрсетеді: - биологиялық ерекшеліктері;

	- дара психикалық процестердің ерекшеліктері; - тұлға тәжірибесі; - тұлғаның әлеуметтік тұрғыдан сипатталған сапасы.
В.Е.Шатонов	Тұлға құрылымы төрт бөліктен тұрады деп қарастырған: - биологиялық; - психологиялық; - әлеуметтік тәжірибе; - жеке тұлғаның бағыты.
А.Г.Ковалев	Жеке тұлға бітімінің құрылымдық компоненттеріне төмендегідей адами қадір-қасиеттерді жинақтайды: - психикалық процестер; - психологиялық қасиеттер; - психикалық жағдайы; - психологиялық білімі.

Яғни, тұлға – психологиялық сипаттамалардың көп деңгейлі және көп өлшемді жүйесі, адам мінезінің жағдайға және уақытқа тұрақтылығын, өзіндік жекелігін қамтамасыз етеді.

Жүргізілген талдау тұлға болу қабілеттері әр индивидте әртүрлі деңгейде көрініс беретіндігі туралы тұжырым жасауды қажет етеді, яғни тұлға болу қабілеті өте күрделі немесе мұндай қабілет болмашы ғана индивидтерде кездеседі деуге болады.

Олай болса, біз жоғарыда көптеген зерттеушілердің еңбектеріндегі жалпы «тұлға» ұғымына талдау жасап өттік, ендігі кезекте «полимәдениетті тұлғаның» ерекшеліктерін айқындап көрелік.

«Полимәдениетті» ұғымы екі дербес сөздің бірігуінен тұрады: поли және мәдениет. Грек тілінен аударғанда «поли» - ауқымды, көп деп аударылады, яғни жан-жақты қамту немесе қандай да бір заттың не құбылыстың құрамының әр алуандығы. Ал «мәдениет» ұғымы көпқырлы болып табылады. Бір жағынан қарағанда, философия ғылымымен тығыз байланысты ұғым және руханилық өлшемін білдіреді, әйтсе де қоғамның материалдық өмірінен мәдениетті бөліп тастау мүмкін емес. Сондықтан зерттеуші-ғалымдар «мәдениет» ұғымына: сипаттамалық, тарихи, нормативтік, психологиялық, құрылымдық және генетикалық тұрғыда анықтама беріп келеді. Ал аксиологиялық бағыты

бойынша, мәдениет материалдық және тухани құндылықтардың жиынтығы (Г.Г. Карпов, А.А. Зварыгин, Г.П. Францев және т.б.). Әлеуметтану ғылымында аталмыш категория бірнеше тұрғыдан қарастырылады:

– біріншіден, мәдениет – адамның қоршаған табиғатқа қатынасы;

– екіншіден, мәдениет – адамның басқа адаммен қатынасы. Адамдар, мемлекеттер, этникалық топтар арасындағы қатынастар мәдениетінің дәрежесі, ұжымдағы, күнделікті тұрмыстағы, отбасындағы өзара қатынастардың рухани ахуалы адамдардың өзара байланысы фактісін жете түсіну дәрежесіне тәуелді;

– үшіншіден, мәдениет – адамның өзіне өзінің қатынасы.

Яғни, «полимәдениетті тұлға» - этникалық топ мүшелерімен, қоршаған ортамен рухани үйлесімді қатынастар жүйесіне бейімделген тұлға.

Ресейлік зерттеуші Г.Д. Дмитриев полимәдениетті тұлғаның бастапқы сапаларына түрлі мәдениет өкілдерімен қатынасқа түсуде толерантты бола білуді, адамдардың бір-бірінен этникалық, жеке дара айырмашылықтарын жақсы ажырата алу мүмкіндіктерін жатқызады. Ал Ж.Ж. Наурызбай: «полимәдениетті индивид - өз ұлтының және басқа да мәдениет өлшемдерін меңгерген жеке тұлға» деп анықтама береді. Сонымен қатар, ғалым өз еңбектерінде полимәдениетті тұлғаға төмендегідей мінездеме береді:

- түрлі этностардың мәдениеті мен салт-дәстүрлерін құрметтей білуі;
- өз ұлттық мәдениеті мен тіліне қажеттілігі;
- мәдениет диалогын қарым-қатынастың жоғарғы формасы ретінде қабылдауы;
- әсемдікке, сұлаулыққа құштарлықтың болуы;
- өнер туындыларына деген жоғары қызығушылықтың болуы және т.б.

Полимәдениетті тұлға мәселесін талдай отырып, З. Қабылбекова: «полимәдениетті тұлға – өз табиғи, ұлттық ерек-

шелері мен жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде танылатын индивид» деп анықтама бере отырып, полимәдениетті тұлға мен жан-жақты дамыған тұлға – кеңестік білім жүйесінің негізгі арасындағы айырмашылық шегін анықтауға тырысады. Соның пікірінше, мұндағы айырмашылық жан-жақты даму деңгейіне «діни сана-сезімнің» қосылып, «идеологиялық сенімнің» арқасында тасталуында.

Бұдан өзге, полимәдениетті тұлғаны – «Мен-тұжырымдамасы» позитивті тұрғыдан қалыптасқан индивид деп атауға болады. Себебі ол өзінің ішкі үйлесімділігімен, өзіне және өзгенерге деген жағымды қатынасымен ерекшеленеді. Мұндай тұлға бойында еркін көзқарас, ой-пікір, толеранттылық, мақсаттылық пен әрекет мотивтерінің адекваттылығы қалыптасады. Сонымен қатар, мұндай адамға өзіне және өз мүмкіндігіне сенімділік, қоршаған ортаны оптимистік тұрғыдан қабылдау тән және өз жеке құндылықтар категориясына байланысты өмірлік мәселелерді, қиыншылықтарды өзбетімен талдап, шеше отырып, өз қателіктерін түзетуге бейімделеді. Ол өзін бір мезетте бірнеше мәдени топтардың (этникалық, әлеуметтік, аумақтық, діни, гендерлік және т.б.) мүшесі ретінде және этносаралық диалогта өзін еркін сезінеді.

Қазақтың көрнекті ғалымы, профессор С.Қ. Бердібаева өзінің «Творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиясы» атты құнды еңбегінде, «полимәдениет пен полиэтностық өзара әрекет шарында сананың ерекше типінің дамуын анықтайтын механизмдер» туралы айта отырып, тұлғаның «Мен қасиетін» ұлттық фольклор негізінде тәрбиелеу қажеттігі мәселесін көтереді.

Жоғарыда берілген анықтамаларды қарастыра отырып, «полимәдениетті тұлға» ұғымы өте күрделі және көп аспектілі, бұл оның көптеген компоненттері, көрсеткіштері, өлшемдері мен тұлғалық сапалар жүйесін құрауына қарай қарастырылуы қажеттігі анықталды. Бүгінгі білім беру жүйесінің талаптарына сәйкес жеке тұлға ғана емес, «полимәдениетті жеке тұлға» тәрбиелеу әрине тұлғааралық қатынас барысында, демек этникалық ерекшеліктерді жақсы меңгерген полимәдениетті педагогпен қарым-қатынас барысында жүзеге асады. Яғни, бастапқыда атап өтілген тұлғааралық қатынастардағы іс-әрекеттік жанама тео-

риясын терең зерттеуден келіп шығатын іс-әрекеттік тұлғалану тұжырымдамасы тұлғалық әсер мәселелері бойынша зерттеулерді мақсатқа бағыттайды және әдіснамалық жағынан қамтамасыз етеді. Екінші жағынан, ол тәрбиелеумен және оқытумен айналысатын этно-субъектілердің – мұғалімдер мен тәрбиешілердің полимәдениетті тұлғалану қабілеттілігінің қалыптасу механизмдерін барынша мұқият талдау қажеттігін талап етеді.

А.В. Петровский мен В.А. Петровскийдің индивидтің барынша тұлғалануға ұмтылуы туралы болжамы бір қарағанда, аталған мәселе айтарлықтай маңызды тұрған жоқ деуге негіз болатын сияқты, бірақ өмір тәжірибесі мұғалімдердің кәсіби дайындығы бірдей болса да, олардың педагогикалық қызмет кезіндегі түрлі этнос мүшелеріне тұлғалық әсерінің әртүрлі болуы этностық қарым-қатынас ерекшеліктерін терең зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Психология ғылымында мұғалім тұлғасын зерттеу мақсаттары жеке тұлға мәселесін шешуге бағытталған теориялық өңдеулерге негізделеді. Зерттеушілердің (В.Г. Ананьев, В.Н. Мясецева, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Б.И. Теплов, Д.Н. Узнадзе) бұл мәселелерді шешу бағыттары әртүрлі, олардың бірқатары тұлғаның қайталанбас ерекшеліктеріне адамның іс-әрекетіндегі түрткілердің жан-жақты көрінісін, жеке биохимиялық қасиеттерін, әлеуметтік ролдерін, жоғары нерв жүйесі әрекетінің типтерін, келбетін, қызығушылығын, арман-мұраттарын, қабілеттерін, күшті әсерлерін, ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерін, дүниетанымын, адамгершілік кескінін, өзіндік санасын, шығармашылық өнімдерін, қиялын, дәстүрлерін, түрлі тарихи кезеңдердегі дүниесі қабылдауын, әлеуметтік топтардағы орнын, жауап қайтару жылдамдығын, ерік-жігерін, жек көру мен жақсы көруін, қысылтаяң жағдайларды бастан кешіруін, кәсіби біліктері мен дағдыларын, қылықтарын, әрекеттерін және т.б. жатқызады.

Қазіргі уақытта ең басты мақсат – мұғалімді өзінің тұлғалық, кәсіби қорларын пайдалануға және тұтас педагогикалық қызметтің жеке жүйесін құруға үйрету болып табылады. Осы мақсатта білім мазмұнын ұйымдастыру механизмдерін құруда

біліктілікті арттыру жүйесін дамыту мәселелерін зерттеуші-ғалым Н.С. Сарсенова мынадай түйіндерді ұсынады:

1) мақсаттар жиынтығын, оларды диагностикалау нәтижелері мен тәсілдерін анықтау;

2) диагностикаланатын мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін технологиялық іс-әрекет нұсқаларын құру;

3) технологиялық іс-әрекеттердің БАИ оқытушылары мен тыңдаушыларының тұлғааралық арақатынасын белгілеу (мазмұнның психолого-педагогикалық, дидактикалық мүмкіндіктеріне талдау жүргізу);

4) біліктілікті арттыру мазмұнына сәйкес және педагогикалық процеске қатысушылар таңдайтын педагогикалық жағдайлар мен құралдар жиынтығын анықтау;

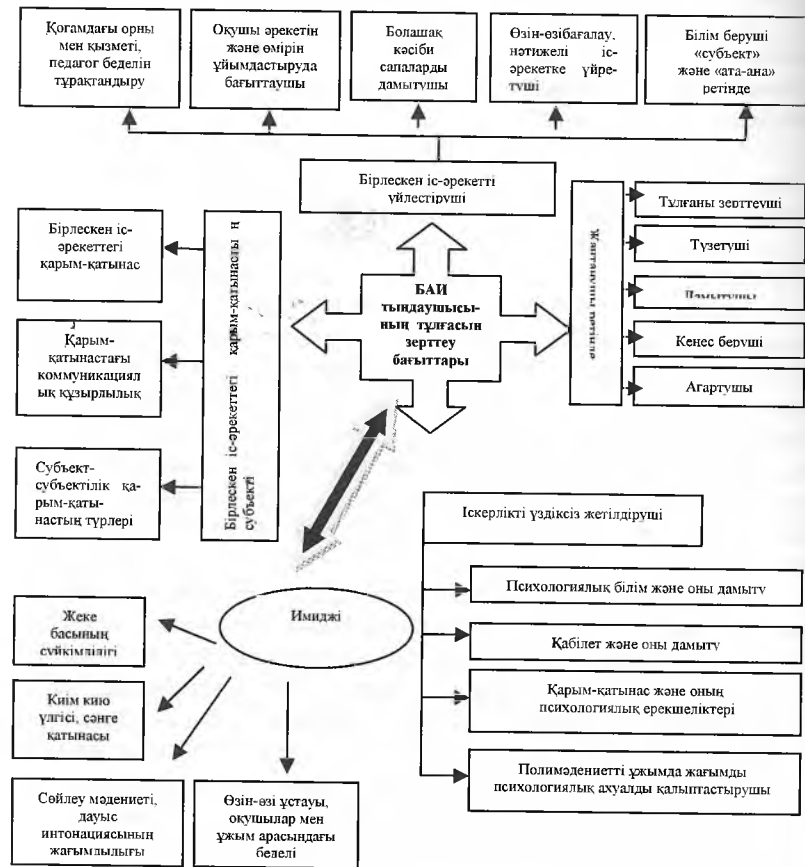
5) тыңдаушылардың қалыптасқан мазмұнды игеруіне рефлекссті талдау жүргізу нұсқаларын алдын ала қарастыру.

Шын мәнінде, білім беруші негізгі субъект – бұл ұрпақтар арасындағы байланыстырушы буын, қоғамдық-тарихи тәжірибені тасушы. Халықтың қоғамдық-мәдени тұтастығы, жалпы өркениет, ұрпақтардың мираскерлігі көп жағынан Білім мекемесі – Білім беруші субъект ролімен шартталған. Жалпы саны бірнеше он мыңдап саналатын, «Білім беруші» (Педагог) мамандығы, оның мазмұны, еңбек жағдайлары, сандық және сапалық құрамы өзгергенмен де, кәсіптердің өзгермелі дүниесі айнымас болып қалады.

Олай болса, педагог тек білім беруші субъект қана емес, сонымен қатар ол жан-жақты тұлға қалыптастырушы, жантаушы болуы шарт. Осы тұста Л.М. Фридман және К.Н. Волков секілді ғалымдардың пікірінше, қалыптасушы тұлғалардың жеке қатынастарына басқару жүргізу аталмыш қатынастардың сипаттары мен шартты ерекшеліктері, себептері туралы нақты ұғымдардың болмауынсыз мүмкін емес. Яғни, біліктілікті арттыру курстарының тыңдаушыларын зерттеу бағыттарына адами қатынастар психологиясын меңгеру ауқымы да енгізілуі тиіс деп ойлаймыз.

Осы орайда білім алушы субъектінің жан-жақты қасиеттерінің қалыптасу процесінде білім субъектілері тұлғасының маңыздылығын міндетті түрде ескеру қажет. Әрбір тұлғаға

терең білім мен тәрбие беріп қана қоймай, бойындағы табиғи қасиеттерін ашып, жеке тұлғаны қалыптастыру мақсаты жүктеліп отырған қоғамда, БАИ тыңдаушысын жете зерттеудің төмендегідей бағыттарын жасауды қажет етеді:

Сурет 9 - БАИ тыңдаушысын зерттеу бағыттары

Сондықтан тыңдаушы тұлғасын зерттеу-дамыту күрделі және көпқырлы мәселе. Суретте берілген модель негізінде зерттеу БАИ тыңдаушысының тұлғасын жан-жақты анықтауға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты білімін тұрақты көтерін отыру – мұғалімдердің құқықтары әрі міндеттері, білім беру жүйесінің тұрақты дамуының кепілі, мемлекеттің дамуының құралы болып табылады. Сондықтан біліктілікті арттыру жүйесінде мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамытып, өз кәсібінің шыңына жетудегі мүмкіндіктерін ашу бағытында әлі де көп жұмыс жасалуы тиіс, ал Р.Д. Окашев «мамандарды даярлау тек білім мен кәсіби бағдар берумен шектелмеуі керек, сондай-ақ олар ғылым мен техникалық жаңа жетістіктермен қаруланған, болашақ қызмет барысында кезігетін экстремальды психологиялық жағдайларда дұрыс әрі табысты қимыл етуі қажет. Психологиялық дайындықсыз кәсіби даярлық толық қалыптастырылған болып саналмайды», - деген ойын ортаға салады.

Осы тұста біліктілікті арттыру институттарындағы қайта даярлау курстарын жаңашылдық бағыттарда ұйымдастыру қажеттілігі туындайды. Бұл жұмыстарды жаңа парадигмалық негізде ұйымдастырудың мақсаты – тыңдаушылардың шеберлігі мен кәсіби құзырлығын арттыру; жаңашылдық бағыттағы жұмысқа түрткі болу; курстан кейінгі жұмыс нәтижесі ретінде білім кеңістігіндегі сапаны арттыру; курстық жұмыстың мазмұнын меңгеру; бірлескен іс-әрекеттегі қарым-қатынас іскерлігіне дайын болуын қамтамасыз ету.

Тыңдаушының өз білімін тікелей не қосымша іс-әрекеттер негізінде жетілдіруі білім беру процесін оптимизациялауда әсері зор. Білім процесін оптимизациялау әдістемесі мен әдіснамалық сұрақтарды қарастыру бізді нақты шешімге келуге итермелейді, ол тыңдаушыларды даярлау және біліктілігін арттыру процесінде олардың ғылыми және мәдени-құндылықтық бағыттарына арнайы көңіл бөле отырып, бірлескен іс-әрекет процесі міндеттерінің оптималды шешімін таңдауды жүзеге асыруына жағдай жасауымыз қажет. Мұнда бірінші орынға оқытушылардың оқу процесін оптимизациялау әдістемесі мен әдіснамасын ашатын әдебиеттерді жүйелі оқып-үйрену қойылады.

Осы тұжырым негізінде біліктілікті арттыру курстарына келген тыңдаушыларды даярлау кезінде курстың ғылыми-әдіснамалық негізіне баса назар аудару қажеттігі туралы түйін жасауға болады.

Осыған байланысты біз көптеген еңбектерге талдау жасай отырып және қазіргі біліктілікті арттыру жүйесінің қайта даярлау курстарының құрылымын қарастыра отырып, зерттеу жұмысымыздың дамытушылық эксперимент бөлімінде қайта даярлау курстарының жаңа моделі жасалынды. Ол келесі кезеңдер бойынша жүзеге асырылады:

1. Тыңдаушылардың бастапқы кәсіби көзқарастарын диагностикалау кезеңі.

2. Тыңдаушылардың кәсіби қызметіндегі негативті позицияларын түзету кезеңі.

3. Тыңдаушылардың жаңа кәсіби көзқарастары мен ұстанымдарын қалыптастыру кезеңі.

Ол үшін біліктілікті арттыру институттарының ролін, қоғамда алатын орнын, БАИ-ның нақты статусы мен мүмкіндіктерін; қайта даярлау курстарының мақсат-міндеттерін; оқытылатын пәндердің әлеуметтік-психологиялық аспектілерін; тыңдаушылардың қажеттіліктері мен сұраныстарын жете білу шарт. Сонымен қатар біліктілікті арттыру жүйесі оқытушыларының моральдық-этикалық сапаларын дамыту жағын көптеген ғалымдар қарастыруда. Бірқатар жұмыстарды талдай отырып, Э.А. Урунбасарованың «Оқытушы этикасы» (2003 ж.) атты еңбегінде жасаған оқытушы этикасының негізгі компоненттерінің құрылымдары моделі біліктілікті арттыру жүйесі оқытушыларына тиімді және қолданымды екені анықталды.

БАИ оқытушысы – тек білім дамытушы субъект қана емес, ол сонымен қатар біліктілікті арттыру курстарына қатысушылардың жан-жақты сұраныстарына сай келетін, олардың қатып қалған негативті ұстанымдарын позитивті бағытта ешқандай қақтығыссыз шеше білетін, жоғары мәдениетті тұлға болуы тиіс.

Сурет 10 - Оқытушы этикасының негізгі компоненттерінің құрылымдары

Біліктілікті арттыру институттары жағдайында білім беру (кең мағынада қолданылғанда) адам әрекеті түрлерінің көптеген ерекшеліктерін өзіне сіңірген синтетикалық процесс болып табынады. Білім беру және таным процестерінде бірқатар жалпы және маңызды әрекет компоненттерін бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, олардың мақсаттары ортақ: танушы адам және білім алушы адам соңғы нәтижеге, яғни құбылыс не процесс екенін түсінуге, себеп-салдарлы бағыныштылық жүйесін құруға, көршіаған дүние туралы өз білімдері мен ой-жүйелерін байытуға қызығушылық танытады. Екіншіден, нақты бір не басқа жағдайларда адам таным немесе үйрену объектілерімен белсенді байланысқа түседі. Үшіншіден, таным процесінде де, әрі білім алу процесінде де субъект өз алдында пайда болған танымдық немесе оқу-танымдық міндеттерді шешудің негізгі құралы ретінде өз ойының бай мүмкіндіктерін пайдаланады. Яғни, біліктілікті арттыру процесінде де курс тыңдаушыларының

аталмыш әрекет компоненттерін пайдалана білуге үйрету не дағдыландырудың маңызы зор болып табылады.

Ойымызды тұжырымдай келе, тыңдаушылардың психологиялық өзгеріске ұшырауы немесе қайта құрылуында біз ұсынған модель қазіргі білім саласындағы ізгілендіру, демократияландыру, әлеуметтендіру ұстанымдарына сай, тыңдаушы тұлғасына бағытталған, өзгертуге қолайлы жоба болары анық.

Зерттеу барысында жоғарыдағы көрсеткіштер бойынша тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар жүргізілді. Олардың нәтижесі жұмысымыздың дамытушылық - тәжірибелік тарауында баяндалатын болады.

Бірінші тараудың бойынша қойылған міндеттерді шешуде отандық және шетелдік зерттеуші-ғалымдардың еңбектеріндегі психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік және этнопсихологиялық мәселелерге теориялық тұрғыдан талдау жасалынды. Осы мәселеге байланысты бірінші тарау бойынша төмендегідей тұжырымдар жасалды:

1. Қарым-қатынас процесі адам өмірінде болып жатқан түрлі ақпарат алмасулар, әлеуметтік, этностық, мәдени және рухани құндылықтармен алмасу, адам санасы мен мінез-құлқына өзара әсер ету, өзара әрекеттесу тәсілдері және т.б. маңызды қызметтерді атқарады. Қарым-қатынас қызметтерінің сан алуандығын қарастыра отырып, қайсыбірін дұрыс не бұрыс деп айтуға болмас, себебі олар бір-бірін жоққа шығармайды. Дегенмен, қазіргі таңдағы өркениеттің қарқынды дамуына байланысты және ұлттаралық экономикалық, мәдени қатынастардың қарқынды даму жағдайында, қарым-қатынас процесі - көп өлшемді және полиқызметті процесс жақында зерттелуі тиіс.

2. Қазіргі таңда Қазақстанның полимәдениетті мемлекеттік статусын ескере отырып, жаппай «коммуникативтік кәсіп» субъектілерінің тікелей қатыстырылуымен этносаралық қарым-қатынас мәселелерін дұрыс дамытқан жағдайда ұлттар арасында туындайтын қақтығыстардың, түсінбеушіліктердің, алауыздықтың және т.б. жағдайлардың алдын алу мүмкіндігі туындайды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін біліктілікті арттыру жүйесінде қарым-қатынас шеберлігін арттыруға көмегін тигізетін арнайы курстар ұйымдастырылуын, тыңдаушылардың коммуникативтік

көрсеткіштерін дамытуға арналған белсенді оқыту бағдарламаларын (тренингтік) қамтамасыз ету қажет.

3. Біліктілікті арттыру жұмыстарын полиэтностық қарым-қатынастың синтоникалық бағыты негізінде ұйымдастыру, алдымен педагогикалық ұжымды соған дайындау, оқу жоспарлары мен бағдарламаларына жаңашылдық тұрғысынан өзгерістер енгізуді, білім көтеру жұмыстарының нәтижелілігін тұрақты диагностикалап отыруды, біліктілікті арттыру шараларындағы басты тұлға білім көтерушілердің өздері екендігін назарда ұстау сияқты мәселелерді шешуді талап етеді.

2 БІЛКІТІЛІКТІ АРТТЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭТНОСТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ІІ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫН ЭКСПЕРИМЕНТТІК ТҰРҒЫДА ЗЕРТТЕУ

2.1 Зерттеу бағдарламасы, әдістемелері

Бүгінгі таңда жаңарған Қазақстанның өндіріс сферасы болсын, рухани даму сферасы болсын өркендеу кезеңдерін бастан кешіруде. Осыған сәйкес ғылым саласы да бірқатар серпілістерді, жаңаша бағыттар мен көзқарастарды қажет етеді.

Психология ғылымының танымал ғалымдарының пірікінше, қазіргі оркениеттің қарқынды даму жағдайында этностық қарым-қатынас мәселесін зерттеу өзекті және күрделі, сонымен қатар жаңаша бағыттарда зерттеуді қажет етіп отыр. Өйткені арнайы ұйымдастырылған әрекет процесінде констаталық эксперимент нақты психикалық ерекшеліктерді анықтап және тиісті даму сапасының деңгейі туралы болжалды материал береді.

Мәселенің күрделілігі және жаңаша бағытта болуы зерттеуші алдына эксперименттік жұмыстың өзіндік бағдарламасын жасау және зерттеу процедураларын тыңғылықты таңдау сияқты міндеттерді қояды. Психологиялық зерттеулердің көптеген міндеттері мәселені көпжақты салыстыруды қарастырады. Салыстыру жұмыстарын жүзеге асыруда және зерттеу бағдарламасын жасауда бірқатар ғалымдардың статистикалық-математикалық зерттеулері талданып, бірқатар парадигмалар қарастырылды.

Зерттеу жұмысымыздың ғылыми құқықтық процесін Поппердің фальсификациялану ұстанымына сай келесі құрылымда жасауға тырыстық:

1. Зерттеу болжамын ұсыну.
2. Зерттеу жұмысын жоспарлау.
3. Зерттеуді жүзеге асыру.
4. Көрсеткіштерді өңдеу.
5. Болжамды нақтылау, дәйектеу.

Поппердің ұстанымы бойынша зерттеу жүргізу жаңа идея ұсынбайтыны көпшілікке мәлім, сондықтан осы ұстанымды негізге ала отырып, қазіргі көптеген ғалымдар дәлелдеуге

тырылып «моноэтностық ортаға қарағанда, полимәдениетті ортада қарым-қатынас процесі нәтижелі болады» деген қағиданы жетілдіру.

Осы тұрғыда ғылыми зерттеуіміздің эксперименттік болжамдарын талдап, негізге ала отырып, зерттеу жұмысының жалпы болжамы мен бірнеше жеке болжамдары бекітілді.

Зерттеудің негізгі болжамы: этностық қарым-қатынасты дамыту үшін топтың ұйымшылдығы, мәдени-құндылық бағыттары, қарым-қатынаста өзін-өзі бақылау арқылы жүргізілсе, онда психологиялық маңыздылығы артады.

Аталмыш негізгі болжамды нақтылау тұрғысында бірқатар жеке болжамдар туындап, солардың негізінде эксперименттік анықтау жұмыстары жүргізілді. Яғни:

- бірінші жеке болжам ретінде, түрлі этнос өкілдерінің қарым-қатынасын дамытуда топ мүшелерінің ұйымшылдығы қамтамасыз етілсе, онда олардың қарым-қатынасының психологиялық маңыздылығы артады; белгілі топ мүшелерінің өзара қарым-қатынасқа түсуінің нәтижелі болуы, олардың мәдени-құндылық бағдарына тікелей байланысты;

- екінші жеке болжам ретінде, этнос өкілдерінің тіл бақылау деңгейін дамытса, онда топ мүшелерінің қарым-қатынасының тиімділігі артады; түрлі этнос өкілдері өзара қатынасқа түсу жағдайында өзіндік бағалау деңгейлерін дамытса, онда олар бір-бірімен тепе-теңдік жағдайда болады;

- үшінші жеке болжамы, белгілі бір топтағы этнос өкілдерінің коммуникативтік іскерлік деңгейлерін жетілдірсе, онда олардың өзара бірдей болу мүмкіндігіне қол жеткізеді; түрлі этнос өкілдерінен құралған топтарда вербалды емес коммуникациялық әрекеттерін бағалау деңгейлері дамытылса, онда өзара қарым-қатынасқа түсу тиімділігі артады.

Келесі кезекте ұсынылып отырған болжамдарды дәйектеу үшін, зерттеу жұмысының теориялық, эмпирикалық және тәжірибелік міндеттері айқындалды.

Зерттеудің теориялық міндеті:

- психология ғылымындағы аталмыш мәселеге қатысты теориялық ережелерге, қағидаларға және ой-пікірлерге ауқымды талдау жүргізу.

Зерттеудің жеке міндеттері:

- зерттеу болжамдарына сай зерттеу процедураларын іріктеу, зерттеу көрсеткіштерін, өлшемдерін, көрсеткіштерді өңдеу бірліктерін жасау;

- этностық ерекшеліктердің қарым-қатынас процесіне әсер ету деңгейін анықтау.

Зерттеудің тәжірибелік міндеттері:

- біліктілікті арттыру жүйесінде, педагогтардың біліктілікті арттыру курстарында, полиэтностық топтар тәжірибесінде қолдануға тиімді болатын ұсыныстар беру.

Осыған орай, эмпирикалық міндеттерді шешу мақсатында біліктілікті арттыру жүйесіндегі этностық қарым-қатынасты диагностикалаудың әдістемелері, көрсеткіштері мен өлшемдері, әдістемені талдауға қажетті формулалар төмендегі кестеде көрсетіліп отыр:

Кесте 2 – Этностық қарым-қатынасты диагностикалау

Көрсеткіштері	Өлшемдері	Диагностик алау әдістемелері	Әдістеме нәтижесін өңдеуге қажетті формула
Поли және моноэтностық топтардағы қарым-қатынас барысында топ мүшелерінің ұйымдасу деңгейін анықтау	Топтың ұйымшылдығын анықтау	Топтың ұйымшылдық индексін анықтау (Сишор әдістемесі бойынша)	$У = \frac{n}{t} * 100\%$ Мұндағы: У-ұйымшылдық индексі; t-ең төм. көрсеткіш; n-тыңдаушылар саны.
Полиэтностық және моноэтностық топтардағы қарым-қатынасқа этникалық мәдени-құндылық бағдарының әсерін анықтау	Дәстүрлі мәдениет, қазіргі мәдениет және динамикалы дамушы мәдениет бағдарларына қатынасын бағалау.	Дж. Таусендінің «Мәдени-құндылық бағдарын анықтау» тесті	$K = \frac{t}{n} * 100\%$

Полиэтностық және моноэтностық топтардағы қарым-қатынасқа этнос мүшелерінің этникалық ерекшеліктерінің әсерін анықтау	1.Топ мүшелерінің тіл табысқыштық деңгейлерін бағалау. 2.Топтардағы этностардың тіл табысқыштық деңгейлерін бағалау.	Тіл табысқыштық деңгейін бағалау тесті (В.Ф.Ряховский бойынша)	$K = \frac{t}{n} * 100\%$
Топ мүшелерінің жалпы қарым-қатынасқа өзіндік бағалаудың әсерін анықтау	Өзіндік бағалау деңгейлерін қарым-қатынас барысында анықтау	Қарым-қатынаста өзін-өзі бақылауын анықтау тесті (М.Снайдер бойынша)	$K = \frac{t}{n} * 100\%$
Топ мүшелерінің қарым-қатынас іскерліктерін меңгеру деңгейлерін анықтау	Коммуникативтік құзыреттілігін бағалау.	Коммуникативтік іскерлікті бағалау тесті (И-нұсқасы)	$K = \frac{t}{n} * 100\%$
Топ мүшелерінің өзара қарым-қатынасқа түсу барысында бір-бірінің вербальды емес коммуникациялық әрекетін бағалауын анықтау	1.Үйлесімділігінің көрсеткіштері. 2.Вербалсіз әрекетке деген сензитивтілік пен сезімталдық көрсеткіштері. 3.Өз вербалсіз әрекетін басқара алу көрсеткіштері.	Вербальды емес коммуникацияны бағалаудың эксперттік әдістемесі (А.М.Кузнецова бойынша)	Тест формуласы: $\square = (1Пв + 2Пв + 3Пв) - (П5 + 8 + 12 + 9)$ Жинақтық формула: $K = \frac{t}{n} * 100\%$

Кестеде әр әдістеме бойынша жиынтық көрсеткіштерді анықтау жүргізуде төмендегі формула пайдаланылды:

$$K = \frac{t}{n} * 100\%$$

Мұндағы: **К** – қарым-қатынас; **т** – ең төменгі жауап көрсеткіші; **n** – экспериментке қатысқан тыңдаушылардың жалпы саны.

Психологиялық эксперимент – бұл экспериментті жүргізушінің ұйымдастыруымен және зерттелуші психикасының ерекшеліктерін анықтауға бағытталған, зерттелуші мен экспериментатордың бірлескен әрекеті. Әрекетті ұйымдастырушы және реттеуші – қарым-қатынас процесі болып табылады.

Осындай, психологиялық эксперимент жағдайында ғылымға қажетті құнды жаңалықтар алынады. Психологиялық экспериментің:

- корреляциялық зерттеу;
- кроссмәдени зерттеу;
- психогенетикалық зерттеу бағыттары болады.

Аталмыш бағыттар өзара тығыз байланысты. Осы тұстағы кроссмәдени психологияда Т. Хофстед және Т. Триандис бағыттары танымал, олар түрлі этникалық топ өкілдерінің әлеуметтік мінез-құлқына әсер ететін мәдениеттің психологиялық өлшемдерін соның көмегі арқылы шығарады.

Қандай бағытта болсын зерттеу жұмыстары бірнеше кезеңдерден тұрады. Олай болса, зерттеу жұмысымыздың келесі кезеңінде негізгі экспериментальды процедураларға және олардың жүргізілу жолдарына, өңделу ерекшеліктеріне кеңінен тоқталуға тырыстық.

Кез келген психологиялық экспериментті жүргізуде нәтиженің тиімді болуы – қажетті экспериментальды әдістемелерді дұрыс таңдауға тікелей байланысты. Осы тұста бірқатар психолог-зерттеушілер, «зерттеу әдістемесі – бұл әдісті жүзеге асыру құралы, операциялар мен тәсілдердің (олардың жүйелілігі мен өзара байланыстылығы) біртұтастығы, сонымен қатар ақпаратты талдау және өңдеудің қалыпқа келтірілген ережелері» деген анықтама береді. Демек, зерттеу нәтижесінің нақты болуы эксперименттік әдістемелердің бір-бірін өзара толықтырушы ретінде жүзеге асырылуына байланысты.

Аталмыш тұжырымға сәйкес, тәжірибелі – эксперимент барысында біліктіліктерін көтеру курстарына келген тыңдаушы-

лардың барлық категориялық топтарында қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеуге байланысты процедуралар қолданылды.

Зерттеу жұмысының болжамдарын анықтау мақсатына сәйкес төмендегі негізгі әдістемелік процедуралар іріктеліп алынды (қосымшалар: А, Б, В, Г, Д, Е):

1.Топтың ұйымшылдық индексі анықтау (Сишор әдістемесі бойынша);

2.Дж.Таусендтің «Мәдени-құндылық бағдарын анықтау» тесті;

3.Тіл табысқыштық деңгейін бағалау тесті (В.Ф. Ряховский бойынша);

4. Қарым-қатынаста өзіндік бағалауды анықтау тесті (М. Снайдер бойынша);

5.Коммуникативтік іскерлікті бағалау тесті;

6.Вербалсіз коммуникацияны бағалаудың эксперттік әдістемесі (А. Кузнецова бойынша).

Енді осы зерттеу процедураларына және оларды қолдану, өңдеу т.б. жолдарына тоқталып өтеміз.

Топтың ұйымшылдығы – оның мүшелерінің біртұтастығын көрсететін ең маңызды өлшем болып табылады. Сондықтан зерттеу жұмысымыздың бастапқы кезеңінде курс тыңдаушыларының полиэтностық құрамына қарай психология ғылымының даму тенденциясына сәйкес топтың ұйымшылдығын көптеген әдістемелердің (социометриялық, референтометриялық және т.б.) көмегімен анықтауға болады. Сонымен қатар, топтың ұйымшылдық индексі анықтауда Сишор әдістемесін пайдалана отырып, анықталады. Әдістеме сұрақтарының жалпы нәтиже көрсеткіштеріне (жоғарғысы-19; минималды-5) қарай:

- «жоғары» (19-15 ұпай);

- «орташа» (14-10 ұпай);

- «төмен» (9-5 ұпай) деңгейлерге бөлінді. Тыңдаушыларға арнайы нұсқау беріледі. Жауаптар жақша ішінде берілген ұпайлармен есептеледі. Бірақ жауап алу барысында ұпай сандарын көрсетудің қажеті жоқ. Максималды ұпай-19, ал минималды - 5.

Психология ғылымдарының докторы, профессор С.М. Джакупов «Оқыту процесінің психологиялық құрылымы» атты

еңбегінде моноэтникалық және полиэтникалық оқу топтарындағы бірлескен таным әрекетінің нәтижелері әр түрлі болатындығына тоқталады. Біздің ойымызша, көп жағдайда бұл нәтижелер ұлттық мәдениет көрсеткіштеріне тікелей байланысты. Сонымен қатар, ғалым Т. Сәрсенбаев ұлтаралық қатынас мәдениеті ең алдымен көпэтносты, не моноұлттық болып келетін қатынас ортасына тығыз байланысты болады дейді. Осы айтылған пікірлерге байланысты курс тыңдаушыларының мәдени және құндылық бағдарларын анықтау мақсатында Дж. Таусендтің „Мәдени-құндылық бағдарын“ анықтау тесті жүргізілді.

Тест құрылымы жағынан өте қарапайым және пайдалануға қолайлы. Тест 5 сұрақтан тұрады. Әр сұраққа үш нұсқалы жауап берілген. Тест нәтижесі төмендегі кілт бойынша есептеледі:

Сұрақ №	ДМ	ҚМ	ДДМ
1	a	b	c
2	a	b	c
3	a	b	c
4	a	b	c
5	a	b	c

Тест нәтижесін өңдеуде респондент жауаптарының мәдениет типтеріне қарай орташа пайыздық көрсеткішін шығару қажет. Алынған нәтиже бойынша топ мүшелерінің қай мәдениет типіне жатқызу керектігін анықтауға болады.

Тест интерпретациясы төмендегідей үш деңгейді анықтауға мүмкіндік береді:

Бірінші тип – дәстүрлі мәдениет (ДМ) – адамдардың тарихқа, мәдени-тарихи мұраларға, салт-дәстүрге, ұлттық мәдениетке деген жоғары қызығушылық деңгейімен сипатталады. Мәдениеттің осы типіне жататын адамдар табиғаттың тылсым күштеріне, құбылыстарына ызығайды, дегенмен оларды шешуге ұмтылыстары жоқ деп айтуға болады. Отбасын, діни наным-сенімдерін жоғары қояды. Мұндай мәдениет типінде адамдардың ішкі жан дүниесінің бостандығына жол берілмейді,

ойткені адамдар теріс қылыққа бармау үшін, оғат қылық жасамауы үшін өз қоғамдастарының қатаң бақылауында болуы тиіс деп санайды. Шешімді қауым болып табады, ал шешімнің нәтижесі аға ұрпаққа байланысты болады.

Екінші тип – қазіргі мәдениет (ҚМ) – заман ағымына қарай өзгеріске ұшырауға бейім. Табиғатпен үйлесімде өмір сүруге, табиғат заңдылықтарын сақтауға тырысады. Бұл мәдениет типінде басты фактөр – адам және оның құқтары, тұлға ретінде дамуы, өмірлік орнын табуы. Адамдар арасындағы өзара қатынастар әлеуметтік жүйедегі ролі мен статусына байланысты қалыптасады. Достық қатынастар өте баяу дамығанымен, уақыт өткен сайын терең мағынаға ие болады. Мұндай қоғамда адамдардың мінез-құлқын, іс-әрекетін адамгершілік, этикалық нормалар мен ережелер арқылы реттеп отырады. Тұлғааралық қатынаста өздерін ұстай біледі, ролдік және әлеуметтік қашықтық сақтауға тырысады. Қандай да жеке шешімдерді қабылдау барысында топтардың, отбасының, еңбек ұжымы мүшелерінің қызығушылығы, жоспары, қажеттіліктері, келісімдері ескеріледі. Өз жұмыс нәтижесіне материалдық емес, моралдық марапат (атақ-даңқ, мойындау, табысқа жету) алуға тырысады.

Үшінші тип – динамикалық дамушы мәдениет (ДДМ) – адамдардың болашаққа көзқарастарын, нәтижеге жылдам жетуді көрсетеді. Өз жоспарларын қысқа және тез шешімге жетуге болатындай етіп жоспарлауға тырысады. Бұл типтегі адамдар үшін «уақыт, ол - ақша». Табиғатқа «жұмбақ», тылсым дүние ретінде қарамайды, керісінше табиғат адамға бағынуы қажет деп есептейді. Еркіндікті жоғары қояды, тәуелсіздікті, жеке даралықты, дербестікті маңызды деп түсінеді. Жұмыс нәтижесін материалдық тұрғыда бағалау қажет деп есептейді. Көбіне өзін саналы түрде табысқа жету жолында, материалдық құндылықтардың жолында құрбандыққа шалуға дайын.

Американдық әлеуметтік психологияда интеракционистік бағдар шеңберінде референтті топтарды зерттеу 1940 жылдардан басталған. Референтті топтар мәселелерін талқылауда алғашқылар ретінде Т. Хаймен, Т. Ньюком, М. Шериф, Р. Мертон, Т. Келли, Т. Шибутани және т.б. зерттеушілерді атауға

болады. Олардың жұмыстарының нәтижесі бойынша референтті топ теориясы белгілі деңгейде танымал болды.

Қарым-қатынас процесінде жеке адамның дамуына бөгет жасайтын әлеуметтік психологиялық факторларды (бұйығылық, ұялшақтық, сенімсіздік) меңгеру. Олай болса, тыңдаушылардың тіл табысқыштық деңгейлерін дамытудың маңызы зор болып табылады. Зерттеу жұмысымызда В.Ф. Ряховскийдің «Тіл табысқыштық деңгейін бағалау» тестін алуымыздың басты мақсаты – полиэтностық және моноэтностық топтардағы тыңдаушылардың өзара тіл табысқыштық деңгейлері қандай деңгейде екендігін анықтау. Тест 16 сұрақтан тұрады және оның нәтижесін тест классификаторы арқылы көруге болады. Тест екі тұрғыда қолданылды:

- 1) топ мүшелерінің тіл табысқыштық деңгейлерін бағалау;
- 2) топтардағы этностардың тіл табысқыштық деңгейлерін бағалау.

Тыңдаушыларға алдын-ала келесі нұсқау берілді: Тест адамның қарым-қатынас құзыреттілігін анықтауға көмектеседі. Берілген сұрақтарға «иә», «кейде» немесе «жоқ» деп жауап қайтару қажет.

Нәтижені бағалау төмендегідей жүргізіледі:

-«иә» - 2 ұпай;

-«кейде» - 1 ұпай;

-«жоқ» - 0 ұпай.

Тест классификаторы 7 деңгейден тұрады:

30-31 ұпай – коммуникативтілігі өте төмен. Топтық жұмысқа мүлде қатыса алмайды. Бұл тек өзіне ғана емес, өзгелерге де зиянын тигізетіні бар.

25-29 ұпай – тұйық, жалғыздықты ұнататын адам. Жаңа ортаға ауысу деген сияқты пікірлерден бойын қорқынып билейді. Дегенмен, өзіне көңілі толмайды.

19-24 ұпай – қарым-қатынасқа барынша ашық, бөтен ортада өзін еркін сезіне алады. Дегенмен, топтағы басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсуде өзін абайлап ұстауға тырысады. Пікірталаста өзінен-өзі маңғаздық танытып жататын сәттері кейде болып тұрады.

14-18 ұпай – коммуникативтілік құзыреттілігі жеткілікті. Басқа адамдармен қарым-қатынаста қызығушылық таныта біледі, тіл табыса алады. Жаңа адамдармен таныстыққа қуанады, дегенмен шулы ортаны және тым көп сөйлейтін адамдарды оңша ұнатпайды.

9-13 ұпай – мұндай адамдар өте коммуникативті. Кейде тіпті шектен де шығып кететін кездері болады. Қызыққыш, көп сөйлейді; түрлі сұрақтарға оған тіпті қатысты болмаса да жауап қайтарып отырады. Өзін көпшілік назарының ортасында болғанды ұнатады. Тез ашуланып, тез қайтады. Бірақ шыдамды болуды естен шығармағаны абзал.

4-8 ұпай – кез-келген істе, кез-келген сұраққа жауабы дайын тұрады. Пікірталастарға аса белсенділікпен қатысады. Шешімін білмейтін істермен де шұғылдана беруге мақұл. Жұмысты аяғына дейін жеткізуге еркі жетпейді. Осыған байланысты басшылары тарапынан көп жағдайда сенімсіздік танытатын жағдайлар болып тұрады.

3-одан төмен ұпай – өзіне қатысты болмаса да басқалардың әрекетіне араласқанды ұнататын адамдар. Құзыретіне жатпайтын мәселелердің шешімін табуға ұмтыла береді. Ашуланып, ренжіп, көп жағдайда шектен шығып жатады. Мұндай адамдармен қарым-қатынасқа түсу басқаларға оңай еместігін естен шығармаған жөн.

Бірлестікке объективті қажеттілік және қарым-қатынасқа субъективті қажеттілік адамдардың ерекше ұйымдарының құрылуына алып келеді, олар топтар деп аталады. «Топ» ұғымының өте көп қолданылуына қарай, оған нақты бір анықтама беруге мүмкін емес. Адамның бүкіл өмірі қандай да шартты немесе нақты топтарда өтеді.

Тұлғаның өзін-өзі таныту процесі мен оның этномәдени сәйкестілігі арасындағы байланысты қарастыру тұлға дамуының жекедара және әлеуметтік шартталу мәселесін талдауға алып келеді. Өзіндік бағалау және қарым-қатынас процесі өзара тікелей байланысты, ажырамас процестер болып табылады. Осы тұрғыда, зерттеу жұмысымыздың келесі бөлімінде біліктілікті арттыру курстарына қатысушы тыңдаушылардың өзіндік бағалау деңгейлерін анықтауды жөн көрдік. Осы мақсатта М.

Снайдердің «қарым-қатынаста өзін-өзі бақылауын анықтау» тестін қолдандық.

Тест құрылымы жағынан өте қарапайым және өңдеуге өте қолайлы.

Нәтижесін өңдеу төмендегідей :

1, 5 және 7 сұрақтарға «Б» жауабы сәйкес келсе 1 ұпайдан, ал қалған 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10 сұрақтарға «Д» жауабы сәйкес келсе 1 ұпайдан беріледі. Алынған нәтиже көрсеткіштерінің ортақ қосындысы есептелінуі қажет.

Тест алдында қатысушыларға келесі нұсқау берілуі қажет: төменде берілген 10 сөйлеммен жақсылып танысып, жауап беріңіз. Әр сұрақты «дұрыс» немесе «бұрыс» деп белгілеп шығыңыз. Дұрыс деп тапсаңыз «Д» әріпін, ал керісінше болса, «Б» әріпін әр сұраққа қойыңыз.

Тест классификаторы бойынша келесі үш деңгей анықталады:

0 – 3 ұпай – коммуникативтік бақылау деңгейі төмен. Мінез-құлқы бірқалыпты және жағдайға қарай өзін өзгертуге тырыспайды. Қарым-қатынаста шынайы ұстайды. Мұндай адамдардың тікбақайлығына қарай көп адамдар ұната бермейді.

4 – 6 ұпай – коммуникативтік бақылау деңгейі орташа. Шынайы болуға тырысқанмен, эмоциясын игере алмайды. Айналасындағы адамдармен санаса біледі.

7 – 10 ұпай – коммуникативтік бақылау деңгейі жоғары. Кез-келген ролге оңай кіріп, жағдайдың өзгеруіне қарай бейімділіп отырады. Кез-келген ортада өзін жақсы сезінеді және ортаның өзі туралы ой-пікірін алдын-ала білуге мүмкіндігі жетеді.

Көптеген зерттеушілер құзырлы қарым-қатынас – субъектілердің танымдық іс-әрекеттерін дамытуда, айналасындағы адамдармен тиімді қатынас жасауда, өмірде өз орнын табуға оң ықпалын білдіреді. 12 жылдық білім беру жүйесіндегі педагогтың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту мақсатын қояды. Құзыреттілік - жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі. Яғни, тыңдаушының коммуникативтік құзырлығы – білім жүйесінің және басқа да субъектілермен еркін, үйлесімді,

белсенді қарым-қатынасқа түсе алуы. Осы жағдайға байланысты тыңдаушыларға «коммуникативтік іскерлікті бағалау тесті» жүргізілді. Тесттің екі нұсқасы бар. Зерттеу жұмысымызда біз тесттің алғашқы нұсқасын пайдалануды ұйғардық.

Тесттің осы нұсқасында барлығы 25 сұрақ берілген. Тыңдаушыларға алдын-ала дайындалған жауап бланкілері таратылып беріледі және келесі мазмұнда нұсқау берілуі тиіс: «өз көңіліңіз толмайтын және кез-келген адаммен қарым-қатынасқа түскен жағдайда ашуландыратын жағдайлардың тұсына белгі қойып шығыңыз».

Тест нәтижесін өңдеуде адамды мазасыздандыратын және реніш туғызатын жағдайлар бойынша пайыздық көрсеткіш шығарылады.

Нәтижесін өңдеу барысында белгі қойылған жағдайлардың пайыздық көрсеткішін шығару қажет.

Тест төмендегі классификаторлар бойынша төрт деңгейде бағаланады:

70 – 100 % - коомунікативтілік іскерлігі төмен. Өзгелерді тыңдауға және өзіңізді ұстай білуді үйрену қажет.

40 – 69 % - қандай да кемшіліктер кездеседі. Айтылған сөздерді найзаның ұшымен қабылдайды. Жақсы әңгімелесуші болу үшін әлі де біраз іскерліктерді меңгеру қажет. Асығыс пішім қабылдауға бейім.

10 – 39 % - жақсы әңгімелесуші болғанмен, кейде өзгелерді тыңдауға шыдамы жетпейді. Ойды аяғына дейін, толық тыңдауға дағдылану қажет.

0 – 9 % - өте жақсы серіктес бола алады. Өзгелерді тыңдай біледі. Мұндай адамдардың қарым-қатынас стиліне өзгелер үнемі қызығушылықпен қарайды.

Зерттеу жұмысымыздың келесі кезеңінде А.М. Кузнецованың «вербалды емес коммуникацияны бағалаудың эксперименттік» әдістемесін пайдалануда алдымызға мынадай мақсаттар қойдық:

1. әр этнос өкіліне тән вербалсіз коммуникация сигналдары туралы жалпы түсінік деңгейлерін анықтау;

2. этнос өкілдерінің көзқарастарының үйлесімділігін, басқа адамдардың вербальды емес әрекетін танудағы сезімталдықтарын анықтау;

Әдістеме 20 сұрақтан тұрады және әр сұраққа торт вариантты жауап берілген. Тыңдаушылар әр сұрақта бір ғана жауап вариантын таңдауы тиіс. Сәйкесінше, әр вариантқа 1-ден 4-ке дейін ұпай беріледі. Әдістеме нәтижесін өңдеуде келесі өлшемдер бойынша нәтиже көрсеткіштері алынады:

1. Көзқарастың жан-жақтылығы мен үйлесімділігінің көрсеткіштері – 1, 5, 8, 12, 15, 17 сұрақтар.

Жалпы ұпай саны +9 –дан -9 –ға дейін болуы мүмкін.

2. Басқа адамның вербальды емес әрекетіне деген сензитивтілік пен сезімталдық көрсеткіштері – 2, 4, 7, 11, 14, 18, 20 сұрақтар.

Жалпы ұпай саны 28 –ден 7 –ге дейін болуы мүмкін.

3. Қарым-қатынас жағдайына байланысты өз вербалсіз әрекетін басқара алу көрсеткіштері – 3, 6, 9, 10, 13, 16, 19 сұрақтар.

Жалпы ұпай саны 23 –тен 2-ге дейін болуы мүмкін.

Әр берілген өлшемдер бойынша респонденттің жеке-жеке нәтижелері есептеліп, 5, 8, 12, 19 сұрақтардың ұпайлары өз өлшемдерінің жалпы көрсеткіштерінен алынып тасталынады.

Әдістеме нәтижесі әр респондентті үш тұрғыдан және перцептивті-коммуникативтік даму деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Соңғы жағдайда жалпы ұпай саны 0 –ден 60 –қа дейін болуы мүмкін. Сонымен қатар, зерттелушінің вербалсіз коммуникациясы құрылымының сапалық талдауын жасауға болады.

Тыңдаушыларға берілуі тиіс нұсқау: «Сізбен қарым-қатынасқа түскен адамның іс-әрекетіне сәйкес әр сұраққа жауап бланкіндегі берілген 4 нұсқасының біреуін таңдаңыз».

Тесттің бірнеше өлшемдерді қамтуына байланысты, өңдеуде өте мұқият болуды және біршама уақытты қажет етеді.

Тесттің жауап бланкі қосымшада көрсетілген формада алдын ала дайындалады /қосымша Е/.

Сонымен тәжірибелік диагностика жүргізуге алынған жоғарыдағы әдістемелерді іріктеуде әдістемелер бірқатар өлшемдер бойынша таңдалды. Олар:

- әдіснамалық ұстанымдарға сәйкестілігі;

- әдістемелердің нақтылығы;

- түсініктілігі;

- қарапайымдылығы;

- өңдеуге ыңғайлығы

- әдістемелердің өзара бірін-бірі толықтырушылық функциясы және т.б.

Яғни, осы анықталған өлшемдерге байланысты әдістемелер бойынша алынған нәтижелердің шынайы және нақты болуына айтулы септігін тигізді деуге болады.

Ал жалпы зерттеу барысында жоғарыда тоқталып өткен негізгі процедуралар бойынша тәжірибелік-эксперименттік анықтау жұмыстар жүргізілді. Олардың нәтижесі жұмысымыздың келесі бөлімінде баяндалатын болады.

2.2 Зерттеудің салыстырмалы талдауы (моноэтникалық және полиэтникалық топтар бойынша)

Бүгінгі таңда елімізде әлеуметтік-психологиялық әдебиеттерде белгілі бір бірлескен әрекетті жүзеге асыру мақсатында құрылған екі немесе бірнеше ұлт өкілдерінің өзара қарым-қатынасын зерттеуге байланысты жұмыстар қатары көбеюде. Дегенмен ғалым Р. Нойманның пікірінше, «көп ұлтты еңбек ұжымдарын зерттеу әлі де жалпы сипатта ғана қалып отыр. Бұдан шығатын қорытынды, аталмыш мәселенің арнайы тұстары әлі де нақтылауды қажет етеді...».

Яғни ғалымның пікіріне сүйене отырып, зерттеу жұмысымызда этностардың өзара қарым-қатынас мәселесін толық зерттеуге тырыстық.

Осыған орай, Жамбыл облыстық педагог кадрлардың білімін жетілдіру және қайта даярлау институтында зерттеу тақырыбымызға байланысты жүргізілген эксперименттік жұмыстардың нәтиже көрсеткіштері мен салыстырмалы-статистикалық талдау жұмыстары жүргізілді.

Жалпы институттың жылдық жұмыс жоспарына сәйкес қайта даярлау курстарына әр жыл сайын 4000 адамды курстан өткізу бекітіледі. Бұл курстар оқу-тақырыптық бағдарлама

бойынша: 72 сағаттық, 42 сағаттық, 36 сағаттық және 24 сағаттық болып бекітіледі. Сағаттық жүктемесіне қарай:

- 72 сағаттық курстар – екі апталық;
- 42 сағаттық курстар – авторлық;
- 36 сағаттық курстар – бір апталық (12 жылдыққа

даярлық курстары);

- 24 сағаттық курстар – интерактивті даярлық курстары (үш күндік) ретінде өткізіледі. Осыған орай, 2007 жылы қайта даярлау курстарынан жалпы саны 3955 тыңдаушы, оның ішінде:

- екі апталық курстарда – 1875 тыңдаушы;
- авторлық курстарда – 375 тыңдаушы;
- бір апталық курстарда – 375 тыңдаушы;
- интерактивті даярлық курстарында – 1330 тыңдаушы

өтті.

Зерттеу жұмысымыздың негізгі болжамына сәйкес, яғни көп және бір этностан тұратын топ мүшелерінің өзара қарым-қатынастарын анықтау мақсатында барлығы 375 тыңдаушыны қамтитын 15 топта (әр топта 25 тыңдаушы) эксперименттік анықтау жұмыстары жүргізілді. Топ мүшелерінің жас ерекшеліктері 22 жастан 54 жасқа дейінгі аралықта, орта шамасы 34,7 жасты құрайды.

Жоғарыда аталып өткен эксперименттік процедуралар аталмыш курстардың психо-диагностикалық модулінде әр курстарда жүргізіліп отырды. Эксперименттік анықтау кезеңінде 15 топ (n=375) тыңдаушыларына жалпы диагностикалық анықтау процедуралары жүргізіліп, соның ішінде нәтиже көрсеткіштеріне байланысты бес топты (n1=125) тәжірибелік және бес топты (n2=250) бақылау тобы етіп бекітуді ұйғардық.

Осыған сәйкес, қарым-қатынас - білім мен мәдениеттің компоненті, оның болінбейтін бөлшегі іспетті жалпы адамзаттың өзара әрекеттес болуы мен сана-сезімін жетілдірудің ерекше жолы болғандықтан келесі кезекте тәжірибелік топтардың ұлттық құрамының әр түрлілігіне байланысты топ тыңдаушылардың (n=375) өзара қатынасқа түсу барысындағы ұйымшылдық индексі анықталды (сурет - 11):

Нәтиже көрсеткіштері бойынша №1, 4, 11, 13, 15 топтарда ұйымшылдық индекстерінің төмен деңгейін байқауға болады. Бұл топтарда тыңдаушылар категориясы төмендегідей:

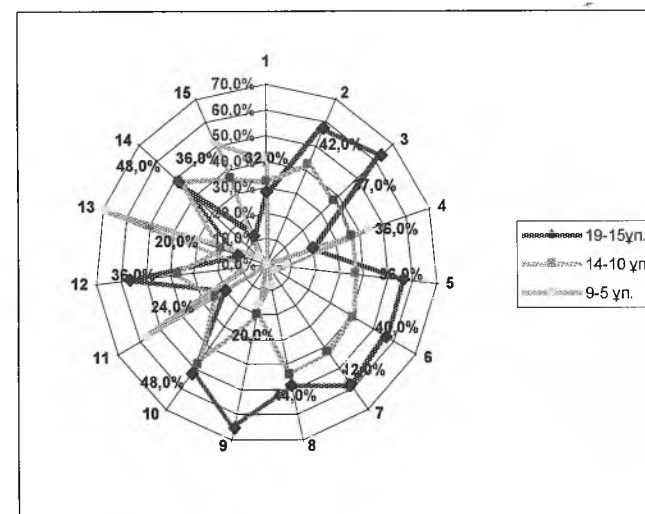
1 – топ: биология пәні мұғалімдері – полиэтникалық орыс тілді топ;

2 - топ: тәлімгерлер – моноэтникалық қазақ тілді топ;

3 – топ: қазақ мектептеріндегі орыс тілі пәні мұғалімдері – полиэтникалық орыс тілді топ;

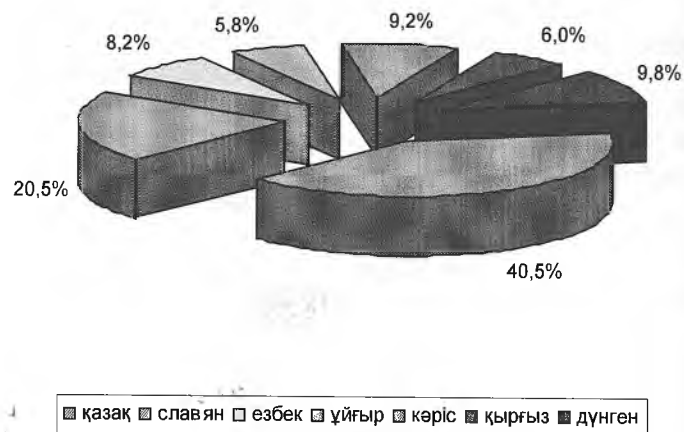
4 – топ: тәлімгерлер - полиэтникалық орыс тілді топ;

5 – топ: қазақ тілі пәні мұғалімдері – моноэтникалық қазақ тілді топ.

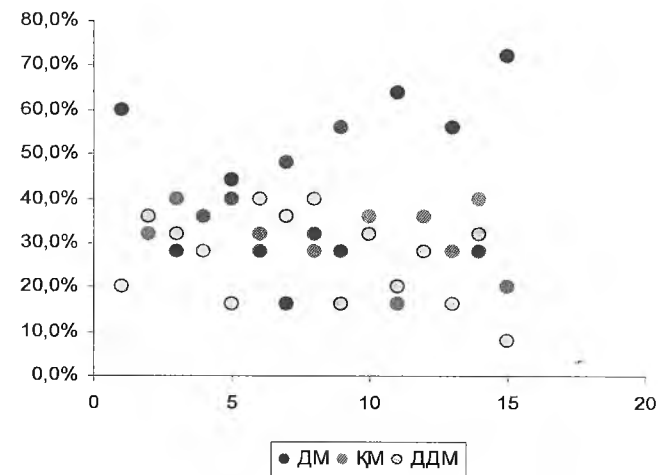
Сурет 11 - Тыңдаушылардың өзара қатынасқа түсу барысындағы ұйымшылдық индексі

Жалпы диагностикалық топ (n=375) тыңдаушыларының құрамында келесі ұлт өкілдерінен: қазақ -150 адам, өзбек-32 адам, қырғыз-26 адам, ұйғыр-21 адам, дүнген-36 адам, кәріс-35 адам және славян-75 адам болды. Ұлттардың пайыздық көрсеткіштері (сурет - 12) төмендегідей:

Сурет 12 – Тәжірибеге қатысқан ұлттардың пайыздық көрсеткіштері

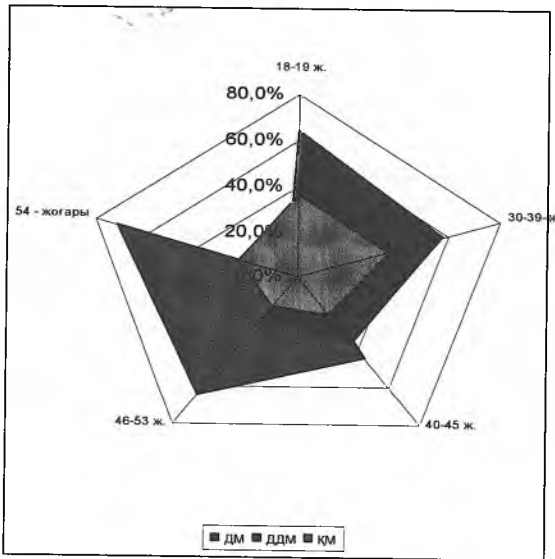
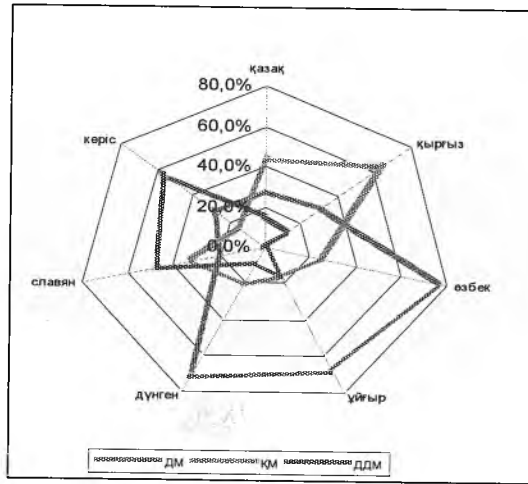
Зерттеу жұмысымыздың екінші жеке болжамын анықтау мақсатында, яғни белгілі топ мүшелерінің өзара қарым-қатынасқа түсуінің нәтижелі болуына олардың мәдени-құндылық бағдары қаншалықты әсер ететіндігін анықтау үшін Дж. Таусендтің «Мәдени құндылық бағдарын анықтау» тесті жүргізілді:

Сурет 13 (а) – Жалпы топтар бойынша тыңдаушылардың жалпы мәдени-құндылық бағдарын анықтау

Дж. Таусенд әдістемесін тыңдаушылардың мәдени-құндылық бағдарын анықтау мақсатында үш түрлі позицияда пайдалануға мүмкіндігіміз болды. Олар:

- 1) топтар бойынша тыңдаушылардың жалпы мәдени-құндылық бағдарын анықтау (сурет -13 (а));
- 2) этникалық ерекшеліктеріне қарай мәдени-құндылық бағдарларын анықтау (сурет - 13 (б));
- 3) тыңдаушылардың жас ерекшеліктеріне қарай мәдени-құндылық бағдарын анықтау (сурет - 13 (в)).

Сурет 13 (б) – этникалық ерекшеліктеріне қарай қарай мәдени-құндылық бағдарларын анықтау
 Сурет 13 (в) - жас ерекшеліктеріне мәдени-құндылық бағдарларын анықтау

Әдістеме нәтижесі көрсеткендей, жалпы топтық тыңдаушылардың 39,4 %- ы дәстүрлі мәдениетті, 33,8 %- ы қазіргі мәдениетті таңдаса, ал 26,6 %- ы динамикалы дамушы мәдениетке таңдау білдірді. Осы тұста, зерттеу жұмысымыздың жеке болжамы бойынша белгілі топ мүшелерінің өзара қарым-қатынасқа түсуінің нәтижелі болуына олардың мәдени-құндылық бағдары саншалықты әсер ететіндігін анықтау белгіленген, яғни топ түрлі этнос өкілдерінен құралған политоп болғандықтан, олардың мәдени құндылық бағдарында да айырмашылық болуы заңдылық. Осыған байланысты, әдістеме көрсеткіштерін этникалық ерекшеліктеріне қарай бөлін талдауға тырыстық. Талдау нәтижесі көрсеткендей (сурет 13 (б)), тыңдаушылардың таңдауларында едәуір айырмашылықтар анықталды. Диагностикаға қатысқан 7 ұлт өкілдерін жауап нәтижелеріне қарай үш категорияға бөлуге тура келді. Өйткені өзбек-ұйғыр-дүнген; қазақ-қырғыз; славян және кәріс ұлт өкілдерінің жауаптарының пайыздық көрсеткіштерінде өзара сәйкестіктер анықталды, яғни, дәстүрлі мәдениетті жақтаушы (өзбектер -76 %, ұйғыр-68 %, дүнген-72 %), қазіргі мәдениетті жақтаушы (қазақтар -44 %, қырғыздар-65 %) және динамикалы дамушы мәдениетті жақтаушы ұлт өкілдері (славяндар-48 %, кәрістер-56 %).

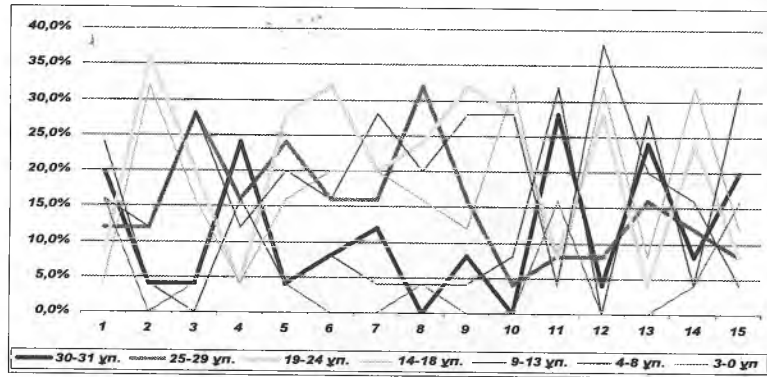
Алынған нәтижелер бойынша тұжырымымызды тереңдете түсу мақсатында келесі кезекте полиэтностық топ тыңдаушыларының жас ерекшеліктеріне қарай мәдени құндылық бағдарын анықтауды жөн көрдік. Бұл үшін тыңдаушылардың жауап нәтижелері 18-29 ж.; 30-39 ж.; 40-45 ж.; 46-53 ж. және 54 пен одан жоғары жас ерекшеліктеріне қарай іріктелді. Жауап нәтижелері көрсеткендей (сурет 13 (в)), жас ұлғайған сайын барлық этнос өкіліне тән қасиет өз этникалық дәстүрлі мәдениетін бағалау деңгейлері және қажеттіліктері артады.

Бұл жерден шығатын тұжырым - этникалық ерекшеліктерінде өзара ұқсастық байқалатын ұлттардың мәдениет өлшемдеріне (түр, тіл, салт-дәстүр, территориялық аумақ) байланысты өзара ой-пікірлерінің сәйкес келуі, сонымен қатар тыңдаушылар жалпы техникалық прогресстің дамуына қарсы емес, дегенмен этностар арасындағы ізгілік қарым-қатынасты сақтап қалу және

дамыту үшін қазіргі заман ағымына ілесе отырып, дәстүрлі мәдениетті ұмытпау қажеттігін естен шығармауымыз қажет.

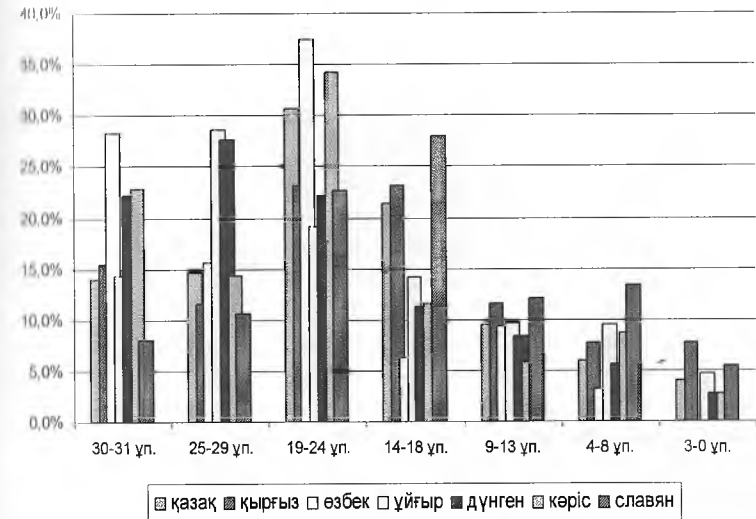
Зерттеуіміздің келесі болжамын В.Ф. Ряховскийдің «Тіл табысқыштық деңгейін бағалау» тестінің көмегімен анықтау барысында төмендегідей нәтиже көрсеткіштерге жеттік (сурет – 14 (а)).

Тест нәтижесі көрсеткендей, тыңдаушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерінің төмен деңгейлік көрсеткіштері №1, 4, 7, 11, 13, 15 топтарда анықталды. Сонымен қатар аталмыш тестті тыңдаушылардың этникалық ерекшеліктеріне қарай тіл табысқыштық деңгейлері анықталды. Тапдау нәтижелері бойынша анықталған мәліметтерге сүйенетін болсақ, тіл табысқыштық деңгейі қандай да этникалық ерекшеліктерге байланысты болатынын көруге болады.

Сурет 14 (а) - «Тіл табысқыштық деңгейін бағалау» тестінің нәтижесі

Сонымен қатар өзбек, ұйғыр және дүнген ұлттарында жауап шкаласының 30-31 мен 25-29 ұпай аралығында пайыздық арасалмағы басқа ұлт өкілдеріне қарағанда басымырақ екенін төмендегі суреттен (14 (б)) көруге болады:

Сурет 14 (б) – «Тіл табысқыштық деңгейін бағалау» тестінің этностық ерекшеліктерге байланысты нәтиже көрсеткіштері

Бұл жерден шығатын тұжырым – тіл табысқыштық деңгейі қандай да бір этнос өкілінің этникалық ерекшеліктеріне байланысты болмағанымен, адамның этникалық менталитеті қарым-қатынасқа түсу процесінде белгілі бір ізін қалдырады. Мысалы, алынған көрсеткіштер аталмыш ұлт өкілдерінің діни көзқарастарына және тәрбие ерекшеліктеріне қарай болуы мүмкін: өзбек, дүнген және ұйғыр халқында «бөтен ортада сыр бермеуге тырысу», ал қазақ-қырғыз халқында «орныммен сөйлеу», кәріс халқында «қарым-қатынаста ашық болу», славян халықтарында «сөз торғай емес, ұшып кетсе ұстай алмайсың» деген қағидаларды негізге ала отырып, бөтен ортада басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында өздерін абайлап ұстауға тырысатыны анықталды.

Зерттеу жұмысымыздың келесі кезеңінде түрлі этнос өкілдері өзара қатынасқа түсу жағдайында өзіндік бағалау деңгейлерін анықтауды жүзеге асырдық. Аталмыш мақсатты жүзеге

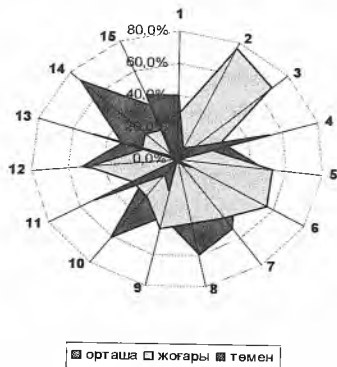

асыруда М. Снайдердің «Қарым-қатынаста өзін-өзі бақылау» тестін екі жағдайда қолдандық:

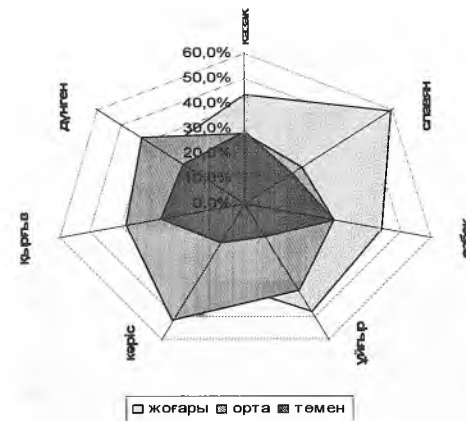
1) жалпы топ тыңдаушыларының қарым-қатынаста өздерін бақылау деңгейлерін анықтау;

2) топ құрамындағы этнос өкілдерінің қарым-қатынас процесінде өздерін бақылау деңгейлерін салыстыру.

Тест нәтижесі көрсеткендей, алғашқы диагностикалық жұмыстарда төмен көрсеткіштер байқалған №1, 4, 11, 13, 15 топтарда осы әдістеме нәтиже көрсеткіштері бойынша коммуникативтік бақылау деңгейлерінің төмендігі 30 %-дан артық болса, №2, 9 топтарда шағын ауытқу көрсеткіштері анықталды (сурет 15 (а)). Бұл көрсеткіштер бойынша топтардағы тыңдаушылардың басым көпшілігі қарым-қатынаста өздерін бақылай алатындығын көрсетеді, дегенмен қарым-қатынас барысында өз эмоциясын игере алмайтын тыңдаушылардың жоқ екенін теріске шығармайды. Осы көрсеткіш тыңдаушылардың этникалық ерекшеліктеріне қарай өзгеріске ұшырауын анықтау мақсатында, тест нәтиже көрсеткіштеріне екінші талдау жасалынды (сурет 15 (б)):

Сурет 15 (а) - Жалпы топ тыңдаушыларының қарым-қатынаста өздерін бақылау деңгейлерін анықтау

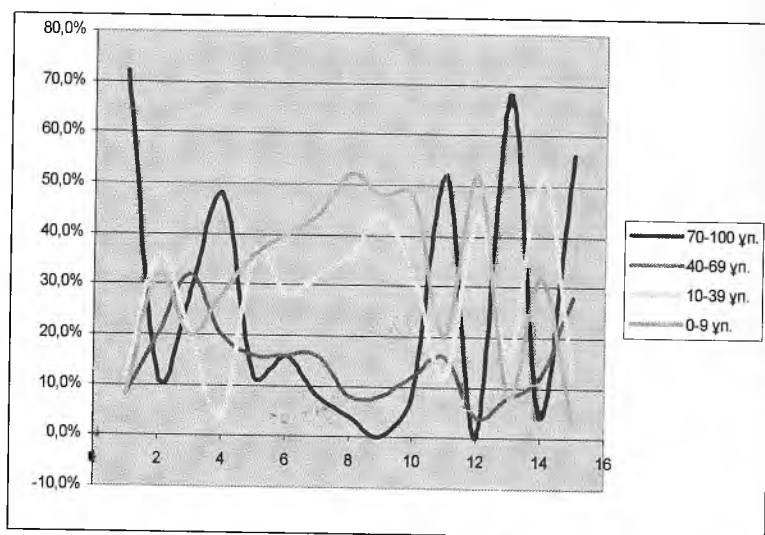

Сурет 15 (б) - Топ құрамындағы этнос өкілдерінің қарым-қатынас процесінде өздерін бақылау деңгейлерін салыстыру

Сызбада көрсетілгендей, қарым-қатынас процесінде өзін бақылау деңгейінің төмен болуы этникалық ерекшеліктерге байланысты болмайтындығы анықталды. Қарым-қатынаста өзін-өзі бақылай алмау субъектілердің жеке психикалық ерекшеліктеріне байланысты болады, алайда графикте жасыл түспен берілген «орта» деңгейдегі көрсеткішті тыңдаушыларда кей жағдайда өз эмоцияларын игере алмау мүмкіндіктері бар.

Адамның өзгелермен қарым-қатынасқа түсу барысындағы шеберлігін, өз эмоциясын игере алуын және түсіністік таба білу іскерлігін қазіргі кезеңде «коммуникативтік құзыреттік» ұғымымен жиі алмастырып жүрміз. Олай болса, анықтау экспериментіміздің келесі кезеңінде курс тыңдаушыларының коммуникативтік іскерлік деңгейлерінің бірдей болу мүмкіндігін анықтау мақсатында «Коммуникативтік іскерлікті бағалау» тестін (n – 375) топ тыңдаушыларына қолдандық. Тест нәтижесі бойынша №1, 4, 11, 13, 15 топ тыңдаушылары көрсеткіш шкаласының 70 – 100 %, аралығында болса, №3, 5, 6 топтар шкаланың 40 – 69 %, №2, 9, 12, 14 топтар 10 – 39 %, ал

№7, 8 топтар шкала көрсеткішінің 0 – 9 % аралықтарында жоғары деңгейлері анықталды (сурет -16):

Сурет 16 - «Коммуникативтік іскерлікті бағалау» тестінің нәтиже көрсеткіштері

Кез келген ақпаратты тасымалдау тек белгі беру құралдары арқылы мүмкін (белгілік жүйелер). Осы тұрғыда: вербальды (белгілік жүйе ретінде сөйлеу қолданылады) және вербальды емес (түрлі тілдік емес белгілік жүйелер – жест, мимика, пантомимика қолданылады) болып ажыратылады. Олай болса, қарым-қатынас процесінде адамдар тек сөйлеу арқылы ғана емес, тілдік емес белгілермен де өзара ақпарат алмасады. Сөз арқылы айтылған ақпаратты есту қабілеті жақсы адам тез қабылдайтыны баршаға белгілі, ал вербалды емес белгілерді кез келген субъект өз деңгейінде түсінбеуі мүмкін. Осы тұста, вербальды емес белгілік жүйелерді түсінуде адамның қандай сезімдері басымдық таныту қажет? Ал бұл жағдай этникалық ерекшеліктерге байланысты болғанда қалай болады? деген сұрақтарға жауап беру үшін зерттеу жұмысымыздың келесі кезеңінде түрлі этникалық ұлт өкілдерінен құралған топтарда өзара қарым-қатынасқа түсу

барысында бір-бірінің вербальды емес коммуникациялық әрекеттерін бағалау деңгейлерінің этностық ерекшеліктерге байланысты немесе байланысты еместігін анықтау. Мақсатымызға жету үшін А. Кузнецованың «Вербальды емес коммуникацияны бағанаудың эксперттік» әдістемесін қолданып, нәтиже көрсеткіштері бойынша үш түрлі өлшемдерге байланысты талдау жасалды:

1) этнос өкілдерінің көзқарастарының жан-жақтылығы мен үйлесімділігі;

2) басқа адамның вербальды емес әрекетіне деген сензитивтілік пен сезімталдығы;

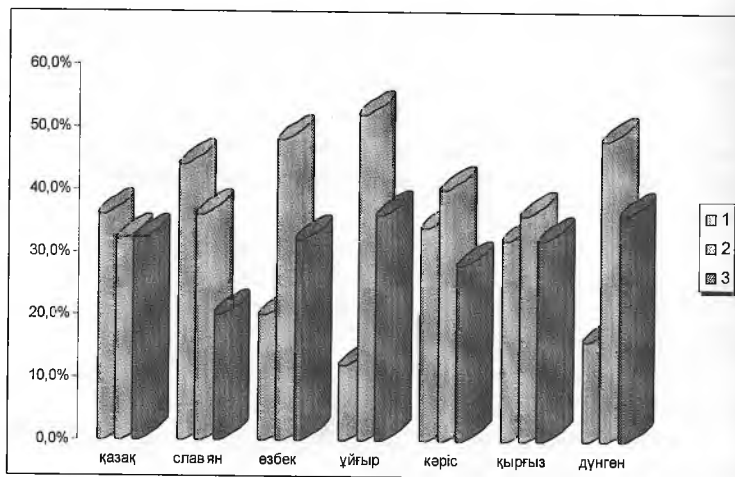
3) қарым-қатынас жағдайына байланысты өз вербальды емес әрекетін басқара алуы.

Нәтиже бойынша топтардағы этнос өкілдерінің көрсеткіштері төмендегідей болды:

Бірінші өлшем, яғни көзқарастың жан-жақтылығы мен үйлесімділігі қазақтарда – 36 %, славян өкілдерінде – 44 %-ды құрады;

Екінші өлшем – өзге адамның вербальды емес әрекетіне деген сензитивтілік пен сезімталдық бойынша, өзбектерде – 48 %, ұйғырларда -52 %, дүнгендерде – 48 %, қырғыздарда – 36 %, кәрістерде – 40 %-ды құрады;

Үшінші өлшем, яғни өз вербальды емес әрекетін басқара алу көрсеткіштері ешқандай этнос өкілдерінде доминанталық позицияны көрсеткен жоқ (сурет -17):

Сурет 17 - «Вербалды емес коммуникацияны бағалаудың эксперттік» әдістемесі бойынша нәтиже көрсеткіштерінің үш өлшемдік нәтижесі

Аталмыш әдістеме көрсеткіштері бойынша төмендегідей тұжырым жасауға болады:

- біздің республикамыздағы негізгі ұлт өкілдері қазақ және орыс халықтары болғандықтан өз көзқарастарын еркін жеткізе алудан қиыншылық көрмейді (тіл білімі факторы да әсер етуі мүмкін), сонымен қатар қарым-қатынаста өздерін үйлесімді сезінеді, алайда екі ұлт өкілдері де өз вербальды емес әрекетін басқара алмайды. Өйткені вербальды емес әрекетін басқара алу не алмау этникалық ерекшеліктерге емес, адамның жеке дара ерекшеліктеріне тікелей байланысты.

- ұйғыр, өзбек, қырғыз, кәріс және дүнген ұлт өкілдерінің сензитивтілік және сезімталдық көрсеткіштерінің жоғары болуын, біріншіден, аталмыш ұлт өкілдерінің ұрпақ тәрбиелеу ерекшеліктеріне; екіншіден, республикадағы негізгі ұлт өкілдерінің доминанталық позициясына ыңғайлануы деп тұжырымдадық. Бірақ бұл этнос өкілдеріне де жоғарыда аталып өткендей, өз вербальды емес әрекетін басқара алмау тән. Яғни вербальды

емес әрекетті басқара алмау этникалық емес, адамның жеке дара ерекшеліктеріне байланысты болатындығының тағы бір дәлелі.

Топтарда жүргізілген процедуралардың жалпы нәтиже көрсеткіштерін салыстыра отырып, жоғарыда анықталған ең төменгі көрсеткіш берген топтар іріктелініп, тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар үшін №1, 4, 11, 13, 15 топтар тандап алынды. Ал бақылау топтарына №2, 3, 4, 9, 10 іріктелді.

Сонымен бірге N-1 және N-2 топтарының нәтиже көрсеткіштеріне жекелей статистикалық талдаулар жасалып, салыстырмалы түрде қарастырылды. Аталмыш мәселе ауқымы және барысы туралы зерттеу жұмысымыздың «Дамытушы экспериментке дейінгі және дамытушы эксперименттен кейінгі нәтижелердің корреляциялық көрсеткіштерін статистикалық өңдеу» бөлімінде толық сипатталатын болады.

2.3 Дамытушы экспериментке дейінгі және дамытушы эксперименттен кейінгі нәтижелердің корреляциялық көрсеткіштерін статистикалық өңдеу

Әдетте, ғылымдар арасында өзара тығыз байланыстылық болады, яғни, бірінен бірі жеке дара тұрып нақты шындықты дәлелдей алмайды. Сол секілді психология да математика ғылымымен тығыз байланысты. Себебі, психологиялық зерттеу барысында анықталған қандай да нәтижелер шынайы және нақты болуы үшін міндетті түрде математикалық өңдеуден өтетіні баршаға мәлім. Математикалық өңдеу – зерттелушіден алынған көрсеткіштер мәнін түрлі операцияға ұшырату болып табылады. Математикалық өңдеу әдістері қарапайым болуына байланысты зерттеу барысында алынған нәтижелер де соғұрлым шынайы, түсінікті және дәлелді болады.

Психология ғылымының атақты ғалымдары: В. Вундт, С.Л.Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, В.Н.Дружинин, М.Д. Дворяшина, Б.С. Одорьшев, В.К. Горбачевский, Е.Ф. Рыбалко, Н.Н. Обозов, Е.В. Сидоренко, О.М. Анисимова, Н.М. Владимирова, К.Д. Шафранская, Н.М.Лебедева, Е.С.Кузьмин және т.б. математикалық-статистикалық өңдеу заңдылықтарын зерттеумен айналысқан. Аталмыш ғалымдардың еңбектерінде математикалық өңдеу

әдістерінің маңыздылығына мән беріле отырып, психолог-зерттеушілердің қолдануына ыңғайлы тұстарын ойластыру қажеттігі және т.б. мәселелер көтеріледі.

Аталған және тағы көптеген ғалымдардың қағидаларын басшылыққа ала отырып, зерттеудің осы бөлімінде негізгі экспериментальды процедураларының нәтиже көрсеткіштерін талдауға тырыстық. Нәтижелерді төмендегідей ретте қарастыру көзделді:

- біріншіден, топ тыңдаушыларының нәтиже көрсеткіштерін этнос өкілдерінің ұлттық ерекшеліктеріне қарай статистикалық талдау;

- екіншіден, алынған нәтиже көрсеткіштерінің өзара айырмашылықтарын салыстыру;

- үшіншіден, зерттеу жұмысымыздың болжамына сәйкес алынған нәтижелердің мәніне сандық және сапалық талдау жасау.

«Корреляция» терминінің алғашқы мағынасы - өзара байланыс деген ұғымды береді. Ұғым корреляциялық байланыс және корреляциялық тәуелділік терминдерінің түп төркіні болып табылады. Мұндағы корреляциялық байланыс – бұл екі не одан да көп көрсеткіштердің өзгермелі бірлігі, ал корреляциялық тәуелділік – бір көрсеткіш мәнінің негізінде екінші көрсеткіштің бірнеше мәнін анықтаудағы өзгерістер. Корреляциялық анализ – зерттелетін белгілер немесе факторлардың формасын, белгісін және байланыс тығыздығын бағалаудың статистикалық әдісі. Корреляциялық талдау бір мезгілде көрсеткіштің бірнеше мәнін анықтауға мүмкіндік береді, яғни оның басқа әдістемелерден артықшылығы осында. Корреляциялық рангілеу әдістемелерінің бірі – Спирменнің корреляция коэффициентінің рангілеу. Әдістемені таңдауда:

- біріншіден, оның әмбебаптылығына;

- екіншіден, қарапайым өңделетіндігіне;

- үшіншіден, жеке не топтық көрсеткіштер иерархиясын салыстыру міндеттерін шешуде мүмкіндігінің басымдылығына басты назар аудардық. Сонымен қатар, әдістеме жеке не топ зерттелушілерінің әрқайсысының рангілік көрсеткіштерін салыстыруға мүмкіндік береді. Осыған орай, ғылыми жұмысымыздың

зерттеу әдістемелерінің беріктілігі, дұрыстығы және статистикалық мәнділігі Спирменнің коэффициентті рангілерінің ара-қатынасты байланысты салыстыру арқылы тексерілді. «Спирменнің корреляциялық рангілеу әдісі иерархияның екі бағдары немесе екі белгілер арасындағы корреляциялық байланыстар паталты мен тығыздығын (күшін) анықтауға мүмкіндік береді». Сондықтан, зерттеу жұмысымызда Спирменнің корреляция коэффициентінің рангілеудің төменде берілген формуласын қолдандық:

$$R_s = 1 - \frac{6 * \sum (d^2)}{N - (N^2 - 1)}$$

Мұнда: R_s – Спирмен бойынша коэффициенттік рангілеу формуласы;

d^2 - әр зерттелушінің өзгермелі екі рангілер арасындағы айырмашылығы;

N - зерттелушілердің жалпы саны.

Психологиялық жалпы зерттеу жұмыстарының объекті ретінде жеке индивид немесе топ алынса, кроссмәдени зерттеу объекті ретінде полимәдениетті топ өкілдерінің этникалық ерекшеліктері қарастырылады. Екі жағдай тұтастығы - әлеуметтік-психологиялық экспериментті жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Яғни, осы бағыттарды негізге ұстай отырып, зерттеу жұмысымыздың статистикалық талдауында тәжірибелік топ тыңдаушылары жеті этностық категорияларға бөлінді.

Зерттеудің алғашқы әдістемесі, яғни «Топтың ұйымшылдығын анықтау» тесті нәтижелерін коэффициенттік рангілеу формуласы бойынша дамытушы экспериментке дейін төмендегідей мәліметтер алынды (қосымша Ж):

Кесте 3 - «Топтың ұйымшылдығын анықтау» тестінің дамыту экспериментіне дейінгі корреляциялық көрсеткіштері

№	Зерттелушілер	Зерттеуге қатысқандар саны		Дамытушы экспериментке дейінгі корреляциялық көрс. бірлігі	Теориялық көрсеткіш бірлігі Rs
		N 1	2		
1	Қазақтар	33	3	0.28	0,33-0,42
2	Славяндық этностар	33	3	0.39	0,33-0,42
3	Өзбектер	11	1	0.52	0,55-0,68
4	Ұйғырлар	12	2	0.52	0,53-0,66
5	Қырғыздар	11	1	0.57	0,55-0,68
6	Дүнгендер	13	3	0.45	0,51-0,66
7	Кәрістер	12	2	0.32	0,53-0,66

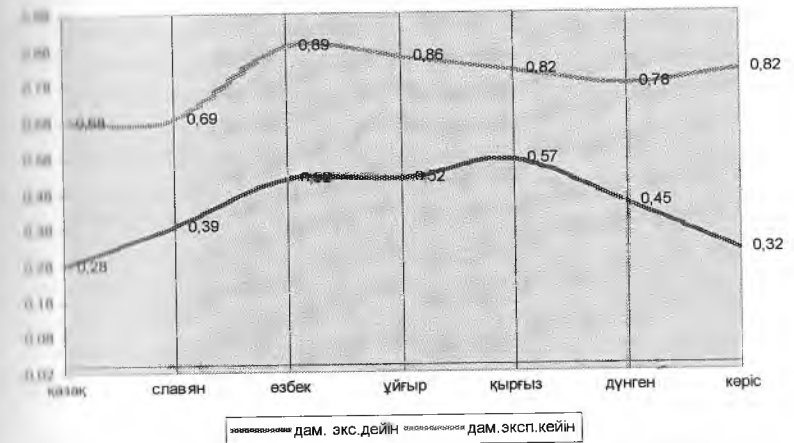
Кестеде және суретте (сурет -18) көрсетілген айырмашылықтар полиэтностық топтарда ұйымшылдықты дамытушы эксперименттік жұмыстарды жүргізудің қажеттілігін дәлелдейді.

Ал дамытушы эксперименттен кейінгі нәтиже көрсеткіштері төмендегідей сипатта болды (кесте 4):

Кесте 4 - Дамытушы эксперименттен кейінгі нәтиже көрсеткіштері

№	Зерттелушілер	Зерттеуге қатысқандар саны		Дамытушы эксперименттен кейінгі корр. көрс. бірлігі	Теориялық көрсеткіш бірлігі Rs
		N 1	N 2		
1	Қазақтар	33	33	0.68	0,33-0,42
2	Слав. этностар	33	33	0.69	0,33-0,42
3	Өзбектер	11	11	0.89	0,55-0,68
4	Ұйғырлар	12	12	0.86	0,53-0,66
5	Қырғыздар	11	11	0.82	0,55-0,68
6	Дүнгендер	13	13	0.78	0,51-0,66
7	Кәрістер	12	12	0.82	0,53-0,66

«Топ ұйымшылдығын анықтау» тестінің дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі корреляциялық көрсеткіштерінің айырмашылық көрінісін төмендегі суреттен көруге болады:

Сурет 18 - «Топ ұйымшылдығын анықтау» тестінің дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі корреляциялық көрсеткіштері

Зерттеу жұмысымыздың келесі кезеңінде Спирменнің корреляциялық коэффициентті рангілеу формуласы бойынша тыңдаушыларға жүргізілген «Мәдени құндылық бағдарын анықтау» тестінің нәтижесі өңделді. Математикалық өңдеуде зерттелушілердің этностық құрамын ескере отырып, мынадай статистикалық болжамдар қойылды:

H_0 : этнос өкілдерінің мәдени бағдарлар бойынша топтаулардағы айырмашылықтары нөлге тең.

H_1 : этнос өкілдерінің мәдени бағдарлар бойынша топтаулардағы айырмашылықтары нольден едәуір жоғары.

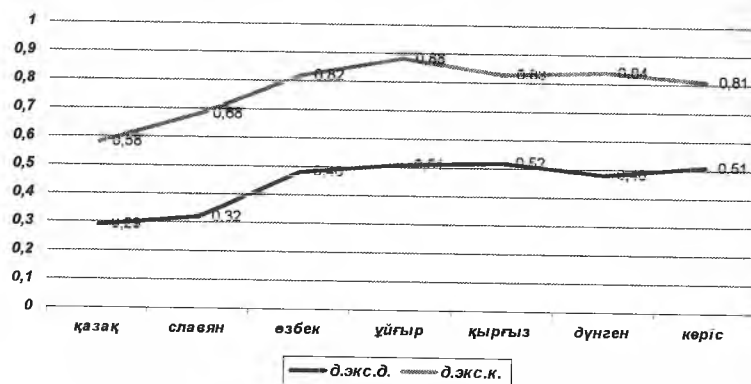
Нәтиже көрсеткіштеріне математикалық талдау жасалып, статистикалық H_1 болжам дәлелденді, ал H_0 болжам теріске шығарылды. Яғни, болжам негізінде мынадай тұжырым жасалынды:

- этнос өкілдері этникалық ерекшеліктеріне байланысты мәдени-құндылық бағдарларында да айырмашылықтар болады. Бұл айырмашылықтар қарым-қатынас процесіне қандай да әсерін (жағымды, жағымсыз) тигізеді.

Сондықтан, осы тұста полимәдениетті білім беру мақсатына сәйкес топтардағы мәдени-құндылық бағдарды поликонфессиялық сипатта дамыту қажеттігі туындайды. Талдау көрсеткіштері кестеде тіркеліп, суреті сәйкесінше бейнеленді:

Кесте 5 - «Мәдени-құндылық бағдарын анықтау» тестінің корреляциялық көрсеткіштері

№	Зерттелушілер	Зерттеуге қатысқандар саны		Дамытушы экспериментке дейінгі корреляциялық көрс. бірлігі	Дамытушы эксперименттен кейінгі корреляциялық көрс. бірлігі	Айырмашылық бірлігі
		N 1	N 2			
1	Қазақтар	33	33	0,29	0,58	0,33-0,42
2	Славяндық этностар	33	33	0,32	0,68	0,33-0,42
3	Өзбектер	11	11	0,48	0,82	0,55-0,68
4	Ұйғырлар	12	12	0,51	0,88	0,53-0,66
5	Қырғыздар	11	11	0,52	0,83	0,55-0,68
6	Дүнгендер	13	13	0,48	0,84	0,51-0,66
7	Кәрістер	14	12	0,51	0,81	0,53-0,66

Сурет 19 - Этностық топтардың мәдени-құндылық бағдары бойынша

Келесі зерттеу әдістемесі, яғни «тіл табысқыштық деңгейін бағалау» тестін корреляциялық өңдеу барысында мынадай статистикалық болжамдар жасалды:

H₀: этностар арасындағы тіл табысқыштық деңгейлері бойынша таңдауларда айырмашылықтар нөлге тең.

H₁: этностар арасындағы тіл табысқыштық деңгейлерінде шешен сдәуір мәнді айырмашылықтар болады.

Статистикалық болжамдарды дәлелдеу мақсатында топ арасы өзара сәйкес келетін қазақ және орыс; ұйғыр және кәріс; өзбек және қырғыз; дүнген және қырғыз этностары салыстырмалы түрде алынды. Мәселен моноэтностық (қазақ) топтың тіл табысқыштық деңгейіндегі айырмашылықтарды рангілеу бойынша келесі кесте (кесте -6) жасалды:

Кесте 6 - Моноэтностық (қазақ) тобының тіл табысқыштық деңгейіндегі айырмашылықтарды рангілеу бойынша кестесі

Зерттелушілер	Тәжірибелік топ		Бақылау тобы		Ранг -А - Ранг -Б	d ²	
	№1 әдістеме б/ша	ранг	№1 әдістеме б/ша	ранг			
1	Ж.С.	1	6	2	4	16	
2	Г.А.	3	19	4	15,5	3,5	12,25
3	Н.А.	5	27,5	3	6,5	21	441
4	Д.Р.	1	6	5	26	20	400
5	Ж.А.	3	19	4	15,5	3,5	12,25
6	Б.Л.	6	30,5	6	31,5	1	1
7	Р.С.	1	6	4	15,5	9,5	90,25
8	Ж.П.	3	19	7	33	14	196
9	Қ.П.	1	6	3	6,5	0,5	0,25
10	С.З.	2	14	4	15,5	1,5	2,25
11	Т.Г.	3	19	6	31,5	12,5	156,25
12	Т.А.	1	6	3	6,5	0,5	0,25
13	Қ.А.	1	6	4	15,5	9,5	90,25
14	Ә.Д.	7	32,5	5	26	6,5	42,25
15	Қ.Г.	1	6	4	15,5	9,5	90,25
16	М.Р.	5	27,5	5	26	1,5	2,25

17	А.Ж.	2	14	2	2	12	144
18	Е.А.	1	6	5	26	20	400
19	Э.Н.	3	19	4	15,5	3,5	12,25
20	К.Ш.	4	23,5	5	26	2,5	6,25
21	С.Д.	1	6	4	15,5	9,5	90,25
22	Д.Е.	2	14	3	6,5	7,5	56,25
23	Д.Б.	4	23,5	4	15,5	8	64
24	Т.Б.	1	6	5	26	20	400
25	С.А.	7	32,5	4	15,5	17	289
26	А.К.	5	27,5	3	6,5	21	441
27	Қ.Д.	1	6	5	26	20	400
28	Р.Ә.	4	23,5	4	15,5	8	64
29	К.Р.	6	30,5	5	26	4,5	20,25
30	Н.Е.	5	27,5	2	2	25,5	650,25
31	Н.Ф.	2	14	5	26	12	144
32	Ө.Ж.	4	23,5	4	15,5	8	64
33	У.Д.	2	14	3	6,5	7,5	56,25
	Барлығы		561		561	0	4854,5

Алынған көрсеткіштерді Спирменнің формуласы бойынша есептегенде төмендегі нәтижені алдық:

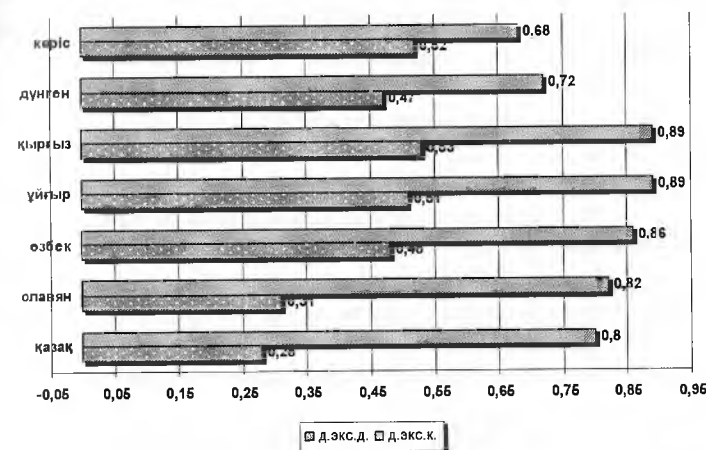
$$R_s = 1 - (6 * 4854,5) / (33 - (33^2 - 1)) = 1 - 29127/35904 = 1 - 0,81 = 0,19$$

Статистикалық талдау барысында қол жеткізген нәтиже рангілеу корреляциясының таңдамалы коэффициентінің критикалық мәнін анықтау таблицасына сәйкес, яғни зерттелушілер саны 33 болғанда $0,05 = 0,34$ ал $0,01 = 0,45$ болады. Яғни, H_0 болжамы дәйектелмеді, ал H_1 бойынша этностар арасындағы тіл табысқыштық деңгейлерінде нолден едәуір мәнді айырмашылықтар болады болжамы дәлелденді және мәнді болып табылады. Осы ретпен жоғарыда аталған этнос өкілдерінің қатарына түгел талдау жасалынып, нәтижесі төмендегі кестеге енгізілді:

Кесте 7 - Этностық топтардың дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі корреляциялық көрсеткіштері

Этностық топтар	N 1	N 2	Дамытушы экспериментке дейінгі рангілік көрсеткіш		Дамытушы экспериментке дейінгі рангілік көрсеткіш	
			Тәжір және бақ. топтары	Теор. бірлік	Тәжір. және бақ. топтары	Теор. бірлік
Қазақтар	33	33	0,19	0,33-0,42	0,80	0,66-0,78
Спанийн өкілдері	33	33	0,21	0,33-0,42	0,82	0,66-0,78
Озбектер	11	11	0,48	0,55-0,68	0,86	0,68-0,80
Үйғырлар	12	12	0,51	0,53-0,66	0,89	0,64-0,76
Дүнгендер	13	13	0,53	0,55-0,68	0,89	0,68-0,80
Қырғыздар	11	11	0,47	0,51-0,66	0,72	0,42-0,53
Корістер	12	12	0,52	0,53-0,66	0,68	0,42-0,53

Нәтиже көрсеткіштерінің графикасы төмендегідей көріністе болады:

Сурет 20 - «Тіл табысқыштық деңгейін бағалау» тестінің дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі корреляциялық көрсеткіштері бойынша

Аталмыш әдістемені статистикалық талдауды қорыта келе, белгілі топ мүшелерінің түрлі этностық ерекшеліктеріне байланысты тіл табысқыштық деңгейлері әр түрлі болады деген тұжырым жасаймыз, яғни ғылым жұмысымыздың зерттеу бөлімінде белгіленген екінші жеке болжамы толық дәлелденді.

Келесі кезеңде алғашқы әдістемені талдау құрылымы бойынша «Қарым-қатынаста өзін-өзі бақылауын анықтау» тестінің нәтижесіне статистикалық талдау жасалды. Статистикалық талдау болжамы ретінде:

H_0 : қарым-қатынаста этностық ерекшеліктеріне байланысты өзін-өзі бақылау деңгейлері бойынша таңдаулардағы айырмашылықтар нөлге тең.

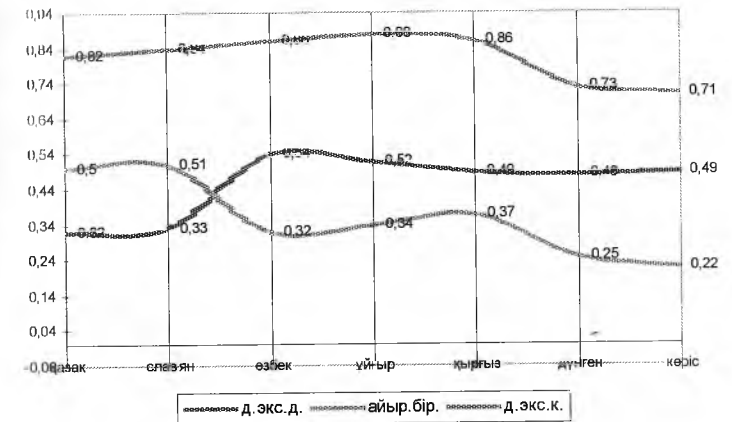
H_1 : этностық ерекшеліктерге байланысты қарым-қатынаста өзін-өзі бақылау деңгейлерінде нолден едәуір жоғары мәнді айырмашылықтар болады.

Нәтиженің корреляциялық мәнін есептей отырып, келесі кестеде бейнеледік (кесте -8):

Кесте 8 - «Қарым-қатынаста өзін-өзі бақылауын анықтау» тестінің дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі корреляциялық нәтиже көрсеткіштері

№	Этност	N 1	N 2	Дамытушы эксп. дейін		Айыр. бірлік	Дамытушы эксп. кейін	
				Тәж. және бак. топ.	Теориялық бірл.		Тәж. және бак. топ.	Теор. бірл.
1	Қазақтар	33	33	0,32	0,33-0,42	0,50	0,82	0,66-0,78
2	Слав.	33	33	0,33	0,33-0,42	0,51	0,84	0,66-0,78
3	Ұйғырлар	12	12	0,54	0,55-0,68	0,32	0,86	0,68-0,80
4	Кәрісте	12	12	0,52	0,53-0,66	0,34	0,88	0,64-0,76
5	Қырғыз	11	11	0,49	0,55-0,68	0,37	0,86	0,68-0,80
6	Дүнген	13	13	0,48	0,51-0,66	0,25	0,73	0,42-0,53
7	Өзбекте	11	11	0,49	0,53-0,66	0,22	0,71	0,42-0,53

Кесте нәтижесі бойынша төмендегі график құрылды:

Сурет 21 - «Қарым-қатынаста өзін-өзі бақылауын анықтау» тестінің дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі корреляциялық нәтиже көрсеткіштері бойынша графигі

Яғни, жоғарыда берілген статистикалық болжам бойынша алынған нәтижелерге мынадай тұжырымдар жасауға болады:

- біріншіден, ұйғыр, кәріс, қырғыз, өзбек және дүнген халықтары қарым-қатынастағы өзіндік бақылау деңгейлері бойынша таңдаулардағы айырмашылықтары нөлге тең. Демек аталмыш этнос өкілдері қарым-қатынаста өздерін бірқалыпты және жағдайға қарай өздерін өзгертуге тырыспайды. Сонымен қатар өздерін қарым-қатынаста шынайы ұстауға тырысады;

- екіншіден, қазақ және славян ұлт өкілдерінің нәтиже көрсеткіштерінде нолден едәуір жоғары айырмашылықтар анықталды. Демек аталмыш этнос өкілдері қарым-қатынаста шынайы болуға тырысқанмен, көп жағдайда өз эмоцияларын игере алмайды, бірақ өзге адамдардың пікірімен санаса білетіндігін дәлелдейді;

- үшіншіден, алынған статистикалық мәліметтер дамытушы эксперимент жағдайында зерттелушілердің қарым-қатынаста өзіндік бақылау деңгейлерін арттыру іс-шараларын жүргізу қажеттігін дәлелдейді.

Зерттеу жұмысымыздың үшінші жеке болжамына сәйкес келесі статистикалық талдау болжамы ұсынылды, яғни:

H₀: белгілі топтағы этнос өкілдерінің қарым-қатынастағы коммуникативтік іскерлік деңгейлері бойынша тандаудағы айырмашылықтары нөлге тең.

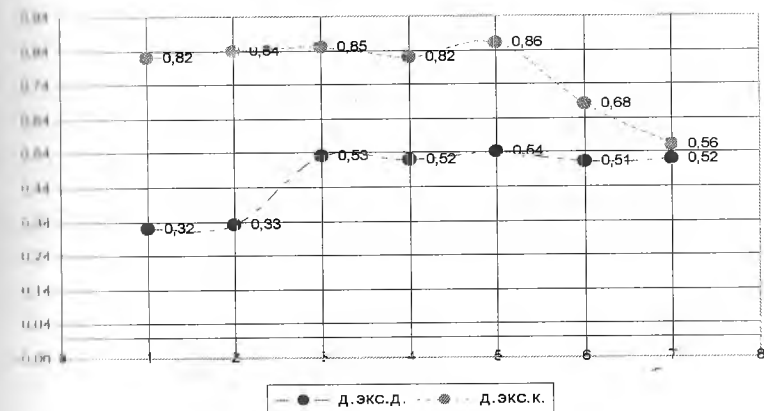
H₁: белгілі топтағы этнос өкілдерінің қарым-қатынастағы коммуникативтік іскерлік деңгейлері бойынша тандауда едәуір нолден жоғары айырмашылықтар болады.

Талдау жүргізу барысында топ тыңдаушыларының саны өзара тең этностық топтар салыстырмалы түрде алынды, ал дүнген этносының нәтиже көрсеткіштеріне жеке талдау жасалды. Нәтиже төмендегі кестеде ұсынылып отыр (кесте 9):

Кесте 9 - «Коммуникативтік іскерлікті бағалау» тесті бойынша дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі нәтижелердің корреляциялық көрсеткіштері

№	Этностық топтар	N 1	N 2	Дамытушы эксп. дейін		Дамытушы эксп. кейін	
				Тәж. және бак. топ.	Теориялық бірл.	Тәж. және бак. топ.	Теор. бірл.
1	Қазақтар	33	33	0,32	0,33-0,42	0,82	0,66-0,78
2	Славян өкілдері	33	33	0,33	0,33-0,42	0,83	0,66-0,78
3	Ұйғырлар	12	12	0,53	0,55-0,68	0,85	0,68-0,80
4	Кәрістер	12	12	0,52	0,53-0,66	0,82	0,64-0,76
5	Қырғыздар	11	11	0,54	0,55-0,68	0,86	0,68-0,80
6	Дүнгендер	13	13	0,51	0,51-0,66	0,68	0,42-0,53
7	Өзбектер	11	11	0,52	0,53-0,66	0,56	0,42-0,53

Кестедегі мәліметтер жүргізілген статистикалық талдау болжамдарының алғашқысын теріске шығарады, яғни екінші болжамға сәйкес этнос өкілдерінің коммуникативтік іскерлік деңгейлерінде ұлттық ерекшеліктеріне байланысты айырмашылықтар болу мүмкіндігін дәлелдейді. Осы дәлел график сызығында былай көрінеді:

Сурет 22 - «Коммуникативтік іскерлікті бағалау» тесті бойынша дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі нәтижелердің корреляциялық көрсеткіштері бойынша

Зерттеу жұмысымыздың 2.2. - бөлімінде А.Кузнецованың «Иербалды емес коммуникацияны бағалаудың эксперттік» әдіс-төмесін қолданып, нәтиже көрсеткіштері бойынша үш түрлі өлшемдерге байланысты талдау жасалынғын болатын, яғни нәтиже бойынша топтардағы этнос өкілдерінің көрсеткіштері төмендегідей болған:

бірінші өлшем, яғни көзқарастың жан-жақтылығы мен үйлесімділігі қазақтарда – 36 %, славян өкілдерінде – 44 %;

екінші өлшем - өзге адамның вербальды емес әрекетіне деген сензитивтілік пен сезімталдық бойынша, өзбектерде – 48 %, ұйғырларда -52 %, дүнгендерде – 48 %, қырғыздарда – 36 %, кәрістерде – 40 %;

үшінші өлшем, яғни өз вербальды емес әрекетін басқара алу көрсеткіштері ешқандай этнос өкілдерінде доминанталық позицияны көрсеткен жоқ.

Осы үшінші өлшемді негізге ала отырып, статистикалық талдаудың келесі болжамын ұсынамыз:

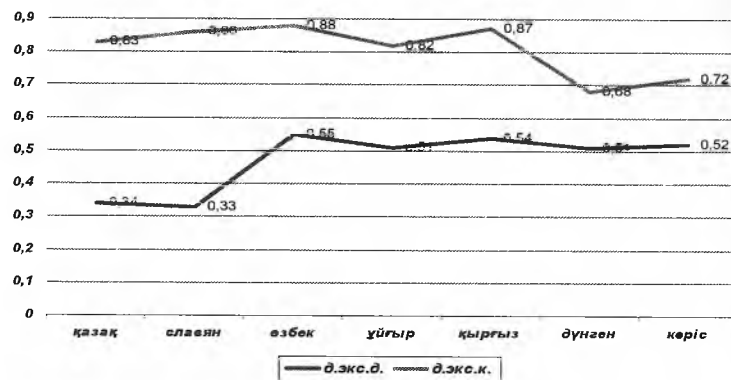
H₀: қарым-қатынас барысында өз вербальды емес әрекетін басқара алу көрсеткіштері барлық этнос өкілдерінде нолдік мәнге тең.

Н₁: түрлі этнос өкілдерінде қарым-қатынас барысында өз вербальды емес әрекетін басқара алу көрсеткіштер айырмашылығы нольден едәуір жоғары мәнге ие.

Нәтижелер Спирмен корреляциялық коэффициентті рангілеу формуласымен есептеліп, келесі кестеге көрсеткіштері енгізілді:

Кесте 10 - Вербальды емес коммуникацияны бағалаудың эксперименттік әдістемесінің дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі нәтижелерінің корреляциялық көрсеткіштері

№	Этностық топтар	N 1	N 2	Дамытушы эксп. дейін		Дамытушы эксп. кейін	
				Тәж. және бак. топ.	Теориялық бірл.	Тәж. және бак. топ.	Теор. бірл.
1	Қазақтар	33	33	0,34	0,33-0,42	0,83	0,66-0,78
2	Славян өкілдері	33	33	0,32	0,33-0,42	0,86	0,66-0,78
3	Ұйғырлар	12	12	0,55	0,55-0,68	0,88	0,68-0,80
4	Кәрістер	12	12	0,51	0,53-0,66	0,83	0,64-0,76
5	Қырғыздар	11	11	0,54	0,55-0,68	0,87	0,68-0,80
6	Дунгендер	13	13	0,51	0,51-0,66	0,69	0,42-0,53
7	Өзбектер	11	11	0,52	0,53-0,66	0,72	0,42-0,53

Сурет 23 - Вербальды емес коммуникацияны бағалаудың эксперименттік әдістемесінің дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі нәтижелерінің корреляциялық көрсеткіштерінің графигі

Н₀ болжамы қабылданады, ал Н₁ болжамы теріске шығарылады. Себебі, талдау көрсеткіші бойынша зерттеуге қатысқан барлық этнос өкілдерінің көрсеткіштері мәнсіз болып тұр. Бұл статистикалық талдаудан шығатын тұжырым:

- біріншіден, этнос өкілдерінің барлығында өз вербальды әрекетін басқара алу көрсеткіштері нольдік мәнге тең;

- екіншіден, аталмыш дәйек полиэтностық топтардағы қарым-қатынас процесінде тыңдаушылардың өзара вербальды емес әрекеттерін басқара алу деңгейлерін дамыту қажеттігінің аз екені.

Тәжірибелік және бақылау топтарының дамытушы экспериментке дейінгі нәтиже көрсеткіштері бойынша төмендегі салыстырма кесте жасалды:

Кесте 11 - Тәжірибелік және бақылау топтарының дамытушы экспериментке дейінгі және дамытушы эксперименттен кейінгі нәтижелерінің корреляциялық көрсеткіштерінің жалпы салыстырмалы кестесі

Дамытушы экспериментке дейінгі рангілік көрсеткіштер							Дамытушы эксперименттен кейінгі рангілік көрсеткіштер						
N 1 (1-2)							N (1-2)						
1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7
0,78	0,39	0,52	0,52	0,57	0,45	0,42	0,68	0,69	0,89	0,86	0,82	0,78	0,82
0,19	0,32	0,48	0,51	0,52	0,48	0,51	0,58	0,68	0,82	0,88	0,83	0,84	0,81
0,19	0,21	0,48	0,51	0,53	0,47	0,52	0,80	0,82	0,86	0,89	0,89	0,72	0,68
0,17	0,33	0,54	0,52	0,49	0,48	0,49	0,82	0,84	0,86	0,88	0,86	0,73	0,71
0,12	0,33	0,53	0,52	0,54	0,51	0,52	0,82	0,83	0,85	0,82	0,86	0,68	0,56
0,14	0,32	0,55	0,51	0,54	0,51	0,52	0,83	0,86	0,88	0,83	0,87	0,69	0,72

Сонымен, дамыту экспериментіне дейінгі жүргізілген анықтау жұмыстарының нәтиже көрсеткіштерінің негізінде тәжірибеге алынған полиэтностық және моноэтностық топтарда дамыту экспериментін жүргізу қажеттігі туралы қорытындыға сәйкес, дамытушы эксперимент жүргізілгеннен кейінгі көрсеткіштердің аралығында едәуір даму динамикасын жоғарыда бейнеленген кестеден көруге болады.

Осы тұста дамытушы экспериментке дейінгі және дамытушы эксперименттен кейінгі алынған нәтижелерді анық көрсету үшін тағы бір статистикалық талдау әдістемесін пайдаландық. Мұнда статистикалық талдау құралы ретінде Розен-

баум (Q) әдістемесі таңдап алынды. Аталмыш көрсеткіштердің қызметі - сандық өлшенген екі таңдаудың арасында қандайда бір белгінің деңгейі бойынша айырмашылықты бағалау. Әр таңдауда 11 сынаушыдан кем болмауы керек.

Розенбаум (Q) әдістемесі қандайда бір белгі бойынша 2 таңдаудың арасындағы айырмашылықты тез бағалауға мүмкіншілік беретін өте қарапайым параметрикалық емес көрсеткіш. Бірақ Q көрсеткіші сенімді айырмашылықты көрсетпесе, оларшын мәнінде жоқ екендігін көрсетпейді. Көрсеткіштің қолданылуы белгінің мәнін таңдауда белгінің өсу немесе азаю бойынша жинақталуынан басталады. Әр сынаушының мәліметтері бөлек карточкаларда көрсетілуі дұрыс. Онда бізді қызықтыратын белгі бойынша 2 қатар мәндерді жинақтыруы жеңіл болады. Осылайша біз қаншалықта мәндер диапазоны сәйкес болатындығын көре аламыз, ал жоқ болса бір мән қатары (S1) қаншалықта «жоғары», ал екіншісі (S2) - «төмен» болатындығын көре аламыз. Осы және басқа критерилерді шатастырмау үшін бірінші қатарды (таңдау, топ) мәні көп, ал екінші қатар – мәндері төмен деп санауға ұсынылады.

Осыған сәйкес төмендегі статистикалық талдау болжамдары ұсынылды:

H0: 2 таңдаудағы белгі деңгейі 1 таңдаудың белгі деңгейінен аспайды;

H1: 2 таңдаудағы белгі деңгейі 1 таңдаудың белгі деңгейінен асады.

Статистикалық болжамдарды дәлелдеу үшін әр тәжірибелік топта келесі процедуралар орындалды:

Біріншіден, тәжірибелік топтың дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі нәтижелері салыстырылды. Мәселен, өзбек этностарын алып Розенбаум формуласы бойынша есептегенде:

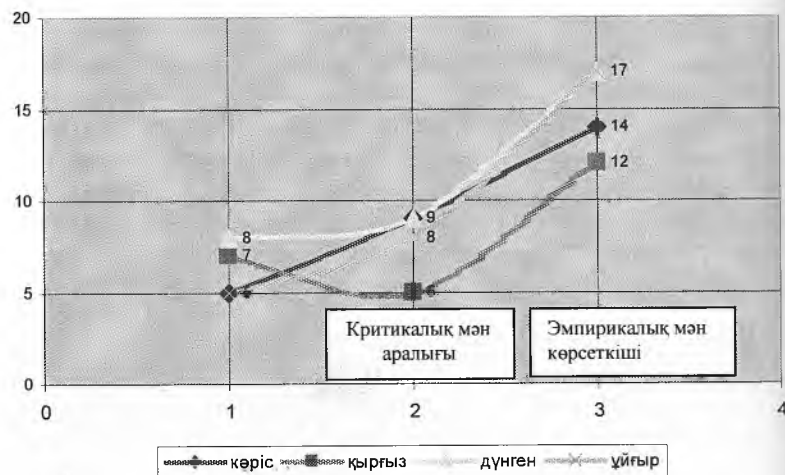
$$Q_{кр.} = \begin{cases} 6 & (p = 0,05) \\ 9 & (p = 0,01) \end{cases}$$

Әдістеме қорытындысы $Q = 12$ - ге тең, яғни, Q мәні «критикалық аумағына» қатысты болады. Осыған сәйкес әдістеменің статистикалық талдаудың H1: 2 таңдаудағы белгі деңгейі 1 таңдаудың белгі деңгейінен асады. болжамы қабылданып, H0 болжамы теріске шығарылды. Демек, өзбек этносы өкілдерінің дамытушы эксперименттен кейінгі нәтиже көрсеткіштері мәнді болып табылады. Статистикалық өңдеу барысында анықталған нәтиже бойынша төмендегі график жасалды:

Сурет 24 - «Топтың ұйымшылдығын анықтау» тесті нәтижелерін Розенбаум әдістемесі бойынша өзбек этносы өкілдерінің дамытушы экспериментке дейінгі және кейінгі көрсеткіштері

Осы аталған ретпен қырғыз, кәріс, дүнген және ұйғыр этнос өкілдерінің де нәтиже көрсеткіштері Розенбаум әдістемесі бойынша есептелді. Алынған нәтижелер төмендегі графикті құруға негіз болды:

Сурет 25 - Кәріс, кыргыз, дүнгөн, үйгүр этнос өкілдерінің нәтижелерін Розенбаум формуласы арқылы есептеу көрсөткіштерінің графигі

Графикте көрсөтілген нәтижелер статистикалык талдау барысында кол жеткізген жеке бірліктердің барлығы да мәнділік аумағында орналаскандығын көрсетеді. Демек, дамытушы экспериментке дейінгі нәтижеге караганда дамытушы эксперименттен кейінгі көрсөткіштерде динамикалы өсу байқалады, яғни этностық қарым-қатынасты дамыту мақсатында жүргізілген шаралардың тиімділігін айқындайды.

Сонымен, зерттеу жұмысымыздың статистикалык талдау бөлімін қорыта отырып, төмендегі тұжырымдарға тоқталдық:

- біріншіден, түрлі этнос өкілдерінің өзара қарым-қатынас тиімділігін қамтамасыз етуде, топ ұйымшылдығын дамыту жұмыстары үйлесімде және жүйелілікте жүргізілсе, тыңдаушылар нәтижелерінің корреляциялық көрсөткіштерінің даму динамикасының өсуіне қол жеткізу мүмкін;

- екіншіден, белгілі топ мүшелерінің өзара қарым-қатынасқа түсу нәтижелерінің корреляциялық көрсөткіштерін көтеру

үшін, олардың мәдени-құндылық бағдарына әсер ететін дамыту жұмыстарын жүргізу қажет;

- үшіншіден, этнос өкілдерінің қарым-қатынасқа түсу барысындағы тіл табысқыштық, коммуникативтік іскерлік және иерархиялы емес коммуникациялық әрекеттерін дамытуда қарым-қатынас психологиясы бойынша арнайы бағдарламаларды тиімді қолданған жағдайда, аталмыш мәселелер бойынша нәтижелердің корреляциялық көрсөткіштерінің едәуір жоғары динамикасына жету мүмкін.

Ғалым Н.Қ. Токсанбаева өзінің «Танымдық іс-әрекетке кіріспе» атты оқу құралында «Оқытудың белсенділігі ... біріккен диалогтық танымдық іс-әрекетінде көрінеді және оның дамуы осы іс-әрекеттің мәні мен маңыздылығы негізінде жоғарғы деңгейді көрсетеді» деген пікір айтады.

Осыған сәйкес, зерттелушілердің коррекциялық нәтиже көрсөткіштерінің даму динамикасына тікелей әсер етуге бағытталған дамытушы эксперименттің жалпы сипаты, оның маңыздылығы және құрылымы туралы зерттеу жұмысымыздың үшінші тарауына толық баяндалатын болады.

Қазіргі еліміздің халықаралық стандарттар жүйесіне сай болуға ұмтылыс жасау кезеңіндегі туындаған экономикалық, әлеуметтік қиындықтар тұлғаның адамгершілік қадір-қасиетінің төмендеуіне, адамдар арасындағы қатынастардың бұзылуына, халықаралық қатынастардың жиі көрініс беруіне өз әсерін тигізуде. Әрине, бұл процесс еліміздің полимәдениетті білім беру саясатына кері әсерін тигізетіні айдан анық. Мұндай жағдайда тұлға аралық өзара қарым-қатынастардың үйлесімде дамуын қамтамасыз ететін қоғамдық институттардың ролі ерекше. Соның ішінде қоғамдық институттардың үштен екі бөлігін құрайтын білім субъектілері арасындағы қарым-қатынас жасау деңгейлерін зерттеу, дамыту қажеттігі туындайды. Өйткені қарым-қатынастың бір түрі болып табылатын этностық қарым-қатынас жоғарыда аталып өткен полимәдениетті тұлғаны қалыптастыру саясатына кері әсерін тигізеді. Зерттеу жұмысымыздың екінші бөлімінде анықталғандай, тұлғаның этностық ерекшеліктері оның бірлескен іс-әрекеттегі қарым-қатынас деңгейіне байланысты болады. Яғни этностық қарым-қатынастың позитивті

дамуына полиэтностық топтардың ұйымшылдығы, мәдени-құндылық бағдары, қарым-қатынаста өзін-өзі бағалауы, коммуникативтік іскерліктері, өзара вербальды емес қатынас құралдарына этнос өкілдерінің сезімталдығы, олардың тіл табысқыштық деңгейлері тікелей әсер етеді. Сонымен, аталмыш мәселерге эмпирикалық және статистикалық талдау жасай отырып, мынадай түйіндерге тоқталдық:

Біріншіден, этностық қарым-қатынас мәселесінің күрделілігіне байланысты зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде арнайы зерттеу бағдарламасын құру, соның ішінде зерттеу жұмысының жоспарын, болжамдарын, әдістемелерін, психологиялық талдау және статистикалық өңдеу процедураларын экспериментальды психологияның негізгі парадигмаларына сәйкестендіру қажет;

Екіншіден, көп ұлтты еңбек ұжымдарын немесе полиэтностық топтарды зерттеу нәтижесі көрсеткендей, адамның этникалық менталитеті, мәдени-құндылық бағдары, этностық ерекшеліктеріне қарай өздерін бағалауы, ұлттық мінез-құлқына қарай коммуникативтік құзыреттіліктерінің қалыптасуы, этнос өкілдерінің бір-бірінің вербальды емес коммуникациялық әрекеттерін бағалауы полиэтностық және моноэтностық топтарда да қарым-қатынасқа түсу процесінде өзіндік маңыздылығын атқарады;

Үшіншіден, статистикалық талдау көрсеткіштері көрсеткендей, түрлі этнос өкілдерінің этникалық ерекшеліктеріне қарай:

- түрлі этнос өкілдерінен құралған полиэтностық топтардың қарым-қатынасқа түсу барысында ұйымшылдық деңгейлерін дамытушы эксперимент жүргізуді қажет етеді;

- этнос өкілдерінің этникалық ерекшеліктеріне байланысты міндетті түрде олардың мәдени-құндылық бағдарында айырмашылықтар болуына байланысты, дамытушылық бағдарламалар этностық ерекшеліктерге сай құрылуы тиіс;

- этностық қарым-қатынас барысында этнос өкілдерінің тіл табысқыштық деңгейлерінде нолден едәуір мәнді айырмашылықтағы көрсеткіштердің анықталуына байланысты дамыту бағдарламасында тіл табысқыштық деңгейін жоғарылатуға

барынша ықпалын тигізетін белсенді оқыту технологияларын қолдану керек;

- этностық қарым-қатынаста түрлі ұлт өкілдерінің өздерін бағалау деңгейлерін анықтау нәтижелерін зерттеу бойынша алынған статистикалық мәліметтер дамытушы эксперимент жағдайында зерттелушілердің қарым-қатынаста өзіндік бағалау деңгейлерін арттыру жұмыстарын жүргізуді қажет етеді;

- зерттеу жұмысымыздың үшінші жеке болжамына сәйкес статистикалық талдау нәтижелерінде анықталған көрсеткіштерге сай дамытушы бағдарламаның этнос өкілдерінің ұлттық ерекшеліктеріне (мінез-құлық, сана-сезіміне, салт-дәстүрлеріне) байланысты құрылуы ескерілуі тиіс;

- түрлі этнос өкілдерінің қарым-қатынас процесіндегі өз вербальды емес әрекетін басқара алу көрсеткіштеріндегі айырмашылықтар дамытушы экспериментте аталмыш мәселеге арнайы назар аударуды қажет етеді.

Сонымен, дамыту экспериментіне дейінгі жүргізілген статистикалық талдау нәтижелері көрсеткендей, тәжірибеге алынған полиэтностық және моноэтностық топтарда дамыту экспериментін жүргізу қажеттігін және де дамытушы бағдарламаны құруда жоғарыда аталып өткен жағдайларды ескеру маңызды болып табылады.

3 БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ЭТНОСТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ДАМУЫ ЭКСПЕРИМЕНТІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

3.1 Біліктілікті арттыру процесінде этностық қарым-қатынас ерекшеліктерін психологиялық және педагогикалық диагностикалау

Адам мамандығы, жынысы, ұлты бойынша кім болмасын, әрқашанда үш негізгі тіршілік әрекетінің бірлігінде болады - еңбек, таным, қарым-қатынас. Педагогтың тұлғалық қасиеттері, өзге мамандар мен түрлі қызмет атқаратын адамдардан айырмашылығы мынадай қасиеттерімен ерекшеленеді:

- педагогтың білім субъектілеріне деген ықылас-ынтасы, оларға сүйіспеншілігі мен жанашырлық көзқарасы;
- педагогтың ұстамдылығы мен байсалдылығы;
- мінез-құлқын, сезім күйін билеу алуы және т.б.

Сонымен қатар, педагогтың әр алуан іс-әрекеттерді орындауға жаттықтырып үйретуі және олармен үйлесімді қарым-қатынас орнатуы - оның ұйымдастырушылық - коммуникативтік қабілетіне байланысты. Тындаушылардың коммуникативтік қабілетін дамыту — педагогикалық ынтымақтастыққа жетудің негізі бола отырып, білім беру жүйесінің ең өзекті мәселелерінің бірі ретінде саналады. Осыған байланысты психология ғылымының докторы, профессор С.М. Жақыпов «білім беруді демократияландырудың белгілерінің бірі соңғы жылдары қалыптасып пайда болған педагогикалық ынтымақтастық. Тіпті осы тақырыпқа арналып, жарияланған еңбектерге тез шолу жасаған сәтте байқағанымыз, оның қаншалықты авторлары болса, оған деген көзқарас та соншама көп екендігіне сендіреді» деген пікірін ортаға салады.

Аталмыш пікір — бұл білім беру саласында педагогтардың бірлескен іс-әрекеттегі кәсіби коммуникациялық іскерліктерін қалыптастырудың жан-жақты зерттеліп жатқандығының айқын дәлелі. Осы ретте, психология ғылымдарының кандидаты, доцент Н.Қ. Тоқсанбаева өзінің «Қарым-қатынастағы кәсіби педагогикалық іс-әрекеттің психологиялық маңыздылығы» атты

мақаласын негізге алуға болады. Ғалымның пайымдауынша, педагогтың кәсіби қарым-қатынасында әрқашан бір-бірімен тығыз байланысты екі топқа бөлуге болады. Біріншіден, бұл өмір мен тәрбиелеудің бірдей мақсатын, мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетін жүзеге асыратын, өткеннен қалған құндылықтың, қоғамдық сипатымен қатар салынған қарым-қатынастың жалпы принциптері. Екіншіден, қарым-қатынастың индивидуалды принциптері мұғалім стилі, яғни жеке білімдер, кәсіби тәрбиелер, қабілеттер негізінде өз іс-әрекетін жүзеге асыратын өмір мен тәрбиелеудің нақты шарттары мен мүмкіншіліктеріне тәуелді, нақты тәсілдер мен құралдардың жиынтығы» ретінде сипатталады.

Осы екі топтың біртұтастығы педагогтың өз кәсіби коммуникативтік шеберлігін шыңдауға көп септігін тигізеді десек қателеспейміз. Осы орайда, өзінің кәсіби шеберлігін шыңдағысы келмейтін мұғалім жоқтың қасы деуге болады. Білім беру процесін жаңарту барлық субъектілеріне жоғары талаптар қоя отырып, салт-дәстүрді, мәдени мұраны, жалпы ұлттық құндылықтарды көздің қарашығындай сақтау және дамыту қажеттігін айқындайды. Қазақтың біртуар ағартушысы, жантану ғылымының негізін салушы ғалым Ж. Аймауытұлы өзінің «Психология» атты еңбегінде: «Білімге деген ынталанушылық - адам бойындағы ой еңбегі күшінің қайнар көзі, сондай көздерді көбірек ашу, өркендету өнері — мұғалімнің бойына біткен қасиет болуы керек» деген терең мағыналы ой тастайды. Яғни, педагогтық қызметте жетістікке жету үшін тек білім мен қабілет жеткіліксіз екенін ұғыну — қазіргі заманға сай кәсіби, коммуникативтік іскерлігі дамыған мамандарды қалыптастыру қажеттігін туындатады. Сондықтан жаһандану заманына лайық, өмірлік дағдылары қалыптасқан, бейімді, іскер маманды қалыптастыруда кәсіби біліктілігін арттыру және даярлаудың жаңаша бағыттарын тереңдете ендіруді қарастыру жүйелі әрі нәтижелі іске асырылуы қажет. Ол үшін қандай да мәселелер төңірегінде арнайы дамытушы бағдарламалардың қатарын көбейту мен мазмұндылығын арттыруға мән беруіміз тиіс.

Осы мақсатта педагогтардың кәсіби өсуіне тікелей жауапты әрі ықпал етуші - біліктілікті арттыру жүйесінде зерттеу

жұмысымыздың дамытушы экспериментін тәжірибеден өткізуді жоспарладық. Дамыту экспериментінің әдіснамасы негізінде, аталмыш дамытушы бағдарлама біліктілікті арттыру жүйесінің сапалы жаңа құрылымын, оқу әрекетін ұйымдастырудың, педагогтардың психологиялық ұстанымдарының қайта құрылуын (қарым-қатынас, қызығушылықты арттыру, қажеттілік туындату және т.б.) түбегейлі керісінше қалыптасуын ұсынады. Осы мәселе төңірегінде психологиялық-педагогикалық анықтау жұмыстарын облыстық педагог кадрлардың білімін жетілдіру және қайта даярлау институты базасында ұйымдастырылған төмендегі:

- «Этностық қарым-қатынас – білім процесіне қатысушылардың өзара түсіністігі мен өзара сыйластығының және нәтижелі оқытудың негізі»;

- «Педагогикалық қарым-қатынастың этникалық ерекшеліктерге байланысын зерттеу жолдары»;

- «Мұғалімдердің жеке тұлғалық кәсіби өсуін синтоникалық қарым-қатынас моделі арқылы ұйымдастыру жолдары» және басқа да:

- жергілікті біліктілікті арттыру курстарында;

- көшпелі (аудан орталықтарында) біліктілікті арттыру курстарында жүзеге асыру көзделді.

Жоғарыда аталып өткен біліктілікті арттыру курс тақырыптарын және оқу-тақырыптық мазмұнын, топтардың құрамын жоспарлау кезеңінде профессор С.М. Жакыповтың «оқу процесіндегі студенттердің танымдық іс-әрекетінің нәтижелелігін моноэтникалық және полиэтникалық топтарды салыстырмалы талдау, жалпы ұғымдық білімдер қорының дамуы мен қалыптасуындағы айырмашылықтарды көрсетті» деген пайымдауы басшылыққа алынды.

Жалпы біліктілікті арттырудың жоғарғы сапасына қол жеткізу үшін қажетті шарттардың бірі – педагогтарды психологиялық қолдау және кәсіби икемділіктерін, қызығушылықтарын айқындау, қайсыбір кәсіби қарым-қатынас шеберліктерін меңгерудегі шынайы мүмкіндіктерін анықтау болып табылады. Осыған байланысты, аталмыш біліктілікті арттыру курстарының диагностикалық модулдерінде психологиялық-педагогикалық

анықтау шараларын міндетті жүргізіп отыру алға қойылды. Зерттеу жұмысының осы бөлімінде осы жұмыстарға кеңінен тоқтанып өтуді жөн көрдік. Осы орайда, зерттеу жұмысымыздың I тарауының екінші бөліміне сәйкес тұлға мәселесіне қатысты бірқатар анықтау жұмыстары өткізілді.

Тұлғаны тұлға тәрбиелейтіні заңдылық. Қазақтың ұлы педагог ағартушысы М. Жұмабаевтың «...бала ылғи іске ұмтылады. Дені сау бала тіпті қарап отыра алмайды. Бірақ бала не істеуге хәм қалай істеуге білмейді. Сондықтан ол ересек адамдардың не істегенін хәм қалай істегенін өнеге қылады...» деген пікірі осы мәселенің дәлелі емес пе?! Олай болса, тұлға тәрбиелеу мәселесінде педагогтардың ой-пікірлерін анықтау мақсатында жоғарыда аталып өткен біліктілікті арттыру курстарында (125 мұғалім) «Тұлға дамуында кім көбірек әсер етеді?» тақырыбында экспресс-сауалнама жүргізілді (Қосымша 3). Алынған нәтиже төмендегі көрсеткіштерді берді:

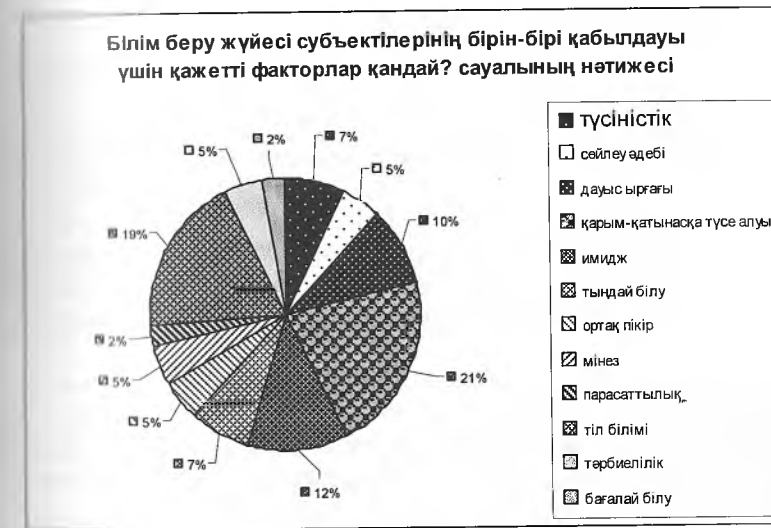

Сурет 26 - «Тұлға дамуында кім көбірек әсер етеді?» сауалнамасының нәтижесі

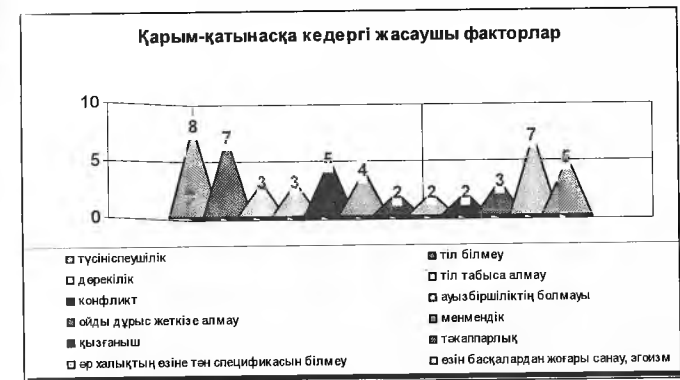
Мұғалімдердің 30 %-ы ата-ана, 9 %-ы, қоршаған орта, 34 %-ы ұстаз, 9 %-ы мектеп, 9 %-ы достары, 9 %-ы отбасы-туыстары деген пікір айтты. Сауалнама нәтижесінің талдауы мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді, яғни оқушы тұлғасының

қалыптасуында педагогтардың тұлғалық ерекшеліктерінің әсері едәуір және ата-анамен тең түседі деуге болады.

Тұлғалану процесі әрине қарым-қатынасқа түсу барысында дамитыны белгілі. Әрине, білім беру жүйесі субъектілерінің бірін-бірі қабылдауы, түсінуі маңызды факторлардың бірі. Себебі, субъектілердің бірін-бірі негативті қабылдауы немесе дұрыс түсінбеуі арқасында тұлғалану процесінде кері кету жағдайы туындауы мүмкін. Осы тұста курс тыңдаушыларына «Білім беру жүйесі субъектілерінің бірін-бірі қабылдауы үшін қажетті факторлар қандай?» тақырыбында экспресс-сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижесі көрсеткендей курс тыңдаушылары аталмыш факторлар қатарына: түсіністікті, сөйлеу әдеби, дауыс ырғағын, қарым-қатынасқа түсе білу шеберлігін, имиджді, ортақ пікірде болуды, мінезді, парасаттылықты, тіл білімін (бірнеше тілдерді білу), тәрбиелілікті, адам бойындағы қасиеттерді бағалай білуді жатқызады. Соның ішінде, ең қажетті факторлар ретінде қарым-қатынасқа түсе білу шеберлігін 21% тыңдаушы таңдаған және тіл білімін (бірнеше тілдерді білу) 19% мұғалім таңдаған. Ал осы сұраққа қарама-қарсы «Қарым-қатынасқа кедергі келтіруші факторларды атаңыз» деген сауалнама факторларды атап көрсетеді: түсініспеушілік, дөрекілік, конфликт, ойды дұрыс жеткізе алмау, қызғаныш, әр халықтың өзіне тән спецификасын білмеу, тіл білмеу, тіл табыса алмау, ауызбіршіліктің болмауы, менмендік, тәкаппарлық, өзін басқалардан жоғары санау немесе эгоизм. Бұл жерде тыңдаушылардың басым көпшілігі *түсініспеушілік, әр халықтың өзіндік ұлттық спецификасын жете білмеу, конфликт, тіл білмеу* факторларын атап көрсетеді (қосымша И).

Сурет 27 - «Білім беру жүйесі субъектілерінің бірін-бірі қабылдауы үшін қажетті факторлар қандай?» сауалнамасының нәтижесі

Сурет 28 - Қарым-қатынасқа кедергі жасаушы факторлар

Сауалнама нәтижесі көрсеткендей (сурет-28), қарым-қатынастың тиімділігіне кері әсерін тигізетін жоғарыда анықталған факторларды болдырмау және де білім беру жүйесіндегі

субъектілердің бірін-бірі дұрыс қабылдап, түсінуі үшін бірнеше тілдерді меңгеруі және қарым-қатынасқа түсу шеберлігіне машықтануына жағдай жасау қажет. Осындай қарым-қатынас барысында әрбір тыңдаушының ішкі жан дүниесіне біртіндеп еніп, мінез-кұлқын, мәдениетін, өмірге деген көзқарасын, тәрбиелігін анықтауға болады. Ал, кейбір жағдайларда қиыншылықтарға да тап болып отырады. Психолог В.А. Лазурскаяның тұжырымдамасы бойынша қиын қарым-қатынас - әлеуметтік - психологиялық феномен ретінде, педагогтардың өзара түсініспеушілік жағдайында шынайы байқалатындығын көруге болады.

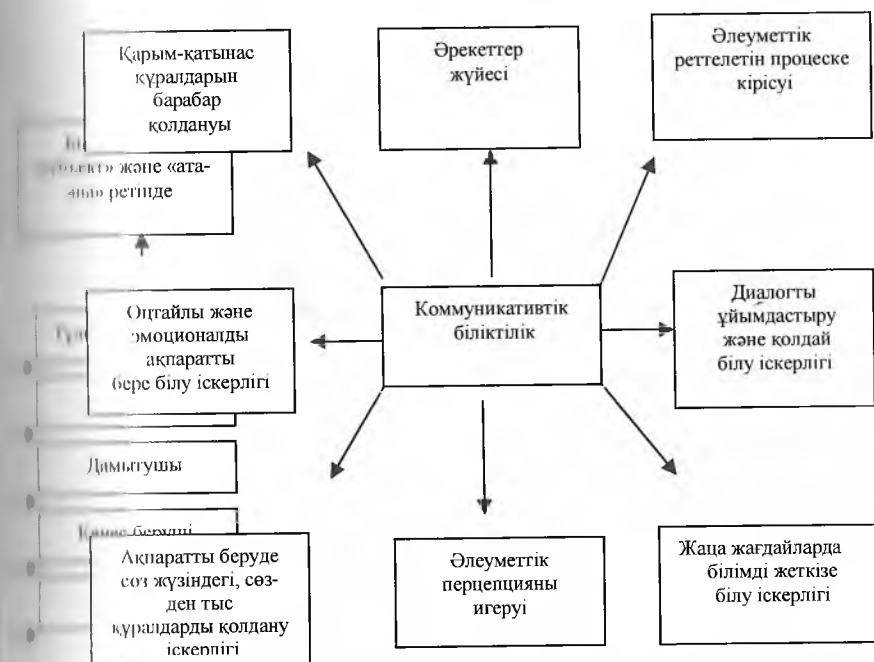
Осы ретте, психолог-ғалым Н.Қ. Тоқсанбаеваның „қарым-қатынас – бұл белгілі бір өзара қатынас қалыптастыру мақсатындағы – мазмұн мен идеялармен, қызығулармен, көзқарастармен, көңіл-күйлермен және т.б. әрекеттермен дамиды“ деген тұжырымын негізге аламыз. Яғни, қарым-қатынас - білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адамзаттың өзара әрекеттес болуы мен сана-сезімін жетілдірудің ерекше жолы.

Олай болса, біліктілікті арттыру процесіндегі мұғалім мен мұғалімдердің өзара әрекетін ұйымдастыруда қарым-қатынастың маңызы ерекше. Ал біліктілікті арттыру жүйесіндегі қарым-қатынастың ұйымдастырылуы педагогтардың білім дәрежесінің сапасы мен шеберлігіне байланысты.

Адам табиғатында өзінде жоқ, болуы мүмкін емес құбылыстарға, қасиеттерге қызығатыны белгілі. Сонымен қатар, топтың ұйымшылдығы - позитивті қарым-қатынас негізінде мұғалімдер мен курс тыңдаушыларының бірін бірі қабылдай алуы, түсінуі және бағалауына байланысты. Сондықтан қарым-қатынас процесін ұтымды басқару үшін педагог ең алдымен тыңдаушылармен байланыс жасау құралдарын игеруі тиіс. Мұндай педагогикалық әрекет қарым-қатынастың бірнеше қырларында жүзеге асырылады, олар:

1. Психологиялық байланыс, бұл индивидтердің өзара қабылдау процесінде пайда болады (мұны кейде перцептивалы көрініс дейді);
2. Ақпараттармен алмасу (коммуникативті әрекет);

3. Бір-біріне өзара әрекет пен өзара ықпал ету (интеракциялық) (сурет-29):

Сурет 29 - Коммуникативтік біліктілік құрылымдары

Осы және тағы да басқа жүргізілген диагностикалық жұмыстардың нәтиже көрсеткіштері бойынша келесі тұжырымдар жасалды:

- респонденттердің тіл табысқыштық деңгейін этникалық ерекшеліктеріне қарай, соның ішінде салт-дәстүр, тәрбиелеу әдістеріне және ұлттық мәдениетіне байланысты бағалауға да болады, өйткені қазақ және қырғыз; өзбек және ұйғыр; кәріс және дүнген; славян ұлт өкілдерінің нәтиже көрсеткіштері бір-біріне сәйкес келеді. Мәселен, жоғарыда аталған ұлт өкілдерінің этникалық ерекшеліктерінің өзара ұқсастықтарын жоққа шығара алмаймыз.

- педагогтардың коммуникативтік құзыреттілігін арттыруға байланысты дамытушы жұмыстарды біліктілікті арттыру шараларына барынша енгізу мәселесіне көңіл бөлу қажет, себебі нәтиже көрсеткіштерін екінші бағытта қарастыратын болсақ, тыңдаушылардың коммуникативті құзыреттілігін анықтайтын шкаланың (14-24-ке дейінгі аралықтағы жауап) көрсеткіштері 12 %-дан – 20 %-ға дейін ғана.

Сонымен қатар дамытушы бағдарлама негізінде ұйымдастырылған біліктілікті арттыру курстарында поли және моно этностық топ ерекшеліктері міндетті түрде ескерілуін ұстандық. Мұндай топтардың ұйымшылдығын, өзара қарым-қатынасқа түсуін тиімді жолға қою мақсатында арнайы тренингтер қолданылды. Соның ішінде, әлеуметтік – психологиялық тренинг курстық дайындыққа келген барлық категориядағы топтарға икемдей отырып жүргізуге өте қолайлы. Курстың алғашқы күні осылайша жұмыс жүргізілген топтар курс аяғына дейін топтасып, бірлесіп жұмыс жасауда нәтижеге жететін, өздерін де өзгерді түсіне алушылық, толеранттылық қасиеттерінің жоғары болатынын тәжірибе көрсетті. Адамдық ресурстармен жұмыс жасауда бұл қарым-қатынас іскерліктерін дамытушы тренингтер мен іскерлік ойындарды тұрақты қолданып отырудың пайдасы ерекше.

Курстың мониторингтік модулінде тыңдаушылардың өз біліктіліктерін бағалау, алған білім мазмұнына қанағаттану, жалпы курстың ұйымдастырылуына және т.б. іс-шаралар бойынша қанағаттану деңгейлерін анықтауға байланысты жұмыстар жүргізілді.

Осы бағытта жүргізілген тыңдаушылардың өз біліктіліктерін бағалауда төмендегі жадынаманы қолдану өте тиімді деп табылды:

Кесте 12 - Тыңдаушылардың өз біліктіліктерін бағалау жадынамасы

Өлшем берген бағам	Өте жоғары	Ортадан жоғары	Орта	Ортадан төмен	Төмен
Ұйымдастырушылық қабілетім					
Белсенділігім					
Шешім қабылдай біну құзыреттілігім					
Жазбаша коммуникациялық іскерлігім					
Ауызша коммуникациялық іскерлігім					
Белімделгіштігім					
Басқа адамдармен бірлесіп жұмыс жасай алуым					
Энтузиазым					
Сенімділігім					
Табандылығым					

Сонымен қатар, курс тыңдаушыларына күнделікті рефлексия ретінде қолданған «күнделікті қатынас парағының» да ерекше көмегі болды. Күнделікті қатынас парағында төмендегідей сұраулар қамтылды (қосымша С):

- Осы тақырып туралы не білетінмін;
- Осы тақырып бойынша мына жаңалықтарды білдім;
- Алған мәліметтерді мынада пайдаланамын;
- Аталмыш тақырып бойынша тағы қандай мәлімет қажет.

Бұл қатынас парақтарының соңында тыңдаушылар өздері рефлексиялық сызбаларды толтырып, ой-пікірлерін түрлі схема, графиктер арқылы білдіріп отырды. Мәселен, Н. Энгельманидің «Өзінді білу адамгершілікке жеткізеді» қағидасы бойынша «ӨЗІНДІК ҚАБЫЛДАУ» рефлексиясы мынадай тапсырмадан тұрды:

Тапсырма: Этностық қарым-қатынасты дамытудың жетістіктері мен кемшіліктері.

Уақыты: 5 минут.

Релаксациялық (демалыс сәті) жағдай

1- Қатар: үйлесімді этностық қарым-қатынастың мәнін көрсететін өлең шумағын жолдаңыз.

2- Қатар: сарапшылар: қарым-қатынастың синтоникалық моделінің эмблемасын салыңыз.

3- Қатар: аталмыш мәселеге байланысты ұран даярлаңыз.

Аталмыш іс-шараларында қарым-қатынасты дамытудың функциясын жүзеге асыру былайша қамтамасыз етілді:

- оқытушы мен тыңдаушының тығыз психологиялық байланысы;

- оқытушының тыңдаушымен біліктілікті арттыру процесін бірлескен шығармашылық әрекетіне айналдыруы;

- оқытудың қолайлы жағдайларын қалыптастыруы;

- ұжымдық-танымдық ізденіс пен бірлесіп ойластырудың психологиялық жағдайының пайда болуы.

Сонымен бірге, қарым-қатынасқа түсу барысында курстардың тәрбиелік функциясы былайша қамтамасыз етілді:

- біліктілікті арттыру процесінде білім субъектілері арасындағы психологиялық байланысы негізінде тәрбиелік қарым-қатынас жүйесін орнату;

- поли этностық топтарда оқу әрекетін ойдағыдай қамтамасыз ететін қарым-қатынас жүйесін қалыптастыру;

- жеке адамның тұтастай танымдық бағытталушылығын қалыптастыру;

- оқу әрекеті процесінде (танымдық, жас ерекшелік, эмоциялық, дидактикалық және этностық, т.б.) психологиялық кедергілерді жеңу;

- тыңдаушылар ұжымындағы өзара қарым-қатынасты ойдағыдай қалыптастыру.

Ал қарым-қатынасты дамыту функциясы былайша жүзеге асырылды:

- оқу әрекетінде жеке адамның жан-жақты тұтастай дамуының әлеуметтік-психологиялық негізін орнату;

- жеке адамның дамуының қозғаушы күші ретінде өрінетін қарама-қайшылықтың диалектикалық жүйесін орнату;

- жеке адамның өз ойын жасырмай айтуына және өзінше дамуына (өз бетінше білім алуына және өзін-өзі тәрбиеленуіне) жағдай ететін, әрі мүмкіндік беретін психологиялық жағдай орнату;

- жоғарыда жүргізілген психологиялық анықтау жұмыстарына сәйкес, қарым-қатынас процесінде жеке адамның дамуына бөгет жасайтын әлеуметтік психологиялық факторларды (бұйығылық, ұялшақтық, сенімсіздік) меңгеру.

Курс тыңдаушыларымен кері байланысты жүзеге асыруда «Алған әсерім» парақтарында мынадай ой-пікірлерді көруге болады:

- неғұрлым қолайлы үйлесімі ортақ, істің табысты болуын және әр адамның тіршіліктегі жан рахатына бөлінуін қамтамасыз етеді;

- А.С. Макаренконың пікірінше, үйрету – білімді қалай болса солай бере салу емес. Бұл аса күрделі адамдық қарым-қатынас;

- аз уақытқа болса да өзін туралы, өз мұқтажың туралы ойлағанды қоя тұрып, басқалар туралы, соның мұқтажы жайлы ойлағаның жөн;

- сенің басқалар туралы нақты ойың, сенің олармен қарым-қатынасың қате болуы мүмкін екендігі есінде болсын, басқалар туралы білмейтініңді білуге тырыс;

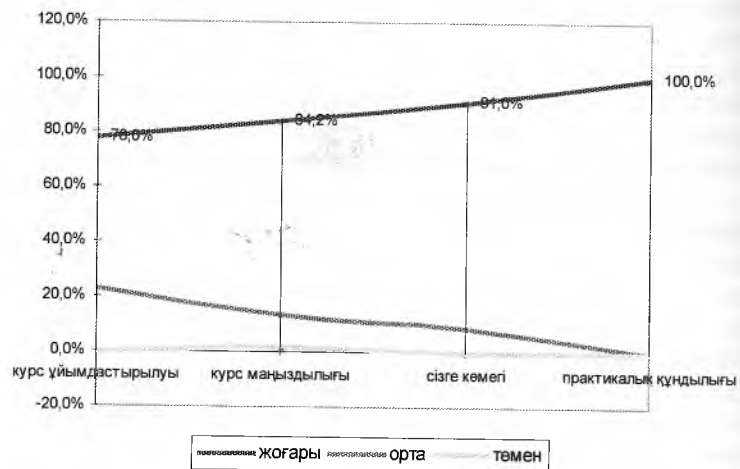
- әрбір ойластырған нәрсең ұнамды, тартымды немесе жұрт таңырқайтындай болсын, бақылағыштықты және жоғарыда аталған дағдыларды қалыптастыруға тырыс;

- ынтымақ - адамдар арасындағы қарым-қатынасты нығайтады, ал келіспеушілік оны шиеленістіре түседі, кейде адамдарды бір-біріне дұшпан етеді;

- педагогтар мен оқушылардың бойындағы жағымсыз мінез-құлық ерекшеліктерін үйлесімсіздікті туындатудың

баспалдағы деуге болады. Мәселен, қазымырлық, менмендік, тәкәппарлық, ерекше тұйықтық, бейімпаздылық т.б.

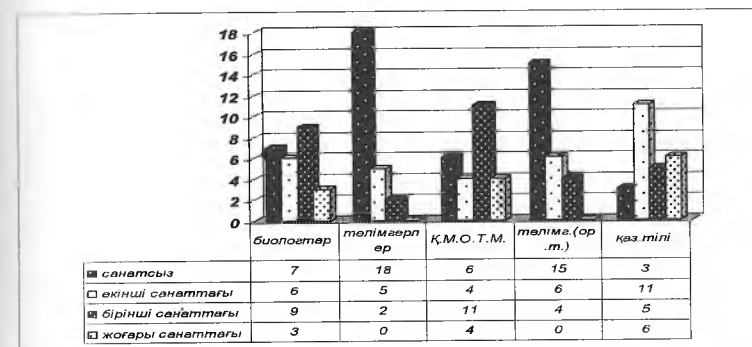
Сонымен кері байланыс парақтарында көрсетілгендей, аталмыш дамытушы бағдарлама негізінде ұйымдастырылған біліктілікті арттыру курстарының маңыздылығы бар. Оның дәлелі ретінде курс соңында тыңдаушылардан алынатын «Курсты аяқтау сауалнамасының» нәтижелерін төменде график ретінде ұсынып отырмыз (сурет -30):

Сурет 30 - Курсты аяқтау сауалнамаларының қорытынды нәтижелері бойынша көрсеткіші

Және де зерттеу тақырыбына байланысты авторлық біліктілікті арттыру курсы тыңдаушыларының сұраныстарына сәйкес келу мақсатында бірнеше психо-диагностикалық анықтау жұмыстары жүргізілді:

- тыңдаушылардың сапалық құрамы (сурет -31);
- курстың ұйымдастырылуына қанағаттану деңгейлерін анықтау;
- институт оқытушыларының берген ақпараттарына қанағаттану деңгейлерін анықтау және т.б.

Сурет 31 - Тәжірибелік топ тыңдаушыларының сапалық құрамы

Соңғы кездері ғылымының дамуы - көптеген жаңашыл бағыттарды ұсынумен ерекшеленеді. Сол жаңа бағыттардың бірі - бағалау-бақылау, анықтау жұмыстарында тест-фреймдерді пайдалануды енгізу. Тест-фреймдерді пайдалану арқылы тыңдаушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамытудың маңызы зор. Осы уақытқа дейін ресейлік ғалымдар жұмыстың бұл түрін ЖОО-да студенттерге пайдаланып, оң нәтиже көрсеткіштеріне қол жеткізіп келген. Бақылау құралы бола отырып, сонымен қатар:

- ақыл-ой қабілеттерін;
- коммуникативті-когнитивтік қабілеттерін;
- интегративті-коммуникативтік іскерлік пен дағдыларын дамытуды жүзеге асырады.

Фреймдер мазмұны жағынан «ассоциативтік байланыстар» және «семантикалық жазбалар» әдістемелеріне ұқсас келеді. Соған байланысты тест-фреймдерді сәйкестей отырып, ара-нас этнос өкілдерінен құралған топ тыңдаушыларының қарым-қатынас ерекшеліктерінің өзгеру динамикасын бақылауда пайдаландық. Біліктілікті арттыру курстарында тест-фреймдерді қарым-қатынас бірліктерін пайдалана отырып, жағдаяттар формасында құруға болады. Мұндай тесттерді қолдану барысында төмендегі көрсеткіштерді ұстану қажет:

- қызметтік бағытталу көрсеткіші – кәсіби қарым-қатынас жағдайында тек ақыл-ой тұрғысында ғана емес, сонымен

қатар аналитикалық, проективтік, ойындық сипаттағы жағдаяттарды да жасау;

- мәселелік бағытталу көрсеткіші – мәселелерді шеше білу құзыреттілігімен қатар, тыңдаушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытатын жағдаяттарды моделдеу;

- мазмұндылық көрсеткіші – жағдаяттардың өмірлік тәжірибеге сай және белгілі бір мәселелерді шешуде пайдаланылуы ескере отырып, жасау.

Тәжірибелік жұмыс барысында кәсіби әрекетке байланысты тест фреймдердің бірнеше бағыты құрастырылды:

1. Әзіл негізінде жасалған, бірақ ұлттық философиялық құндылықтарды пайдалана отырып, тыңдаушылардың әдеп нормаларын сақтауын анықтауға арналған тест-фрейм (қосымша К);

2. Сөйлеудегі сөздердің пайдалану орындылығын меңгеру деңгейлерін анықтауға арналған тест-фрейм (қосымша Л);

3. Этностық қарым-қатынасқа вербалсыз коммуникациялық сигналдардың тигізетін әсерін анықтауға арналған тест-фрейм (қосымша М).

Тест-фрейм нәтижелерін шығаруда курс тыңдаушылары тәжірибелік және бақылау топтарына бөлінді, ортақ жалпы нәтиже көрсеткіштері мына формула бойынша есептелді:

$$T/\Phi = (T_1+T_2+T_3+...+T_n)/S$$

Мұндағы:

T/Φ – тест-фрейм көрсеткіші;

T_n – топ мүшелерінің жеке нәтиже көрсеткіштері;

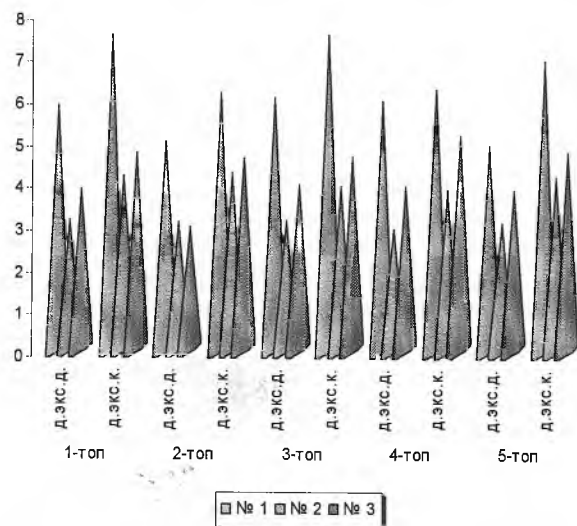
S – топ мүшелерінің жалпы саны.

Аталмыш тесттердің негізгі сипаттамаларын келесі беттегі кестеден көруге болады:

Кесте 13 – Тест-фреймдердің негізгі сипаттамалары

Тест-фреймнің типі	Максаты	Орындалу көрсеткіші	Қалыптастыру көзделінген коммуникативтік дағдылар
Тыңдаушылардың өзара қатынастағы әдеп сақтау ережелерін тест-фрейм	Курсқа қатысушылардың әдеп сақтау нормаларын дамыту, коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту	Топ тыңдаушыларының құрамына қарай ұлттық философиялық құндылықтарды өзара байланыстыру, берілген сөз тіркестерінің ассоциативтік ұқсастықтарын табу	Ақпарат алмасу, тіл табыса білу, пікір алмасу білу, әр этностың ортақ мәдени ережелерін пайдалана алу
Сөйлеудегі сөздердің пайдалану орындылығын меңгеру деңгейлерін анықтауға арналған тест-фрейм	Мәтіндегі ақпараттық-коммуникативті бағытты айқындай отырып, коммуникация ережелеріне сәйкес трансформациялау; сөздердің пайдаланылу орындылығын сақтай білуді дамыту	Қарым-қатынас әрекетін түрлі сөйлеу мәдениеті нормаларына сай ұйымдастыра білу іскерлік-дағдыларын игерту	Субъект – субъект қатынасы ережелеріне сай коммуникация құралдарын меңгеру
Этностық қарым-қатынасқа вербалсыз коммуникациялық сигналдардың тигізетін әсерін анықтауға арналған тест-фрейм	Тыңдаушылардың ұлттық ерекшеліктеріне байланысты өзіндік спецификалық вербалсыз қатынас сигналдарын өзара дұрыс түсіне, қабылдай білуге дағдыландыру	Вербалды және вербалсыз қарым-қатынас құралдарын өзара сәйкестікте пайдалану; респонденттердің бірін-бірі түсіну қабілеттерін дамыту	Вербалсыз коммуникация құралдарын меңгеру

Сонымен қатар, олардың нәтиже көрсеткіштері бойынша төмендегі салыстырмалы график жасалды:

Сурет 32 - Тест-фреймдерді қолдану арқылы тыңдаушылардың ұлтаралық коммуникативтік сапаларының қалыптасу динамикасының салыстырмалы нәтиже көрсеткіштері

Тәжірибеден алынған сапалық және статистикалық нәтижелер тыңдаушылардың қарым-қатынас іскерлік, дағдыларын дамытуда және коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруда тест-фреймдердің едәуір пайдалы екенін көрсетеді.

Аталмыш тест-фреймдерді қолданбас бұрын ғалым Р.С. Немовтың «зерттеу жұмыстарындағы психолого-педагогикалық анықтау шынайы болуы үшін, сенуге болатын нақты нәтижелер алу мен олардың көмегімен дұрыс тәжірибелік қорытындылар шығаруға тиімді болуы үшін, психодиагностикалық әдістемелер ғылыми негізделуі тиіс» және сонымен қатар, профессор С.М. Джакуповтың «оқу процесін ұйымдастыру жағдайында тұлғаның этникалық әлемін ескеру өзекті болып отыр, өйткені ол оның басқа да қасиеттерімен бірге білім алушылардың бірлескен танымдық әрекетінің дамуына және қалыптасуына әсер етеді. Бірлескен танымдық әрекетте өзара әрекетке түсуші және білім алушы тұлғалардың этникалық ерекшеліктерінің көрініс

беруі жалпы ақпарат қорының субъективті-мағыналық мазмұнымен сипатталады» деген пікірлерін басшылыққа алдық.

Яғни, ғалымдардың пікірлеріне сәйкес тест-фреймдерді пайдаланудың артықшылығы дұрыс тәжірибелік қорытындылар шығаруда және зерттелушілердің этностық ерекшеліктеріне қарай бейімдеуге қолайлылығында болып табылады. Әрі тыңдаушылардың қарым-қатынас, соның ішінде этностық қарым-қатынас жасау маңыздылығын арттыруға көмегін тигізеді. Себебі, қарым-қатынас – бұл тек әрекет емес, ол сонымен бірге әр қатысушының белсенділігі мен серіктестігінен туындайтын өзара әрекеттесу. Олай болса, осы жағдайда әр адам өзгелермен өзара әрекеттесу барысында қарым-қатынас іскерліктері мен өмірлік дағдыларды меңгереді. Осы тұста коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыратын арнайы дамыту бағдарламаларының маңызы зор.

Сонымен, адам – «әлеуметтік қоғамның негізгі өкілі». Ол өз өмірінде кәсіптік, туыстық, достық, ғашықтық, әріптестік және т.б. қарым-қатынас аумақтарында белсенді әрекет жасауға тырысады. Және де осы аумақтарда қарым-қатынас үйлесімділігіне жетуге ұмтылады. Соның ішінде үйлесімді қарым-қатынас жасай білу көп жағдайда біліктілікті арттыру жүйесіндегі оқу-тәрбие процесінің тиімділігін қамтамасыз етуге зор ықпал етеді. Тыңдаушылармен өзара әрекетке түсу – бұл талассыз актерлік өнер. Бір дәрістің өзінде үйлесімді қарым-қатынасты ұйымдастыруда шешуге тура келетін қаншама коммуникациялық айла-әрекеттер, қарама-қайшылықтар, қақтығыстар, көкейтесті мәселелер туындайды десеңізші. Осының барлығы қас-қағым сәтте ойластырылуы тиіс. Міне, сондықтан біліктілікті арттыру процесіндегі оқытушы мен тыңдаушылардың өзара әрекет арқылы байланысуы - әрине, жоғары коммуникативтік құзыреттілік болып есептеледі. Сондықтан, аталмыш мәселенің маңыздылығын айқындай отырып, зерттеу жұмысының келесі бөлімінде тыңдаушылардың қарым-қатынас іскерліктерінің деңгейін дамытушы бағдарламаға толық тоқталып өтеміз.

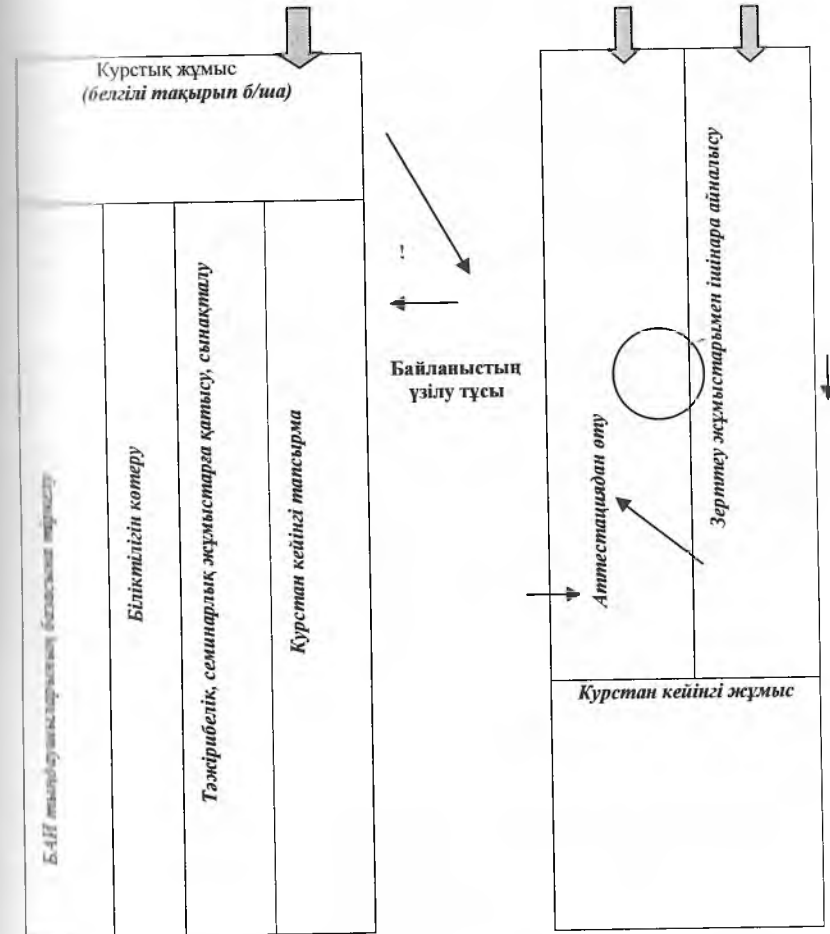
3.2. Педагогтардың этностық қарым-қатынастағы коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға арналған авторлық бағдарламалардың біліктілікті арттыру процесіндегі тиімділігі

Әдетте кез келген қарым-қатынас адамға потенциалдық мүмкіндіктер береді. Соларды қолдана білуге оның нәтижесі тікелей байланысты болмақ. Біздің жетістікерге жетеміз де, жетпеуіміз де көп жағдайда қарым-қатынас барысында өз нақты және потенциалдық мүмкіндіктерімізді дұрыс не бұрыс пайдалануымызға байланысты болады. Осы ретте, психология ғылымдарының кандидаты, доцент Н.Қ. Тоқсанбаева «қоғамдық әлеуметтік өмір тіршілігінде қарым-қатынас арқылы бірлескен әрекет белгілі психологиялық маңыздылыққа ие болып отырады» дейді. Олай болса, қарым-қатынас процесінің маңыздылығын арттырып отыру қоғамдық әлеуметтік өмір тіршілігіне жағымды әсерің тигізетіні анық. Ол үшін адамдармен тиімді қарым-қатынасқа түсу шеберлігін меңгеру қажет. Осыған байланысты зерттеу жұмысымыздың дамытушы экспериментін білім субъектілерінің өзара педагогикалық әрекеттестігін жетілдіруші ұйым, яғни педагогтардың біліктілігін арттыру институтында жүзеге асырдық.

Біліктілікті арттыру өзара әрекеттестік жағдайында жүзеге асатыны белгілі. Педагогикалық өзара әрекеттестік – педагогикалық процестің қатысушыларының танымдық әрекеттерін қалыптастыратын және олардың тұлғалық мәнді сапаларын дамытатын, түрлі өзара ықпал ету әдістерімен алмасу процесі.

Біліктілікті арттыру курстарында мұғалім өзінің күнделікті тәжірибесін өзгертуге бағытталады, жаңа ақпараттар мен педагогикалық тәжірибелермен алмасады. Біліктілікті арттырудың курстары әдетте төмендегі кезеңдерден тұрады (сурет -33):

Дәстүрлі біліктілікті арттыру курстары

Сурет 33 - Қазіргі кездегі дәстүрлі біліктілікті арттыру курстарының құрылымы

Ал қазіргі таңда білім мазмұнын жаңартуға сәйкес педагог кадрлардың біліктілігін арттыру бағытын модернизациялауға байланысты, зерттеу жұмысының дамытушы эксперименттік

бөлімінде біліктілікті арттыру курстарының төмендегі екі сессиялы моделін іске асыру көзделді (сурет -34).

Осы тұстағы инновациялық бағыт – курсаралық кезеңдегі «байланыстың үзілу тұсын» - үздіксіз білім жетілдіру іс-шараларымен қамту болды. Яғни, бірін-бірі жалғастырушы және толықтырушы курстар арасындағы мерзімде тыңдаушылармен ИНТЕРНЕТ желісі арқылы үздіксіз байланыста болу; үйге берілген тапсырмаларды орындау бойынша ұсыныстар, кеңестер; ақпараттық сауаттылығын арттыру және т.б. көмектер көрсету ұйымдастырылып отырды.

Сурет 34 - Біліктілікті арттыру курстарының екі сессиялы моделі

Аталмыш модельде білім беруді жаңғыртудың негізгі талаптары толық ескеріледі. Сонымен қатар, осы курстар келесі ұстанымдар негізінде құрылуы тиіс:

а) диалектикалық тұтастану ұстанымы: әр тыңдаушының этностық, ұлттық мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, «бимәденилік» тұлға қалыптасуына ықпал ету;

б) тарихи-мәдени және динамикалы өзгермелі мәденилік ұстанымы: ұлттық тарих, мәдениет, өнер және салт-дәстүрді негізге ала отырып, ұлттық және полимәдениетті білім беруді қамтамасыз ету;

с) тұлғаның өзін-өзі өзектендіруі мен полимәдени сәйкестену ұстанымы: қоғам талабы, жергілікті халық және этностар арасындағы ортақ ерекшеліктердің өзара байланысын нығайту;

д) полимәдени толеранттылық ұстанымы: тұлғаның этномәдени сәйкестену механизмін айқындайтын этносаралық қатынастардың үйлесімділік құрылымын қалыптастыру.

Білім – адамның сапаларының өзгеруін басқаратын процесс, олай болса жұмысымыздың осы бөлімі педагог мамандардың этникалық ерекшеліктерін ескере отырып, қарым-қатынасқа түсу құзыреттіліктерін дамытуға бағытталады. Осы миссияны жүзеге асыру мақсатында дамытушылық орта қалыптастыру міндетін қойдық. Біліктілікті арттыру жүйесіндегі дамытушылық орта - әлеуметтік-мәдени кеңістіктің бір бөлігі, субъектілердің шығармашылық жағдайындағы өзара әрекеттесетін аймағы екендігі аталып өтіліп, ондай ортаның төмендегідей сипаты келтіріледі.

Ғалым Н.Қ. Тоқсанбаева келесі бір ғылыми мақаласында «дамыта оқытудың жетекші бір ұстанымы – оқушының оқу әрекетінің субъектісі деп қарастыру» дейді. Яғни осыған байланысты дамытушы орта, яғни біздің жағдайымызды біліктілікті арттыру жүйесінде «субъект-субъектілік» ұстанымын басшылыққа аламыз. Ал дамытушылық ортаның негізгі аспектілеріне:

- кәсіби және тұлғалық, этнос аралық әрекеттесу;
- кәсіби және тұлғалық өсу;
- кәсіби ізденісті ынталандыру;
- кәсіби шебер түрлі этнос өкілдерінің қарым-қатынасқа түсу барысында өзара ынтымақтасуы.

Дамытушылық орта жасаудың негізгі қағидалары:

- поли этностық және моно этностық топтардың ұйымшылдығы;

- этностық қарым-қатынастың синтониялық моделін қалыптастыру траекториясын анықтап, педагогтардың этникалық ерекшеліктеріне және сұраныстарына негізделуі;

- білім алу үшін поли және моно этностық топтарда жағымды психологиялық ахуалдың болуы;

- ашық пікір алмасулар мен білім алудағы еріктілік пен еркіндік.

Ортаның өлшемдері:

- білім алушының өзімен, өзге этнос өкілдерімен әрекеттесу кеңістігі;

- қатысушылар, олардың мәдени-құндылық бағдарлары, қызығушылықтары мен мүмкіндіктері, этникалық ерекшеліктері.

Ортаның позициялары:

- өзгелерге үлгі көрсету;

- басқалармен біртұтастықта болуға ұмтылу;

- жағдайды ортаның ортақ көзқарасына сай бағалау және бақылау:

- өзгенің этностық ерекшеліктерін бағалай білу.

Сонымен бірге қарым-қатынас іскерліктерін эксперименттік тәжірибе арқылы дамыту құрылымын төмендегідей реттілікте белгіледік:

1. қажеттілік;

2. мотив;

3. әрекет;

4. нәтиже;

5. рефлексия;

6. жаңа қажеттілік.

Жоғарыда аталып өткен авторлардың пайымдарымен келісе отырып және қазіргі біліктілікті арттыру жүйесін модернизациялау шарттарына сүйене отырып және тыңдаушылардың біліктілігін арттыруға қолайлы дамытушы орта жасау мақсатында біліктілікті арттыру курстарының келесі моделін жасау қолға алынды (сурет -35).

1. Психодиагностикалық модуль. Мақсаты: курс тыңдаушыларының аталмыш курс бойынша жалпы ақпараттану деңгейлері мен коммуникативтік іскерліктерін анықтау. Бұл кезеңде төмендегідей диагностикалық шаралар ұйымдастырылды:

- тыңдаушылар туралы мәліметтер банкі құру;

- тыңдаушылардың қажеттіліктерін анықтау;

- тақырып бойынша тыңдаушылардың ақпарат қоры деңгейлерін анықтау.

2. Концептуалды-методологиялық модуль. Мақсаты: курс тыңдаушыларының тақырып бойынша ғылыми-методологиялық білім деңгейлерін жетілдіру. Ұйымдастырылатын шаралар:

- лекциялар;

- семинарлар;

- видео-лекциялар.

3. Тәжірибелік модуль. Мақсаты: тыңдаушылардың коммуникативтік құзыреттіліктері мен қарым-қатынас іскерліктерін дамыту. Негізгі қамтылған шаралар:

- қарым-қатынас әрекетін дамытушы тренингтер;

- тақырып мазмұнын толықтыратын шеберханалар;

- белсенді ойындар.

4. Мониторингтік модуль. Мақсаты: зерттеудің дамытушы бағдарламасына сәйкес біліктілікті арттыру курсының нәтижелілігіне сараптама жүргізу. Мақсатқа орай жүзеге асырылған шаралар:

- шығу сауалнамасы;

- күнделікті-рефлексиялық қатынас парағы (қосымша Н);

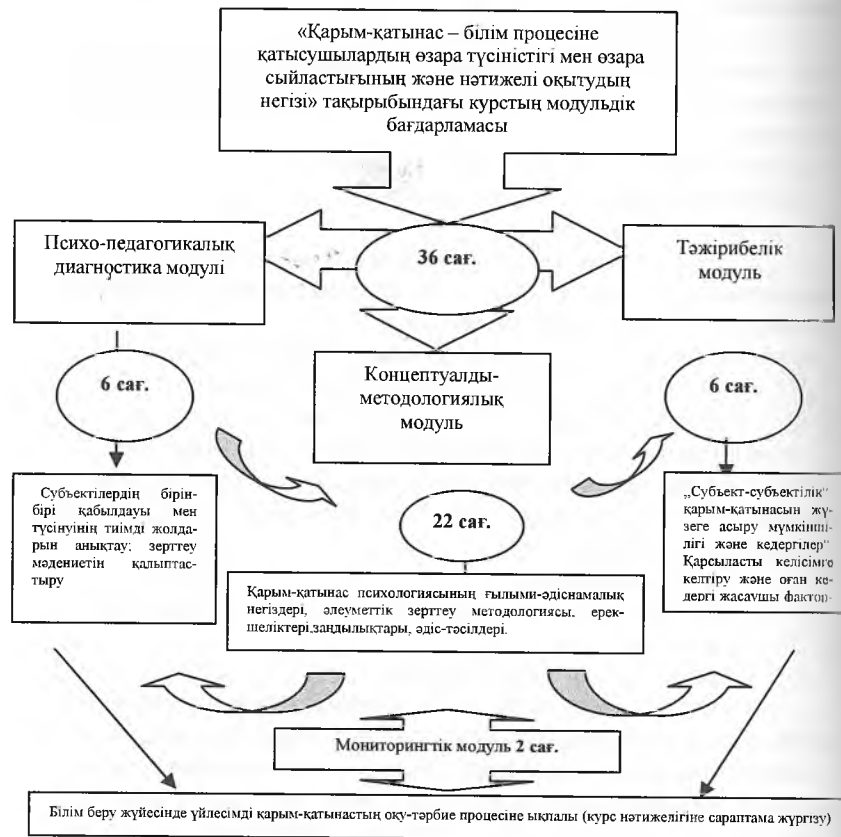
- қорытынды тест;

- курсты бағалау сауалнамасы.

Курстың негізгі, яғни концептуалды-методологиялық модуль толықтай курс тақырыбын ашуға бағытталды, ал тәжірибелік модульде тыңдаушылардың қарым-қатынасқа түсудегі құзыреттіліктерін дамытуға арналған белсенді оқыту технологиялары, соның ішінде қарым-қатынас тренингтері жоспарланып, ұйымдастырылды. Сонымен қатар, тыңдаушылардың тұлғанық және этникалық ерекшеліктері ескерілген, кәсіби дамуды жүзеге асыруға бағытталған әдістер мен формалар арқылы

ұйымдастырылды. Оларға мына әдістер жатады: шеберханалар, тренингтер, жағдаятқа талдау жасау әдісі, пікірсайыс әдісі, семинарлар мен тәжірибелік жұмыстар, жобалау әдісі т.б. Енді солардың кейбіріне тоқталып өтеміз.

Зерттеу жұмысымыздың тақырыбына байланысты біліктілікті арттыру курстарының оқу-тақырыптық мазмұны төмендегідей құрылымда жүзеге асырылды:

Сурет 35 - Біліктілікті арттыру курстарының модульдік моделі

Тренингтер – қазіргі таңдағы белсенді оқыту әдістерінің бір түрі болып табылады. Олар өз құрылымы және мағынасына қарай дәстүрлі оқытуға да, психологиялық кеңес беру мен терапияға да қатысты емес. Кей жағдайда оқытудың бұл түрі «эксперименталды оқыту» (*ex`erienbe*, ағылшын тілінен аударғанда - өмірлік тәжірибе) деп те айтылып жүр. Ағылшын ғалымдары Баркли мен К. Мейплдің пікірлерінше, оқытудың бұл түрінде білім алушы міндетті түрде ақиқатпен түйісуге мүмкіндік алады. Осы ой-пікірдің негізінде келесі анықтама беріксіз туындайды, яғни әлеуметтік-психологиялық тренинг – бұл өмірлік тәжірибені игеру мақсатында белсенді оқыту, тек топтық қатынаста адамдардың өзара әрекеттесу нәтижесінде жүзеге асуы тиіс. Педагогикалық әрекетте әлеуметтік-психологиялық тренингтер білім беруші және білім алушы субъектілер арасындағы педагогикалық қарым-қатынасты реттеуге көмегін тигізеді. Ал психолог-ғалым М.П. Оспанбаеваның пікірінше, психотренингтер – бұл да қолданбалы психология ғылымының белсенді әдістерінің бірі. Басты мақсаты – қарым-қатынас іскерлігін дамытуға; сезімталдықты жетілдіруге және мінез-құлқықты реттеуге бағытталған.

Психологиялық тренингтердің ерекшеліктері:

- топтық жұмыс ұстанымдарын сақтау: қатысушылар белсенділігі, серіктестік қатынас, басқалардың көзімен өз мінез-құлқына объективті көзқараспен қарай алу мүмкіндігінің тууы, кері байланыс;
- топтық жұмыстың белсенді әдістерін қолдану: ойындар және топтық талқылаулар;
- тұрақты топ мүшелерінің болуын қамтамасыз ету;
- топ мүшелерінің өзара қарым-қатынастарына баса назар аудару;
- кеңістікті қамтамасыз ету (тренинг өтетін орынды дұрыс таңдай білу);
- топ мүшелеріне психологиялық көмек көрсетуге бағытталуы (білім беру процесіне бағытталуы міндетті емес);
- еркін қарым-қатынасқа түсу мүмкіндігін туғызу: интензивтілігі, эмоционалдығы, ашықтығы, шынайылығы.

Л.А. Петровская психологиялық терминдегі қарым-қатынаста келесі ұстанымдардың қажеттілігін ескертеді:

- Әр жағдай туралы нақты әңгіме жүргізу, жалпыламалыққа және абстрактілікке жол бермеу.
- Ой - пікірлерді жалқы есім тұрғысында айтып үйрену.
- Сөз нақтылығын сақтау, дәйекті және дәлелді сойлеу.
- Белсенділік таныту.
- Сенімді қарым-қатынас орнату.
- Құпия сақтай білу: тренинг барысындағы қарым-қатынас мазмұнын сыртқа шығармау.

Қарым - қатынас тренингтерінің төмендегідей ерекшеліктері бар:

- біріншіден, қатысушылардың әлеуметтік дамуын ынталандырады, өзін-өзі тануға, рефлексиялық деңгейлерін көтеруге мүмкіндік береді;
- екіншіден, конструктивтік қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырады, мінез-құлық моделдерін үйренуге көмегін тигізеді.

Сонымен қатар, осы аталған ерекшеліктермен тұспа-тұс тұлғаның ішкі өзгерістері мен сыртқы өзгерістердің жүруіне әсерін тигізеді. Осы ерекшеліктерге байланысты қарым-қатынас тренингтерінде психологиялық түрлі бағыттағы технологияларды қолдану мүмкіндігі туады. Тұлғааралық қатынастар сипаттамасына қарай отырып, тренингтерді төрт парадигмаға бөледі:

- жаттықтырушы тренингтер;
- үйретуші тренингтер;
- тәрбиелеуші (тәлімгерлік) тренингтер;
- субъектілікті дамытушы тренингтер.

Қарым-қатынас тренингтерінде көбіне келесі мақсаттар қойылады:

1. Адамдармен тиімді және үйлесімді қарым-қатынас негіздерін құруға арналған тұлғааралық өзара әрекеттесудің механизмдерін, тәсілдерін және психологиялық заңдылықтарын үйрену.

2. Тұлғалық даму процесіне, шығармашылық потенциалдың жүзеге асуына әрекет ету.

3. Қатысушылардың өзін-өзі сезінуі мен өзін-өзі зерттеу процесін дамыту, эмоционалдық бұзылулардың алдын алу.

4. Топ мүшелерінің психологиялық мәселелерін анықтау және шешімін табуға көмек көрсету.

5. Психологиялық саулықтың алдын алу және субъективті өмірді сезінуін жақсарту.

Қарым-қатынас тренингтеріне негізінде алғашқы мақсат қойылса, ал тұлғалық даму тренингтері үшін екінші мақсат қойып келеді. 3-5 мақсаттар психотерапевтік және психопрофилактикалық сипатта болып келеді, сонымен қатар қосымша мақсаттар ретінде қойыла береді.

Қарым-қатынас үдерісінің маңыздылығын түсіндіру, кері байланысқа түсуде ақпараттардың түрленуін түсіндіру, тыңдай білу дағдыларын қалыптастыру мақсатында «Қарым-қатынас және тыңдай білу» тренингі жүргізілді.

Тренинг барысы:

1. «Сәлем! Сәлем! Сәлем!» сергіту жаттығуы. Топ мүшелері, арқасымен шеңбер жасап тұрады да, жайлап өз-өздерін айналады. Жүргізуші қасындағы қатысушыға өзі бүгін естігісі келетін сәлемдесу түрін қасындағы келесі қатысушыға сыбырмен айтуы тиіс. Тапсырма жүргізушіге қайтып келгенше жалғасады. Келесі қатысушылар да өз сәлемдерін араға 2-3 адам еанып жіберіп отырады. Жаттығуды музыка әуенімен жүргізген дұрыс болады.

Жаттығуды талқылау:

- Өз сәлемдемеңізді қайтып алғанда қандай күйде болдыңыз?

- Жіберген сәлемдемеңіз сол күйінде қайтты ма?

- Олардың өзгеріске ұшырауына қандай әсер болды деп ойлайсыз?

- Ақпарат өзгеріске ұшырамай қайтуы үшін не әрекет жасауға болады?

2. «Бұзық телефон» жаттығуы. Жаттығуға қатысушылардың біреуінен басқасының бәрі бөлмеден шығуы тиіс. Қалған жалғыз қатысушыға жүргізуші бір ақпарат береді, сол ақпаратты келесі қатысушыны шақырып айтуы тиіс. Жаттығу барлық қатысушы ақпаратты естігенге дейін жалғасады.

Үлгі: «Біздің мектепке жаңа компьютерлер сатып алынды. Бір айдан соң қазір кітапхана тұрған бөлмеде компьютер қыстап орнатады. Ал кітапхананы бірінші қабаттағы басқа бөлмеге ауыстырады. Кешкісін компьютерлерде түрлі ойындар ойнауға болады. Ол үшін мектеп учаскесінде көгалдандыру жұмыстарына қатысу қажет».

Талқылау:

- Ақпаратты бір қатысушы екіншісіне бергенде нәліктен өзгеріске ұшырады деп ойлайсыздар?

- Ақпараттың қай бөлігі өзгеріске ұшырады және нәліктен?

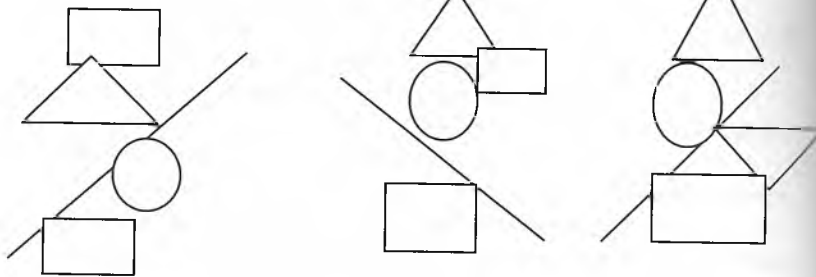
- Қанша адамнан өткен ақпарат көздеріне сене беруге болады ма?

3. «Қарым-қатынас психологиясы» ақпараттық блок. Қатысушыларға қарым-қатынас психологиясы туралы 15-20 минуттық ақпарат берілуі керек.

4. «Нұсқау бойынша сурет салу» жаттығуы.

Қатысушылар бір-біріне арқасымен екі-екіден бөлініп отырады. Әрбір жұптан бір қатысушыға суретбейнеленген карточкалар беріледі. Қатысушы сол карточкадағы суретті нұсқау бере отырып, екінші қатысушыға бейнелетуі тиіс. Алғашында сурет салып отырған қатысушы нұсқаушыға ешқандай сұрақ қоймауы тиіс. Кейінгі айналымда сұрақ қоюларына болады.

Сурет үлгілері:

Талқылау:

- берілген ақпаратты дұрыс түсіндіре алу үшін қандай сұрақтар қажет?

- қарым-қатынаста дұрыс түсіндіре алудың маңызы бар ма?

5. «Сіз тыңдай білесіз бе?» сауалнама /қосымша №/.

6. «Әр түрлі қимыл жағдайларында тыңдай білу» жаттығуы.

Қатысушылар жұпқа бөлінеді. Әр жұптағы бір қатысушы сөйлеуші, ал екіншісі – тыңдаушы болады. Қатысушылар бір-біріне қарама-қарсы отырып, жүргізуші бұйрық бергенде қимелерін бастайды (не айтқысы келсе, соны айта беруге болады). 1 минуттан соң сөйлеушілерге «тұру» туралы бұйрық беріледі, ал тыңдаушылар өз орындарында отыра береді. Тағы 1 минуттан соң екі қатысушы да орындарынан тұрады, бірақ бір-біріне теріс қарап тұрулары тиіс. Бұдан соң екі қатысушы өз рөлдерін ауыстырып, жаттығуды қайталайды.

Талқылау:

- Әңгілемені қандай жағдайда жүргізген орынды? Нәліктен?

- Нәліктен қиыл жағдайы өзгеріске ұшырағанда қарым-қатынас тиімділігі өзгереді?

Осы тұста, белсенді талқылау барысында тыңдаушылар бір мақсатты шешуге бағытталған бірлескен әрекетте жұмыс істеді. Ал «бірлескен әрекет психологиялық шындық ретінде тікелей әрекеттің жалпы мақсаты мен жалпы мотивтердің қалыптасу нәтижесіне байланысты мүмкін болады».

Сонымен қатар, өзара вербальді әрекеттесуге дағдыландыру, әлеуметтік бақылағыштықты дамыту мақсатында «Түсіністікке үйренеміз» тренинг жүргізілді.

Тренинг барысы:

1. «Қимылдарды көшіру» сергіту жаттығуы. Қатысушылар шеңбер жасап тұрады.

Жүргізуші белгі берген кезде әр қатысушы қиынға соқпайтын қимыл-қозғалыстар жасауы тиіс. 5-10 секундтан соң жүргізуші келесі белгі бергенде, әр қатысушы өзінің сол жағында тұрған қатысушының қимылын жасауы тиіс. Ойын әр қимыл өз авторларына қайтқанша жалғасады.

Ойынның психологиялық мәні: қатысушылардың белсенділігін арттыру, байқағыштық қабілеттерін дамыту, топ жұмысына қызығушылықтарын арттыру.

Талқылау:

- Жаттығуды орындағанда қандай әсерде болдыңыздар?
- Жаттығу қиынға соқпады ма?

2. Ақпараттық блок: «Үш мүсін». Тыңдаушыларға ежелгі аңыз-әңгіме ұсынылады.

3. «Бип» жаттығуы.

Қатысушылар бір-біріне өте жақын аралықта шеңбер құрып отырады. Бір қатысушының көзін байлап ортаға жібереді. Ол 2-3 рет айналып, шеңбердегі бір қатысушының аяғына отыруы тиіс. Аяқтың иесі «БИП» деген дауыс шығарады. Ал көзі жұмулы қатысушы дауыс кімдікі екенін табуы тиіс. Дұрыс тапқан жағдайда екеуі орындарын ауыстырады, ал дұрыс таппаса, ойын ары қарай жалғасады. Жаттығуды ойынға қатысушылардың қызығушылығы бәсеңдегенше жүргізуге болады.

Талқылау:

- Дауыс иесін табу оңай болды ма? Неліктен?
- Қатысушылардың аяқтарынан кім екенін сеінуге бола ма?

4. «Ғажайып қолданыс» жаттығуы. Қатысушыларды бірнеше топқа бөліп, оларға қолдарында бар заттарды басқа мақсаттарда қалай қолдануға болатынын анықтау туралы тапсырма беріледі. Әр топқа 10 минут уақыт беріледі. Бір-бірінің айтқандарын қайталауға болмайтынын ескерткен жөн. Идеяны айтқаны үшін – 1 ұпай, ал көрсетіп бергені үшін – 2 ұпай беріледі.

Талқылау:

- Топта ролдер қалай бөлінді?
- Идеяны ұсынуда кім басымдық танытты?
- Бір-бірлеріңізге олдау көрсете алдыңыздар ма?

5. «Жүректен жүрекке» ойын—жұмбақ. Қатысушылар шеңбер жасап тұрып, бір-біріне ым-ишара (пантомима) арқылы сыйлықтар сыйлайды, ал сыйлықты қабылдаушы оның не екенін табуы тиіс.

Тренинг жұмыстырының қорытынды кезеңінде әр түрлі жаттығулар арқылы рефлепрактикум ұйымдастырылып, жалпы талқылау жұмысы жүргізілуі тиіс.

Бұл жұмысқа кеңінен тоқталып отырғанымыз білім көтеруге келген педагогтардың алғашқы күннен белсенді әрекет жағдайына қоюдың мысалы болғандығынан және өзара әрекеттестік процесінің тиімді шешуге ықпалы тиетіндігіне байланысты.

Рефлепрактикумдар және тренингтер жүргізу нәтижелері көрсеткендей, тыңдаушылардың көпшілікпен қарым-қатынасқа түсуінде байқалатын кедергілер төмендегідей:

1. әңгімені қалай бастауды білмеушілік;
2. толық ұғынықты, әрі түсінікті айтып бере алмаймын— деген қобалжу;
3. қарым-қатынас мақсатындағы еленбейтін өзгерістер;
4. бұрын пайдаланылған қарым-қатынас амалдарын өңертуді қажеттігі жайлы түсінік;
5. жұрт алдында сөйлеуге дағдыланбағандықтан;
6. бұрын табиғи болып келген дене қимылының, қозғалыстың, жалпы мінез-құлқының ерсілеу сияқты болып сезілуі;
7. қарым-қатынастың өзгерген формадағы, мәнерлі атқару компоненттерін қажет етуі;
8. өзіңді дұрыс түсінуі үшін жоспарланған хабарды негүрлым сол қалпында жеткізуге талпынушылық;
9. тыңдаушыны қызықтыруға тырысу.

Жоғарыда аталған кедергілерді педагогтар басшылыққа ала отырып, қарапайым қарым-қатынас іскерліктерін барынша жетілдіруге түсуі қажет. Тек қана осындай кәсіптік – педагогикалық қарым-қатынаста, оған қоса өз кәсібін шынайы жақсы көре білгенде ғана біліктілікті арттыру процесінің бүкіл мәні айқындала түсетіні анық. Сонымен қатар, полиэтностық топтардағы қарым-қатынастарды нәтижелі қалыптастыруда арнайы тәжірибелік нұсқаулар қажеттігін пайымдай отырып, зерттеу жұмысымыздың келесі тарауында толық тоқталып өттік.

3.3. Полиэтностық топтардағы қарым-қатынастарды нәтижелі қалыптастыруға бағытталған ұсыныстар мен ережелер

Ұлт саясатындағы маңызды мәселенің бірі – азаматтық таптық пен ұлтаралық келісімді қамтамасыз ету. Елімізде жүргізіліп жатқан саясат – көп ұлтты халқымызды өзара жақындастыру, олардың қарым-қатынастарын нығайту.

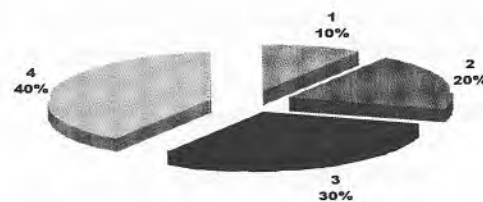
Нәтижелі этносаралық қарым-қатынасқа тән критерийлердің бірі – біліктілікті арттыруға келген тыңдаушылардың тобында қолайлы психологиялық ахуал туғызу, жеке тұлғалар арасында айқын және үйлесімді қарым-қатынастарды қалыптастыру. Оқу топтарындағы түрлі ұлт өкілдерінен құралған топ мүшелері арасындағы қарым-қатынастар шын мәнінде оқытушының ықпалымен мақсатты түрде қалыптасуы тиіс. Мұндай жағдайда белгілі бір жоғары деңгейдегі қарым-қатынастардың негізі ұжымның өзін-өзі дамытуы болып табылады. Бірақ бастапқы кезеңдерде топ мүшелері арасында жоғары деңгейдегі қарым-қатынастарды қалыптастыруда топ жетекшісі басты рөл атқарады.

Біз қарастырып отырған қарым-қатынас – белгілі бір байланыс орнату мақсатындағы жүзеге асырылатын өзара көзқарас алмасу мақсатындағы полимәдениетті тұлғааралық іс-әрекет. Қарым-қатынас барысында басқа адамның қажеттілігі жүзеге асырылып, адамдар практикалық және теориялық қызметтің алуан түрін ұйымдастырып, ақпарат алмасады, белгілі бір мақсатқа сай іс-әрекеттер бағдарламасын жасап, біріне-бірі өзара ықпал етеді. Қарым-қатынас процесінің барысында түрлі мәдениет өкілдері арасындағы байланыстар қалыптасады. Қарым-қатынас мәселесінің зор әдіснамалық маңызы бар. Жеке тұлғалар ғана емес, тұтас полиэтникалық топтар да қарым-қатынасқа түседі, соның нәтижесінде адам көптеген қарым-қатынастардың субъектісі болып табылады. Кейбір жағдайларда түрлі этнос өкілдерінің бір-бірімен қарым-қатынасы барысында күрделі психологиялық, адамгершілік, мәдени және идеялық дәлелдерден, көңіл-күй мен сезімдерден құралатын қарым-қатынастың мағыналық ерекшеліктерін түсінбеушілік болуы

мүмкін. Бұған, сонымен қатар, қарым-қатынастың мазмұны мен оның әлеуметтік-психологиялық формасын біршама деңгейде айқындайтын материалдық-экономикалық шарттардың күрделі әнеленісін де қосу керек.

Ұлтаралық қарым-қатынас – бұл түрлі ұлттар (этникалық топтар) арасындағы өзара әрекеттесу. Әрбір ұлттың өз ерекшелігі бар. Сондықтан ұлттық қатынасты жан-жақты дамыта отырып, әрбір ұлттың, халықтың өзінің тарихи қалыптасқан дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын, салт-сана жүйелері туралы білімнің болуы тиіс.

Біліктілікті арттыру курстарының диагностикалық модулінде полиэтностық топтарда бірқатар этностық қарым-қатынас және оның ерекшеліктеріне байланысты анықтау жұмыстары жүргізілді. Соның ішінде «Қандай ұлттық құрамды ұжымда қызмет атқарғыңыз келеді?» деген сұраққа курс тыңдаушыларының 72 пайызы – ұжымның ұлттық құрамы еш маңызды емес деп жауап берсе, 15 %-ы – аралас ұлттық құрамды ұжымда деп жауап берді. Ал 8 пайызы – бір ұлттық құрамды ұжымда іс қағаздарын жүргізу оңайға түсетіндігін алға тартты, тыңдаушылардың 5 %-ы – жауап беруге қиналды. Демек, полиэтностық топ тыңдаушылары өзара қарым-қатынасқа түсу барысында бір-біріне түсінушілікпен, сыйластықпен қарайды. Және де ұлтаралық конфликттік жағдайлардың туындауына негіз жоқ деп түйіндеуге болады. Үлес арасалмағын келесі беттегі суреттен көруге болады.

4- ұжымның ұлттық құрамы еш маңызды емес; 3 - аралас ұлттық құрамды таңдағандар; 2 - бір ғана ұлттық құрамды ұжымды таңдағандар; 1 - жауап беруге қиналғандар

Сурет 36 - «Қандай ұлттық құрамды ұжымда қызмет атқарғыңыз келеді?» деген сұраққа курс тыңдаушыларының берген жауаптарының көрсеткіші

Сонымен қатар, моноэтностық топтарда да жоғарыда көрсетілген курс модулінде диагностикалық жұмыстар жүргізілді. Соның ішінде «Топта қандай ұлт өкілдерінің болғанын қалайсыз?» деген сауалдың нәтижелері бойынша 48 пайыз тыңдаушылар тек «қазақтардың» болғанын көрсетсе, 36 %-ы «бәрі бір» деген жауап берді, ал қалған 16 пайызы «тіл кедергісі болмаса көп ұлтты топта әлдеқайда қызық» деген жауаптар берді.

Осыған сәйкес респонденттерге келесі «Қандай ұлт өкілдері бір-бірімен ұқсас келеді?» деген сұрақ берілді. Нәтижесі бойынша мынадай жауаптар алынды:

- тіл ұқсастығына байланысты: қазақтар және қырғыздар, ұйғырлар мен өзбектер;

- салт-дәстүрлеріне қарай: орыстар мен кәрістер, дүнгендер мен ұйғырлар, қазақтар және қырғыздар.

Осы және басқа да анықтау жұмыстарының нәтижелеріне қарай отырып, полиэтностық топтарда бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру шыдамдылық пен өте сезімталдықты және жоғары біліктілікті қажет ететіндігі туралы тұжырым жасалды. Соған байланысты полиэтностық топтардағы қарым-қатынастарды нәтижелі қалыптастыруға бағытталған тәжірибелік нұсқаулар жүйесі жасалынды.

Түрлі этнос өкілдері арасындағы қарым-қатынастардың деңгейлері мен динамикалық көрсеткіштерін айқындау үшін және олардың арақашықтығын таңдауда қарым-қатынас жасаушылардың әлеуметтік беделіне, жынысына, жас мөлшеріне мән берін, әріптестердің қарым-қатынас сипатын айқындап, кеңістіктік қатынастардың 4 түрлі категориясын бөліп көрсетуге болады:

I. Жақын қатынас аумағы (0,5 метрден жақын қашықтық). Бұл аралықта, әдетте, туыстар және жақын достар араласады. Жақын адамдардан басқа, бұл аумаққа күзетші, медбикелер, аспазшы және тікелей тығыз байланысты қажет ететін мамандық иелері жатады. Араласу барысында біреудің осы аумаққа енуіне мүмкіндік беру арқылы сіз оны дос тұтқыңыз келетінін

бақылау әдісін қолдана отырып, жақын қатынас аумағында қазақ, орыс, кәріс ұлт өкілдері көбірек араласатынын анықтадық. Ал өзбек, ұйғыр, дүнген этносының өкілдері өздерін қарым-қатынасқа түсуші субъектіден алшақ ұстайтындығы байқалды. Бұл жерден шығатын тұжырым, екінші топтағы этнос өкілдері өздерінің тарихи-мәдени құндылықтарын алғашқы топтағы ұлт өкілдеріне қарағанда әлдеқайда қатаң ұстайтындығында болуы мүмкін.

II. Жеке қатынас аумағы (0,5 метрден 1,5 метрге дейін). Бұл аумақтың шекарасы түрлі мәдениеттерде әр түрлі. Әдетте, мұндай аумақта бірін-бірі өте жақсы танытын адамдар араласады. Бұл қашықтық оларға бір-бірімен қол алысуға, иығынан бағуға мүмкіндік береді. Көптеген адамдар бұл аумақты өзінің жеке кеңістігі деп санайды және бөгде жандарды оған кіргізуге ишәт танытпайды. Аталмыш қатынас аумағында этностық ерекшеліктерге байланысты бөлінулер байқалған жоқ.

III. Қалыпқа сай (формальды) қатынас аумағы (1,5 метрден 3 метрге дейін). Мұндай арақашықтықта әдетте қызметтік, сонымен қатар кездейсоқ, елеусіз әңгімелер өтеді. Мұндай арақашықтық қалыпқа сай пікірлесу немесе қызметтік келіссөздерге көбірек сәйкес келеді. Тәжірибеге қатысқан этнос өкілдерінің бәрінде де қалыпқа сай (формальды) қатынас аумағында араласу көрініс береді.

IV. Бұқаралық қатынас аумағы (3 метрден қашық). Оқытушы мен тыңдаушы арасындағы қатынас аумағы. Мұндай кезде сырлас жағдайдағы әрекеттер мен әңгімелер артық, әрі ыңғайсыз болады. Тәжірибе барысында мұндай қашықтық пайдаланылған жоқ. Себебі, қарым-қатынас процесінің тиімділігіне кері әсерін тигізеді деп есептелді.

Жоғарыда көрсетілген қарым-қатынастың қолайлы арақашықтығының бұзылуы полиэтносты топ мүшелері үшін жағымсыз болып табылады, олар арақашықтықты өзгертуге тырысады. Осы арқылы адам әр түрлі қарым-қатынас жағдайларында өз кеңістігін өзгертіп, объективті және субъективті өзгерістерге сәйкес өзіне ыңғайлы арақашықтық орнатуға бейімделеді.

Көптеген адамдар өзге этнос өкілдерімен қатынас жасау кезінде олардың мәдени құндылықтарына қарағанда өз этно-

сының мәдени құндылық өлшемдерін ғана үлгі ретінде бағалайды. Мұндай өлшем арқылы қабылдау – этноцентризм деп аталады. Демек, этноцентризм – өз этносының мәдениеті өзгелерден жоғары деген көзқараста болу. Этноцентризм мәселесін зерттеу нәтижелері бойынша көбіне төмендегідей сипаттамалар беріледі:

- біріншіден, тек өз этносында болып жатқанның бәрі шынайы және дұрыс, ал өзге мәдениет өкілдерінде керісінше дұрыс емес деп тұжырымдау;
- екіншіден, өз салт-дәстүрлерін әмбебап ретінде қабылдау, демек, ол өзгелерге де жарайды деп ойлау;
- үшіншіден, өз этносының ережелері мен құндылықтарын ғана дұрыс деп қабылдау;
- төртіншіден, тек өз этносының өкіліне ғана жан-жақты көмек беру жеткілікті деп пайымдау;
- бесіншіден, басқа этнос өкілін жек көру және т.б.

Әрине, жоғарыда аталған сипаттамалар полиэтностық топтардағы психологиялық ахуалға кері әсерін тигізетіні анық. Сондықтан, осы мәселенің алдын алуда полиэтностық топтарда қарым-қатынасты жағымды ұйымдастырудың кезеңдерін басшылыққа алу қажет.

I. Қарым-қатынастың бірінші кезеңі – қарым-қатынасты үлгілеу деп аталады. Бұл кезең жоспарланған іс-әрекеттің мазмұнымен және әдістемелік компоненттерімен тығыз байланысты болады. Әрбір топта қарым-қатынас процесінің өзгешелігі болады, демек, сол топтағы дәрістің өтілуіне де қарым-қатынас әсер етеді. Дәріске дайындалудың белгілі үлгісі келесідей: бағдарламамен танысу, материалды сұрыптау, біліктілікті арттыру тәсілдерін белгілеу, бұған қоса алдағы уақыттағы қарым-қатынасты қалыптастыруды болжау.

II. Топпен бастапқы байланыс жасау кезеңі – тікелей қарым-қатынасты ұйымдастыру деп аталады. Тәжірибеде және жүргізілген зерттеулерде қарым-қатынастың бұл кезеңінің ерекше маңызды екендігі аңғарылады. Бұл кезеңді «коммуникативтік шабуыл» деп те айтуға болады.

Біліктілікті арттыру курстарында тыңдаушылардың өзара қарым-қатынас жасауын ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады.

Зерттелін отырған мәселелерге байланысты теориялық таңдаулар барысында бірлескен іс-әрекет процесінде оқытушының полимәдениетті топтардағы этносаралық қарым-қатынасты қалыптастыруына төмендегі нұсқаулардың ықпалы тиеді деп білеміз:

- топпен бастапқы байланысты жедел ұйымдастыру;
- ұйымдастыру шараларынан (амандасу, отырғызу т.б.) нақты іс пен жекелей қарым-қатынасқа дереу ауысу;
- топтағы психологиялық бірлікті жедел қолға алу, «біз» деген ортақ сезімді қалыптастыру;
- жекелеген тыңдаушылардың жаттанды және келеңсіз қылықтарын болдырмауға тырысу және оны жою;
- топпен тұтастай байланыс жасауды ұйымдастыру;
- өзара қарым-қатынастың бастапқы кезеңінде топ тыңдаушыларын жұмылдыруға ықпал ететін міндеттер мен мәселелерді қою;
- сыртқы коммуникативтік түрлерді: ұқыптылықты, жинақылықты, белсенділікті, тілектестікті, жарқын жүзділікті т.б. барынша енгізу;
- топтағы әрбір этнос өкіліне деген оң көзқарасты, тілектестікті теңдей көрсете білу;
- айқын, тартымды іс-әрекет мақсаттарын қою және оған жету жолдарын көрсету;
- тыңдаушылармен ашық көңілді жағдайда өзара пікір алысуды қалыптастыру.

III. Қарым-қатынасты басқару кезеңі – кәсіби қарым-қатынастың аса маңызды элементі. Мұны ықпал етудің белгілі бір әдіс-тәсілдерін коммуникативтік тұрғыдан қамтамасыз ету ретінде түсіндіруге болады. Мұнда оқытушы шартты түрде психологиялық байланысы бар толып жатқан коммуникативтік міндеттерді шешеді, мәселен, қарым-қатынас арқылы зейінділікті меңгереді. Бұл негізінен қарым-қатынас алдындағы жағдайдан, яғни қарым-қатынасты болжаудан тікелей әрекет-тестікке көшу кезеңі болып табылады. Қазіргі заманғы

әлеуметтік-психологиялық зерттеулер адамның қарым-қатынас жасау барысында әр түрлі қырынан көрінуі мүмкін екенін көрсетеді:

- біріншіден, қарым-қатынастың бастамашысы болуы мүмкін;
- екіншіден, қарым-қатынастың субъектісі;
- үшіншіден, әр түрлі жағдайларда әрекеттестіктің белсенді немесе селқос қатысушысы болуы мүмкін;
- төртіншіден, мәселен, трансактілі анализ тұжырымдамасына сәйкес негізгі үш рөлдің бірін орындауы мүмкін.

Полимәдениетті топ мүшелерінің қарым-қатынас жасауы барысында курс ақпаратын нақтылаудың оны бірлескен іс-әрекет процесінің өзгермелі жағдайына ыңғайлай білудің, тыңдаушылардың дербес ерекшеліктерін ескерудің айрықша маңызы бар. Өлармен қарым-қатынас орнатқан уақытта оның қай ұлт өкілі екендігімен санаса отырып, соған лайық қарым-қатынас орнатудың мәні ерекше.

IV. Жүзеге асырылған қарым-қатынасты талдау кезеңі. Оқытушы қарым-қатынастың осал жақтарын да айқындай білуге, өзара әрекет жасаудағы байланысына қаншалықты қанағаттанғандығын талдап, топ тыңдаушыларымен алдағы болатын қарым-қатынас жүйесін жоспарлауы тиіс. Өз жеке басы мен тыңдаушы арасындағы ынтымақтастықты өрістетуге үнемі күш салу керек, онсыз қолайлы этносаралық қарым-қатынастың болуы мүмкін емес.

Біз этностық қарым-қатынастың құрылымын негізге ала отырып, аталмыш қарым-қатынасты төрт кезеңнен тұратын байланыс ретінде қарастырамыз:

- 1) өзге мәдениет өкілімен қарым-қатынасқа ұмтылу және бейімделу;
- 2) жеке тұлғаның әрекет ету жағдайын нақтылау, өзге этнос өкілінің психикалық бейнесі;
- 3) әрекет –) өзге мәдениет өкіліне ақпарат беру және одан ақпарат алу;
- 4) өзге этносты топ мүшесімен байланысты тоқтату.

Ал этностық қарым-қатынастың мәніне біз оның қызметтері, түрлері, қырлары, формалары мен кедергілерін жатқыздық.

Көптеген зерттеулердің көрсетуінше, жоғары мектеп оқытушыларының көпшілігі тыңдау дағдысын меңгеруді баса назарға алуы тиіс.

Тыңдау – адамдар арасында байланыс орнататын, өзара түсіністік сезімін тудыратын, кез келген байланысты әсерлі ететін үдеріс. Оның үш түрі бар: белсенді, пассивті, импатикалық.

Белсенді тыңдау – ақпаратты жан-жақты қамтып көрсетудегі тыңдау түрі. Бұған анықтау, нақтылау сұрақтарын қою арқылы әңгімелесушіге керек ақпаратты үнемі айқындап отыру жатады. Белсенді тыңдаудың нәтижелі әдістері - жаңғырық техникасы; түйіндеу; мазмұндау; идеяны дамыту.

Жаңғырық техникасының мәні сұхбаттасушының бір немесе бірнеше сөзін өз сөзімен басқаша өзгертіп айтуда. Мәселен, «Менің Сізді түсінгенімдей...», «Сіздің пікіріңізше...», «Басқа сөзбен, Сіздің ойыңызша...». «Жаңғырық техникасының» басты мақсаты – ақпаратты нақтылау. Өзгертіп айтуға хабар беру сәтінің анағұрлым маңызды тұсын таңдаған жөн, бірақ реплика кезінде «өз жаныңнан» сөз қосып, айтылғанға түсінік берудің қажеті жоқ. Жаңғырық техникасы сұхбаттасушыға сіздің оны қанай түсінгендігіңізді білдіруге және сізге оның анағұрлым маңызды тұстарын білу мақсатында әңгімеге тартуға мүмкіндік тудырады.

Түйіндеу (резюмирование). Бұл техника сұхбаттасушының сөзін қысқартылған күйінде қайта жаңғыртуды, ең бастысы қысқаша тұжырымдау, нәтижені қорытындылау дегенді білдіреді.

Мазмұндаудың көбінесе талқылау, арыз-шағымды қарау, белгілі бір мәселені шешу кезінде көп көмегі бар. Мазмұндау іске қатысы жоқ бос сөздерге уақыт шығындамай, әңгімеқұмар сұхбаттасушымен әңгімені ұтымды әрі өкпесіз аяқтау тәсілі.

Идеяны дамыту. Бұл техниканың жоғарыда келтірілгендерден өзгешелігі сұхбаттасушының айтқандарын тек басқаша өзгертіп айтып не мазмұндап қана қоймай, одан логикалық салдарды анықтауға әрекет жасап, белгілі болған ақпараттың

себептері туралы болжамдар жасауда болып табылады. Бұл техника айтылған ойды нақтылауға, әңгімелесуде алға бастауға, тікелей сұрақ қоймай мәлімет алуға мүмкіндіктер туғызады. Бірақ шешім қабылдауда асығыстық жасамау және үзілді-кесілді тұжырымдар айтпай, жұмсақ қалыппен сөйлесу қажет.

Сұхбаттасушы өзін қызба күйде танытқан немесе өзінің басымдығын көрсету сияқты шиеленісті ситуацияда белсенді тыңдаудың орны ерекше. Бұл әріптесіне дөрекі сөйлен тастағысы келген, басталған шиеленісті одан ары өршіте түскісі келген жағдайда сабыр сақтап, байыпқа келу үшін қолдануға болатын ең жақсы тәсіл. Белсенді тыңдауды қолданудағы адамдардың әдеттегі қателігі ережелерге көзсіз сүйенулері болып табылады. Мұндай жағдайда адам «қоюы керек» сұрағын қояды: «Мен Сізді дұрыс түсіндім бе екен...», бірақ жауапты естіп алмай, өз көзқарасын куәландыратын дәйектерді дамыта келе, серіктесінің көзқарасын елемейтін сыңай көрсетеді. Осыдан кейін мұндай адам белсенді тыңдау техникасының жарамсыздығына өзі де танданады. Белсенді тыңдау кез келген жағдайларда, ренжігенде, өкпелегенде, сәтсіздікке ұшырағанда, ауырсынғанда, қысылғанда, қорыққанда және т.б. жағдайларда қолданылуы мүмкін. Мұндай кезде оның ауыртпалығын сезінетінін білдіру аса маңызды. Кейде қатты эмоционалдық қозу үстіндегі адамдарды тыңдауға тура келетін жағдайлар кездеседі. Бұл кезде белсенді тыңдау тәсілдері жүзеге аса бермейді. Мұндай көңіл-күйдегі оқытушылар өзінің эмоцияларын қадағалап, әңгіменің мазмұнын бағдарлай алмайды. Оған алдымен тынышталып, өз-өзіне есеп бере алатын күйге жету қажет, содан кейін барып онымен қарым-қатынас жасауға болады. Осындай жағдайда пассивті тыңдау тәсілін тиімді қолдануға болады.

Пассивті тыңдау – бұл сұхбаттасушыға оның жалғыз емес екендігін, оны тыңдайтын, түсінетін және оған қол ұшын беруге даяр жандардың бар екендігін білдіру тәсілі. Мұндай жағдайда «мақұлдау реакциялары», яғни, «иә-иә», «әрине», бас изеу секілді тәсілдер тиімді қолданылады. Эмоционалды көңіл-күй маятник сияқты: эмоционалды сезім шырқау шегіне жеткен соң, адам тыныштала бастайды, одан соң оның сезімдері қайта

күшейіп, жоғарғы нүктеге жетіп, қайта түседі. Егер бұл үдеріске арналаспаса, яғни, маятникті қосымша «тербетпесе», көкейін-тегіні ақтарып салып, адам тынышталған соң барып, онымен шапшаңты деңгейде тіл табысуға болады. Тыңдаудың бұл түрінде бистысы – үнсіз отырмау, өйткені үнсіздік қалып таныту кез келген адамда ашу тудырады, ал қызба күйдегі адамды бұл мүлдем ашуландырады; анықтау сұрақтарын қоймау керек, өйткені ол тек жауапты қарсылықты тудыруы мүмкін; сұхбаттасушыға: «Сабыр қылыңыз, уайымдамаңыз, бәрі де өз шешімін табыды» деп айтудың қажеті жоқ, ол мұндай сөздерді тиісінше қабылдай алмайды, бұл оның ызасына тиеді, оған өзінің мәселесін тиісті деңгейде бағаламайтын, оны түсінбейтін болып көрінеді. Кейде мұндай жағдайда өз серіктесінің күйіне икемделу тәсілі де тиімді әсер етеді, яғни, оның сөзін, көңіл-күйін, қимылын, т.б. қайталау секілді, оның сезіміне ортақтастық таныту керек. Бірақ мұны шын ықыласпен жасау керек, әйтпесе іс-қимылын қайталау оның сезімін қорлау ретінде бағалануы мүмкін.

Эмпатикалық тыңдау ережелері:

- Тыңдай білуге бейімделу.
- Сұхбаттасын шынайы сезіне білу.
- Ойлануға мүмкіндік беріп отыру.
- Сын-ескертпелер оның тарапынан тек қарсылық тудыратынын ескеру.
- Сұхбаттасушыны одағай сөздермен, «иә-иә», «әрине» секілді қысқа сөздермен, бас изеу мен оның соңғы сөздерін қайталау арқылы мақұлдап отыру.
- Серіктесіңіздің айтқан ой-пікірлерін талқыға салмау.

Эмпатикалық тыңдау оқытушының тыңдаушыны дұрыс түсінуіне, қалыптасқан бағалау дағдысын бейтараптандыруға көмектеседі. Көптеген оқытушылардың айтылған мәліметті тыңдау емес, адамды бағалау мақсатында тыңдау дағдысы көп жағдайда коммуникативтік кедергілердің туындауына себепші болады. Оған диалогтық қарым-қатынастағы кедергілер жатады (қате түсінік, сенімсіздік, әзілдесе білу шеберлігі мен әлеуметтік қатынас дағдыларының болмауы).

Көбіне ақпаратты жеткізу үшін вербалды қарым-қатынас түрі қолданылса, вербалды емес түрі этносаралық қарым-қатынастарды талқылау үшін, сезім күйлерін білдіру үшін, ал кейбір жағдайларда сөз арқылы хабар жеткізудің орнына да қолданылатыны белгілі. В.А. Лабунскаяның еңбегінде вербалды емес қарым-қатынастың атқаратын қызметі туралы мәселе жан-жақты қарастырылады. Автор вербалды емес қарым-қатынас түрінің тұлғааралық қатынастар тұрғысынан көп функционалды екенін және оның бірқатар маңызды қызметтерін атап көрсетеді. Біз айтылған ойларды тұжырымдай келе вербалды қарым-қатынастың полиэтностық топтарда атқаратын қызметтерін анықтадық:

1. Қарым-қатынас бойынша әріптесінің бейнесін сипаттайды;
2. Қарым-қатынастың кеңістіктік-мерзімдік көрсеткіштерін реттеу тәсілі ретінде қолданылады;
3. Статустық-рөлдік-этностық қарым-қатынастардың көрсеткіші ретінде қолданылады;
4. Тұлғаның этнопсихикалық жағдайларының индикаторы болып табылады;
5. Сөйлеу арқылы хабар жеткізуді үнемдеу қызметін атқарады;
6. Сөз арқылы жеткізілген мәліметті нақтылау, өзгерту рөлін атқарып, айтылған хабардың эмоционалдық әсерін күшейтеді;
7. Белгілі бір міндеттен жеңілдеу немесе әсерлену үдерісін реттеу қызметін атқарады;
8. Этностық ерекшеліктерін және мәдени-құндылықтарын сипаттайды.

Полимәдениетті топтарда қарым-қатынастың мимикалық жағы аса маңызды болып табылады – кейде сөзбен жеткізгеннен гөрі адамның бет-әлпетінен көбірек мағлұмат білуге болады, ал орынды жерде күлімсіреу, өз-өзіне сенімді болу, қарым-қатынасқа бейімділік таныту байланыс орнату барысында елеулі ықпал етуі мүмкін. Мимикалық қимылдардың түрлері сан алуан, Е.А. Петрованың зерттеуінше, олардың саны 20 000-нан асады. Бұлар бірлескен іс-әрекетті басқарушыға өзінің эмоционалдық

жағдайы мен белгілі бір топ мүшесіне, оның берген жауабына немесе тәртібіне көзқарасын білдіруге, өзінің қызығушылығын, түсінгенін немесе немқұрайдылығын бейнелеуге мүмкіндік береді. Бұл туралы А.С. Макаренко: «Мимика қимылдарын мейгермеген, өзінің бет-әлпетіне қажетті кезде тиісті бейне бере аламайтын немесе өзінің көңіл-күйін қалыпта ұстай алмайтын тәрбиеші жақсы педагог бола алмайды», – деп жазған болатын. Мимика (грекше *mimikos* – еліктеу) – психикалық жағдайлардың, алдыңғы кезекте адамның бет бұлшық еттерінің үйлесімді қимыл-қозғалысы арқылы берілетін эмоционалдық жағдайлардың сыртқы көрінісі. Ал зерттеуші В.П. Тусов адамның бет-әлпеті вербалды емес байланыс жасаудың арнасы ретінде ең басты және аса күрделі қарым-қатынас тәсілі болып табылатыны туралы тұжырым жасаған. Адамның бет келбеті сөз арқылы жеткізілетін хабарлардың эмоционалдық және мазмұндық астарын дәл жеткізіп, әріптестердің арасындағы қарым-қатынас әрекетін реттеуші қызмет атқарады. Қарым-қатынасқа түсуші әріптестің, сұхбаттастың әңгімелесу барысында бет-жүзінен байқалатын сезім-күйлерін тиісті деңгейде дұрыс бағалай алмайынша, тиімді қарым-қатынас орнату мүмкін емес екені белгілі. Бұлай бағалау өзара әрекеттестік барысында қажетті түсетулер енгізуге болатын кері байланыс болып табылады.

Этностық қарым-қатынасты гуманизациялау мақсатында біліктілікті арттыру курстарының мазмұнын полимәдениетті тақырыптармен байыта отырып, бірлескен іс-әрекетті басқарушы әдіс-тәсілдерін өзгертуді қажет етеді.

Бірнеше этнос өкілдерінен құралған топтардағы өзара толеранттылық мәселесінде полимәдениеттілік құрылымдарын ендірудің маңызы зор. Солардың ішінде:

- 1) тыңдаушылардың өз ұлтының мәдениетін толық меңгерте отырып, өзге этностардың мәдениетімен кіріктіру;
- 2) курс тыңдаушыларын адам құқықтары туралы білімдерін толықтыру және өзге ұлт өкілдеріне деген құрметтерін арттыру;
- 3) Қазақстандағы және дүниежүзіндегі мәдениеттердің сан алуандығы туралы түсініктерін кеңейту;
- 4) адамзат дамуына жағымды әсер етуші ретінде түрлі

мәдениет ерекшеліктеріне деген жағымды көзқарастармен дамыту;

5) түрлі мәдениет өкілдерімен өзара қарым-қатынас жасаудың тиімді біліктері мен дағдыларын арттыру;

6) ұлтаралық қарым-қатынасты ізгілендіру.

Полимәдениетті білімдік кеңістіктің компоненттері: құндылықты-мазмұндық; тұлғалық-бағдарлы; операциялық-әрекеттік; жергілікті-кіріктірілген болып бөлінеді. Олар төмендегідей қатынас кешенін сипаттайды:

- өзін-өзі мәдени анықтай және өзін өзгерте алатын тұлғаны бірлескен іс-әрекеттің ең құнды субъекті ретіндегі қатынасы;
- түрлі мәдени ортада өскен тұлғаның өзіндік дамуына көмек бере отырып, оның этностық қарым-қатынас мәдениетін дамытушы ретіндегі оқытушы қатынасы;
- жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтардың тұлғаны негізін құраушы мәдени процесс ретіндегі білім мазмұнының қатынасы;
- ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырушы полимәдениетті білімдік кеңістік ретіндегі оқу орнының қатынасы.

Полимәдениетті топтардағы тыңдаушылар арасындағы қарым-қатынасты оңтайландыру үшін бірқатар ережелерді басшылыққа алу қажет:

1. Дәрісханаға сенімді, ширақ және сергек қалыппен кіру қажет.

2. Қарым-қатынастың бастапқы кезеңіндегі жалпы көңіл күйі өнімді, сергек және сенімді болуы тиіс.

3. Коммуникативтік ахуал: қарым-қатынасқа сақадай сай дайындық.

4. Коммуникативтік ынтаны, іс-әрекетке эмоционалды дайындықты, осы халды тыңдаушыларына жеткізуді белсенді жүзеге асыра білу.

5. Дәріс өткізуге қолайлы эмоционалды ахуалды қалыптастыру.

6. Дәріс барысында өз көңіл күйі мен тыңдаушылармен арадағы қарым-қатынасты оңтайлы басқару (бірқалыпты эмоционалды жағдай, әр түрлі жағдайларға қарамастан, өзінің көңіл күйін басқара білуге қабілеттілік).

7. Қарым-қатынастың нәтижелілігі.

8. Қарым-қатынасты басқара білу: шапшаң шешім қабылдау, икемділік, өзінің қарым-қатынас стилін сезіну, қарым-қатынас пен ықпал ету әдістерінің бірлігін ұйымдастыра білу.

9. Сөйлеу (көрнекті, бейнелі, эмоционалды қанық, жоғары мәдениетті).

10. Мимика (жігерлі, көрнекті, педагогикалық тұрғыдан лайықты).

11. Пантомимика (мәнерлі, мазмұнға сәйкес ишараттар, пантомимикалық бейнелілік, ымдау ишараттарының эмоционалды қанықтығы).

12. Қарым-қатынастың қорытынды, жалпы сипаттамасы.

Полиэтностық топтардағы қарым-қатынас тиімділігін дамытуда бірлескен іс-әрекетті басқарушы-фасилитатордың немесе оқытушының адами қатынастар психологиясын және этика мәселелерін меңгеру ауқымы да енгізілуі тиіс деп ойлаймыз.

Этика – барша қоғамдық және жеке аумақтарда адамның мінез-құлқын үйлестіруші ұстанымдар, талаптар, ережелер мен қағидалардан тұратын, қоғамдық сананың арнайы формасы ретіндегі ғылым болып табылады. Этиканың негізгі пәні – мораль, ол адамның қоршаған ортаны рухани-тәжірибелік және құндылық ретінде игеруінің арнайы тәсілі.

Білімдік кеңістік басқа мамандықтарға қарағанда моральдық факторларды өте қажет етеді. Себебі:

- қоғамның әр мүшесіне бағытталады;
- барлық қоғам мүшелері қажетсінеді;
- барлық әрекет түрлерін қамтиды;
- адамзат әрекетінің барлық тұстарына әсер етеді.

Білім кеңістігіндегі этика мәселелерін Я.А. Коменский, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци, А. Дистерверг, Р. Оуэн, Ш.

Амонашвили, Ы. Алтынсарин және т.б. ғалымдардың еңбектерінен көруге болады.

Педагог этикасы – білім субъектісінің кәсіби моралі туралы ғылым. Ол төмендегі ұстанымдардан тұрады:

- 1) мақсатты идеяға бағытталу ұстанымы;
- 2) азаматтық, ұлтжандылық және интернационализм ұстанымы;
- 3) кәсіби гуманизм ұстанымы;
- 4) кәсіби жанкештілік (өз ісіне берілгендік) ұстанымы;
- 5) кәсіби оптимизм ұстанымы.

Педагог этикасының негізгі компоненттеріне мыналар жатады:

- педагог еңбегінің әлеуметтік қызметі;
- әрекеттің адамгершілік мазмұны;
- тұлғаның моральдық сапалары;
- педагог тұлғасының психологиялық ұйымдастырылуы;
- кәсіби қарулануы;
- бірлескен іс-әрекет процесіндегі өзара қатынастардың сипаты;
- мінез-құлық ережелері мен талаптары;
- тағы басқалар: жасы, еңбек өтілі, жынысы, мамандығы, отбасылық жағдайы.

Жалпы ұлтаралық қарым-қатынас дағдыларына кіші жастан бастап үйрету қажет. Аталмыш аумақта қарым-қатынас құралдарының жүйесін білудің де маңызы зор. Қарым-қатынас құралдарының жүйесінің бірқатар элементтері (кинесика, проксемика, мимика, интонация) полимәдениетті топтарда түрлі этнос өкілдерін ажырата отырып, дұрыс қарым-қатынас орнатуға септігін тигізеді.

Кинесика – бұл дене қимылдарын, мимиканы, пантомимиканы қамтитын қарым-қатынас құралдарының жүйесі. Кинесикалық жүйе дене мүшелерінің әр бөліктерінің, жалпы моториканың айқын қабылданатын қасиеті ретінде көрінеді (қолдар – ымдау, бет-әлпет – мимика, кейпі – пантомимика). Кинесикаға аталған дене қимылдарынан басқа белгілі бір нәрсені пайдаланумен байланысты әрекеттер де жатады: есікті

арт еткізіп жабу, орындықты сықырлату, қаламмен жазу. Демек, кинесика – адамның әр түрлі дене қимылдарын бейнелеу үшін, ал көбіне адамның қол және бет қимылдарын зерттеуде кеңі қолданылатын түсінік. Осы дене мүшелерінің әр бөліктерінің жалпы моторикасы адамның эмоционалды реакциясын бейнелейді. Байланыс ситуациясына оптикалық-кинетикалық жүйені қосу қарым-қатынасқа өзгеше реңк береді. Осы өзгеше реңктер әр түрлі ұлттық мәдениеттерде белгілі бір дене қимылдарын қолдану кезінде біркелкі бола бермейді. Мәнерлі қимыл кейбір мәтіндерде болып жатқан істің мағынасын дұрыс түсіну үшін қажетті «астарлы мән» ретінде келтіріледі. Егер адам басқалардан жоғарырақ болуға тырысып, тәкаппарлана бойын тіктесе немесе керісінше, құрметпен, кішіпейілдік танытып немесе жағымпаздықпен өзгелер алдында төменшіктесе және т.б., ол өзінің кейпімен ауыспалы мағынасы берілген образды суреттейді. Мұқият қимыл тек қана органикалық реакция болудан қалады; қарым-қатынас үдерісі барысында ол өзінің қимылға айналады және адамдарға айтарлықтай ықпал ететін қоғамдық қимылға айналады.

Дене қимылдары – белгі беру мәніндегі дене қимылдары, яғни қарым-қатынас барысында адамның басымен немесе қолымен жасалатын мәнерлі қимыл-қозғалыстар. Дене қимылдары қарым-қатынас барысында сөйлеуге қосымша қызмет атқарып қана қоймайды. Ымдау белгілерінің негізінде адамның белгілі бір оқиғаға, тұлғаға, нәрсеге көзқарасы туралы қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, дене қимылдары адамның тілек-қалауы туралы, оның көңіл-күй жағдайын білдіре алады. Адамның ымдау ерекшеліктері оған тән белгілі бір қасиеттер туралы тұжырым жасауға негіз болады. Сондықтан, ым-ишараны мәнерлі дене қимылдарына жатқызуға болады. Әдебиеттерде дене қимылдары әр түрлі негіздемелер бойынша топтастырылып жүр.

Физикалық табиғаты жағынан дене қимылдарын екі үлкен топқа бөлуге болады: бас қимылдары және мануалдық қол қимылдары. Екінші топ өз ішінде бір қолмен немесе екі қолмен орындалатын қимылдар, сондай-ақ қолдың белсенді қолда-

нылатын бөліктері: саусақ, буын, шынтақ, иық қимылдары немесе аралас қимылдар болып бөлінеді.

Ал тиімді қарым-қатынас орнатуда интонация маңызды роль атқарады. Интонация (дауыс ырғағы) арқылы тыңдаушыларға бағытталған оқытушының сөзімен көңіл-күй, сезімдер жеткізіліп, олар соған орай әрекет етеді. Оқытушының интонациясы арқылы тыңдаушы оның өзіне көзқарасын біледі, ол ерекше «эмоционалдық есту сезімінің» арқасында айтылған сөздердің мазмұны мен мағынасын ғана емес, басқалардың өзіне көзқарасын да сезіне алады. Тыңдаушы өзіне қарата айтылған сөзді қабылдау барысында алдымен интонацияға жауап әрекет істеп, содан кейін ғана айтылған сөздердің мағынасын түйсінеді. Оқытушының айқайлаған даусы немесе бірсарында сөзі ықпал ету күшінен айрылады, өйткені студенттің сенсорлық есту жолдары жабық немесе ол сөздің эмоционалдық әсерін мүлдем аңғармайды, ал бұл немқұрайдылықты туғызады. Осыған байланысты, оқытушының сөзі эмоционалдық жағынан әсерлі болуы керек, алайда белгілі бір шектен шықпауы тиіс деген қорытынды жасауға болады. Оқытушы студенттермен қарым-қатынас барысында белгілі бір жағдайға байланысты ғана емес, сонымен қатар әдептілік нормаларына сәйкес тиісті дауыс тонын да қолдануы тиіс.

Проксемика – қарым-қатынастың кеңістіктік және мезгілдік жағынан ұйымдастырылу нормаларымен айналысатын психологияның ерекше бөлімі. Проксемия ұйымдастырудың кеңістігі мен мезгілі ерекше таңбалық жүйе болып табылады, мазмұндық салмағын көтеретін коммуникативтік жағдайлардың компоненттері болып табылады.

Қарым-қатынастың ұйымдастырылуы мен бейімделуі да вербалды емес жүйенің маңызды проксемикалық компоненттері болып табылады. Біз бейімделуге қарым-қатынасқа түсушілердің бір-біріне ықпалы ретінде анықтама береміз, ол «бетпе-бет» қалыптан «біріне бірі теріс қараған» жағдайға дейін өзгеріп отыруы мүмкін. Үстел басындағы әңгімелесу барысында әріптестердің бейімі қарым-қатынастың сипатын анықтайды. Әдетте, үстел басында қатар отыру бірқалыпты бірлескен жұмысқа, әріптестікке мүмкіндік туғызатыны белгілі; диагональ

бойынша орналасу сенімділік, белгілі дәрежеде еркіндік сезімін береді; бетпе-бет отыру бірін-бірі бақылауды күшейтіп, шешеніс туғызуы мүмкін. Сонымен, қарым-қатынасқа қатысушылардың дұрыс таңдап алынған арақашықтығы мен кеңістіктегі бір-біріне қатысты орналасуы қарым-қатынасты одан әрі жаңғастыру тұрғысынан аса маңызды болып табылады. Жалпы вербалды емес байланыстың полиэтностық топтардағы қарым-қатынасында маңызды рөл атқаратыны туралы тұжырым жасауға болады. Ол қарым-қатынастағы оқытушы мен тыңдаушының, тыңдаушы пен тыңдаушының арасында кері байланыс орнатудың негізгі тәсілдерінің бірі болып табылады.

Қарым-қатынас – бірлесе әрекет ету қажеттіліктерінен туындайтын адамдар арасындағы байланыстарды дамытудың көп қырлы процесі. Зерттеу барысында түрлі этнос өкілдерінің өзара қарым-қатынастарының тиімділігін қамтамасыз етуге бағытталған тәжірибелік нұсқаулар жасауға тырыстық. Олардың өзара әрекеттестігі – тек сөйлесу арқылы ғана емес, істері мен әрекеттері арқылы да жүзеге асатындығын зерделедік. Демек, алынған тәжірибелік нәтижелерге сүйене отырып, тек этнопсихология мамандары ғана емес, кез-келген кәсіп иесі берілген нұсқауларды негізге ала отырып, ұлтаралық қарым-қатынасты жақсартуға үлесін қоса алады. Тек полиэтностық топ құрамындағы ұлт өкілдері және олардың мәдени-құндылықтары, ерекшеліктері туралы білім-дағдыларын пайдалана отырып, қарым-қатынас процесін жақсартуға алатындығын тұжырымдаймыз.

Сонымен этнос өкілдерінің этникалық ерекшеліктерін ескере отырып, олардың қарым-қатынас әрекеттерін дамыту тәжірибесі бойынша ұйымдастырылған біліктілікті арттыру курстарының психологиялық маңыздылығы зор. Өйткені, аталмыш курстарда поли және моно этностық топ жағдайында тыңдаушылардың этникалық құрамына қарай олардың кәсіби әрекетінде маңызды болып табылатын психологиялық категория ерекшеліктері, яғни қарым-қатынас іскерліктері мен коммуникативтік құзыреттіліктерін дамытуға мүмкіндік бар. Себебі, қарым-қатынас адамзат тіршілігінің қажетті жағдайы болып табылады. Қарым-қатынаста адамдардың еңбек іс-әрекеті,

қоршаған әлемді және өзінің жеке мәнін тануы жүзеге асырылады. Қарым-қатынаста түрлі этнос өкілдерінің өзі туып-өскен мемлекетінің тұлғасы ретінде қалыптасу процесі күшейтіледі. Яғни жүргізілген дамытушы эксперимент алға қойылған негізгі болжамды дәлелдеп, бірқатар қорытынды жасауда мүмкіндік береді:

Біріншіден, бірлескен іс-әрекеттегі қарым-қатынастан маңызды психологиялық мазмұны басқа мәдениет өкілін қарым-қатынас субъектісі ретінде түсінудің маңызды психологиялық ерекшеліктерін анықтайды;

Екіншіден, қарым-қатынас процесін дамытуда тұлғаның жеке және этностық сипатына белгілі дәрежеде назар аудару арқылы тиімді нәтижелерге қол жеткізуге болатынын айқындайды;

Үшіншіден, аталмыш дамыту бағдарламасының біз ұсынып отырған құрылымы біліктілікті арттыру жүйесін модернизациялау және поликонфессиялық білім беру шарттарына сәйкестендіру мүмкіндіктеріне қол жеткізеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі жағдайда адамзат өзінің тіршілігінде адами қатынастарды барлық тиімді өмір сүру әрекетінің негізі ретінде ұана емес, сонымен қатар күрделі ұлтаралық қарым-қатынас процесінде де маңыздылығының өтпелі еместігін ұғынуына біртіндеп келуде. Зерттеу жұмысымыздың теориялық бөлімінде анықталғандай, бүгінгі таңда ғылымда қарым-қатынас феномені туралы өзара сәйкес келетін немесе бір-біріне қарама-қайшы болатын түсініктер мен анықтамалар өте көп. Мәселен, бірқатар зерттеуші-ғалымдар қарым-қатынас бірге іс-әрекет жасаудың қажеттілігіне қызмет етеді. Сонымен қатар теориялық негіздерде қарым-қатынас іс-әрекеттің алдында жүретіндігін айтса, ал кейбіреулері қарым-қатынас - ортақ нәтижеге қол жеткізу мен қатынасты жақсарту мақсатындағы олардың күшін біріктіруге және келісімге келуге бағытталған екі (немесе одан да көп) адамның өзара әрекеттесуі деген пікірлерін ортаға салады.

Сонымен қарым-қатынас психикалық іс-әрекет құбылысының бірі ретінде, өзінің айырықша белгілері бар, жалпы психологиялық түсінік жүйесімен сипатталатын және психологияны ғылым ретіндегі принциптердің көзқарасы тұрғысында психологияның жалпы әдістерімен оқын танылуымен қарастырылады.

Қарым-қатынастан, қоғамнан тыс адам салыстырмалы түрде өзіндік адами қасиеттерін жылдам жоғалтады. Балаларды айтпағанда, ұзақ уақыт қоғамнан тыс болған жоғары деңгейдегі индивидтер, адамға ұқсас аярлықтай мәнсіздікке айналады, сол мезетте тек тілін ұмытып, сөйлеу қабілетінен айырылып қоймай, сонымен қатар ақылынан адасады. Яғни, қарым-қатынас процесі өзара, және оның әрбір қатысушысы саналы тіршілік ретінде көрініс беруіне жоғары ықпал етеді. Дюркгейм ойлағандай, қарым-қатынас таза «рухани байланыс», «сананың өзара әрекет сферасы» емес. Ол қоғамның материалды өміріне ендірілген, оның құрамдас бөлігі болып табылады.

Сонымен бірге, қатынас – бұл субъектілердің қоршаған әлем объектісімен немесе басқа субъектімен өзіндік байланыс, нәтижесінде пайда болатын олардың тікелей өзара әрекет

немесе бір жақты рационалды таным немесе эмоционалды және мінез-құлықтық формада сақталуы. Біз қарым-қатынас бойынша серіктесімізге өзіміздің сөзіміз, эмоция және әрекетіміз арқылы оған деген қатынасымызды жеткіземіз.

Адамдар арасындағы негізгі мақсат - өзара түсіністікке жету. Әрине, оған кері әсерін тигізетін факторлар біршама, мысалы: қарым-қатынасқа түсу деңгейінің төмендігі, тіл табыса алмаушылық, ой-пікірлерінің сәйкес келмеуі, тіл білмеушілік және т.б. Осы тұстағы соңғы фактор қарым-қатынас процесінің ұлтаралық сипатына тән. Осыған байланысты, бірқатар ғалымдардың пайымдауынша, «этнопсихологиядағы этнос аралық қатынастар мәселесінде әрбір этностың мәдениеті, тарихы қаралады. Басқа бір әлеуметтік ортаға келген тұлға сол ортаның ерекшеліктеріне бейімделуде белгілі бір қиындықтарды бастан кешіреді. Тіл және мәдени ерекшеліктердің жиынтығы әлеуметтік қоршаудың ядросы бола отырып, этникалық ерекшеліктерді құрайды, ол адамның социализация процесін жана-малай отырып, тұлғаның этнопсихологиялық ерекшеліктеріне айналады» делінеді.

Ал егеменді Қазақстан Республикасының өмірінде негізгі әлеуметтік қоршаудың ядросы қызметін атқарушы, қоғамның белсенді бөлігінің бірі – білім беру субъектілері, соның ішінде педагог қауымы. Педагогтардың кәсіби дамуына тікелей әсер етуші процесс – қарым-қатынас. Осы ретте, білім беру жүйесінің полимәдениеттілік саясаты – ұлтаралық келісімділікті қалыптастыруда да педагогтардың алатын орны ерекше. Сондықтан да аталмыш зерттеудің маңыздылығы – біліктілікті арттыру жүйесіндегі этностық қарым-қатынастың психологиялық маңыздылығын зерттей отырып, білім субъектілерін қарым-қатынастың негізгі «субъектілері» ретінде дұрыс қалыптастыру болды.

Эксперимент нәтижесі көрсеткендей, этностық қарым-қатынастың психологиялық маңыздылығын анықтауда және дамытуда айтарлықтай көрсеткіштерге қол жеткізе отырып, біздің жасаған этнос өкілдерінің қарым-қатынас іскерліктері мен коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастырудың әдістеме-

нің тиімділігі төмендегідей тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

- «үйлесімді қарым-қатынас», «этно-субъект аралық қатынас», «коммуникация», «коммуникативтік құзыреттілік», «өзара әсер ету», «кері байланыс», «синтониялық қарым-қатынас моделі», «қарым-қатынас іскерлігі», «қатынас стилдері», «полимәдениетті тұлға», «толеранттылық» ұғымдарын ғылыми тұрғыда талдаудың нәтижелері «этностық қарым-қатынас» ұғымының мән-мағынасын, құрылымын айқындап анықтамасын анықталауға және моделін құруға мүмкіндік туғызады;

- этностық қарым-қатынасты жағымды қалыптастыру мен дамытуда біліктілікті арттыру институттарының алатын орны анықталып, психологиялық негіздерінің айқындалуы, этностық қарым-қатынасты дамытудың теориялық моделін ұсынуға мүмкіндік береді;

- этнос өкілдерінің өзара қарым-қатынастарын бимәдениетті жүйе ретінде түсіну негізінде құрастырылған дамыту моделі этноәлеуметтік ролдерді меңгеріп және өзара мәдени-құндылық бағдарларын қабылдап орындау арқылы жүзеге асады;

- этностық қарым-қатынас процесінің үйлесімді дамуы түрлі этнос өкілдерінің этникалық ерекшеліктерін ескере отырып жетілдіруге тәуелді;

- полимәдениетті білім беруге жағымды әсер етуші қарым-қатынас процесін дамыту түрлі этнос өкілдерінің ерекшеліктерін, тіл табысқыштық деңгейлерін, қарым-қатынас іскерліктерін, өз-өздерін бағалауларын, вербальды емес әрекеттерін өзара сезіне және түсіне білулерін, құндылық бағдарларын ескеруге тікелей байланысты;

- біліктілікті арттыру жүйесіндегі біліктілікті арттыру процесі «оқытушы педагог» пен «білім алушы педагогтың» өзара өзара әрекеті бола тұрып, моноэтникалық және полиэтникалық қарым-қатынас негізінде жүзеге асады, сондықтан біліктілікті арттыру бағдарламаларының курс тындаушыларының этникалық ерекшеліктерін ескере отырып құрылуы орынды;

- алынған зерттеу нәтижелері қазіргі экономикамыздың өркендеу тұсында, еліміздегі этнос өкілдері арасындағы халықаралық қарым-қатынастарды жақсартуға мүмкіндік береді.

Берілген зерттеуде қарастырылған мәселені біліктілікті арттыру жүйесінде этностық қарым-қатынасты үйлесімді дамыту үшін төмендегідей ұсыныстар беріледі:

- біліктілікті арттыру жүйесіндегі білім жетілдіру процесінде оқу-тақырыптық бағдарламаларды құруда этнос өкілдерінің ерекшеліктерінің болу принципін ескеру;

- полэтникалық және моноэтникалық құрамды топтарда этностық қарым-қатынасты дамыту мақсатында біліктілікті арттыру процесінің негізгі мазмұнына қосымша модульдер ендіруге жағдай туғызу;

- «Этностық қарым-қатынас – білім процесіне қатысушылардың өзара түсіністігі мен өзара сыйластығының және нәтижелі оқытудың негізі», «Педагогикалық қарым-қатынастың этникалық ерекшеліктерге байланысын зерттеу жолдары», «Мұғалімдердің жеке тұлғалық кәсіби өсуін синтоникалық қарым-қатынас моделі арқылы ұйымдастыру жолдары» атты арнайы курстардың біліктілікті арттыру жүйесіндегі оқу-тәрбие процесінде кеңінен қолдану;

- полимәдениетті білім беру саясатын дамыту идеяларын жүзеге асыруда этностық қарым-қатынас процесін жетілдірудің мазмұнын жаңартып, толықтыру.

Зерттеліп отырған тақырып өте ауқымды, күрделі және алғаш рет зерттеліп отырғандықтан, оның барлық қыр-сырын бір ғылыми жұмыста ғана қамтып шығу мүмкін емес. Болашақта аталмыш мәселе өзінің жалғасын этностық қарым-қатынасты зерттеудің жаңа әдістері мен бағыттарын іздестіруде, біліктілікті арттыру жүйесі жағдайында этностық қарым-қатынасты дамытудың психологиялық аспектілері мен шарттарын анықтауда табуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Горянина В.А. Психология общения: Учебное пособие для студ. ВУЗ. - 2-е изд., стереотип. – М.:Издательский центр «Академия», 2004.- 416 с.
- 2 Оботурова И.А. психология общения. Методические рекомендации. 2-изд., переработанное и допол. – Сыктывкар, 1994. – 77 с.
- 3 Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1984. - 271 с.
- 4 Войскунский А.Е. Преобразование общения опосредствованного компьютером: Автореф. дисс. канд. психол. н.: 19.00.01. - М. 1990. - 25 с.
- 5 Ночевник М.Н. Психология общения и бизнес. – М.: Профиздат, 1995. - 192 с.
- 6 Платонов Ю.П. Психология коллективной деятельности: Теоретико-методологический аспект. Л.:Изд-во: Ленинградского университета, 1990. - 184 с.
- 7 Коломинский Я.Л. Психология общения. – Москва: «Знание», 1974. – 96 с.
- 8 Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы: «Рауан», 1996. – 64б.
- 9 Оботурова И.А. Психология общения. Методические рекомендации. 2-изд., переработанное и допол. – Сыктывкар, 1994. – 77 с.
- 10 Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1988. – 217 с.
- 11 Стрелков Ю.К. Инженерная и профессиональная психология: Учеб.пособие для студ.высш.учебн.заведений/Юрий Константинович Стрелков.-2-ое изд., стер. - М.:Издательский центр «Академия», 2005. - 360 с.
- 12 Философиялық сөздік. – М., 1975. – 350 с.
- 13 Петровский В.А.. Психология неактивной активности. – М., 1992. - С.58.
- 14 Психологиялық сөздік. А.В. Петровскийдің ред., - М., 1990.
- 15 Орысша-қазақша сөздік. Ғ.Ғ. Мұсабаевтың ред., Алматы., 1978., 1-том, 349 б.

- 16 Гулевич О.А. Способы оптимизации межгруппового взаимодействия: направления и результаты исследований // Вопросы психологии, 2004. №6. С. 103-117.
- 17 Тимофеев М.И. Анализ делового общения руководителя. Автореф. дисс. канд. психол. н. – Л. 1991. С. -16.
- 18 Зюбин Л.М. Психология воспитания: Методическое пособие. – М.: Высшая школа, 1991. - 96 с.
- 19 Бодалев А.А. Психология общения. М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «Модэк», 1996. – 237 с.
- 20 Малкина-Пых И.Т. Возрастные кризисы: Справочник практического психолога. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. - 896 с.
- 21 Психолого-педагогический словарь по одаренности /Составители: Кирабаева Ш.А., Акимжанова Г.М., Бакиева Т.А. – Астана: «Дарын», 2006. - 152 с.
- 22 Иванов С.В. Психологические особенности профессионально-педагогического общения на уроках физической культуры: Автореф. Дисс. канд. психол. н. по спец. – Л. 1990. С.17.
- 23 Общение и формирование личности школьника: Опыт экспериментального исследования/ Под ред. А.А. Бодалева, Р.Л. Кричевского; НИИ ОиПП АПН СССР, – М.: Педагогика, 1987. - 152 с.
- 24 Ерастов Н.П. Психология общения. Пособие для студентов-психологов. – Ярославль, 1979. – 94 с.
- 25 Головин С.Ю. Словарь психолога-практика. – Минск.- Москва.- Харвест. АСТ., 2001.- 974 с.
- 26 Золотнякова А.С. Личность в структуре педагогического общения. – Ростов н/д: РГПИ, 1979. – 256 с.
- 27 Бап-Баба С.Б. Жалпы психология (Жантану негіздері). Жоғары оқу орындары студ. арналған дәріс баяндар жинағы. А.М. Құдиярованың басшылығымен. – Алматы, Дарын, 2005. - 352 б.
- 28 Әлеуметтану негіздері, Алматы, 2004, - 200 б.
- 29 Мелибруда С. Я-Ты-Мы: Психологические возможности улучшения общения./ Поляк тілінен ауд. және ред. алқ. А.А. Бодалев пен А.П. Добрович. – М.: Прогресс, 1986. – 245 с.

- 30 Смирнова Е.Е. Психология общения: Курс для старших классов средней школы. - СПб.: КАРО, 2005. - 336 с.
- 31 Ғзұттынова Р. Адамы қарым-қатынас жасау – адамгершілік белгісі/ Балабақша мен мектепте өзін-өзі тану бойынша оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру тәжірибесі: Өзін-өзі тану пәні педагогтарының Республикалық тамыз конференциясының баяндамалар жинағы. – Алматы, 2006. - 210 б.
- 32 Құдиярова А. Қарым-қатынас психологиясы (ортақтасу) (оқу құралы). – Алматы, 2006. - 40 б.
- 33 Леонтьев А.А. Педагогическое общение. М.: Знание, 1979. – 291 с.
- 34 Парфенов В.Н. Восприятие человека в межличностном общении. В кн.: Проблемы психологического воздействия /Межвузовский сборник научных трудов: - Иваново, 1978. 60-74 с.
- 35 Рыжов В.В. Взаимосвязь общения и свойств личности студентов в процессе профессионально-педагогической подготовки: Авторф. Дисс. канд. психол. н.: 19.00.01. – М. 1980. С. 25.
- 36 Петровский А.В., Абраменко В.В., Зеленова М.Е. Социальная психология: Учеб.пособ. для студ. пед. ин-тов./ По ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1987.-224 с.: ил.
- 37 Немов Р.С. Психология. Книга 1: Основы общей психологии.- М.: Просвещение. 1994. – 576 с.
- 38 Залюбовская Е.В. Преодоление коммуникативных барьеров в условиях совместной деятельности: Автореф. Дисс. канд. психол. н. – М. 1984. С. 22.
- 39 Шеламова Г.М. Деловая культура и психология общения. – Москва: Издательский центр: «Академия», 2005. – 160 с.
- 40 Ломов Б.В. Психологические процессы и общение. – В кн.: Методологические проблемы социальной психологии. – М. 1975. с. 12-13.
- 41 Петровский А.В. Личность в психологии с позиций системного подхода
// Вопросы психологии, 1981, №1. С. 58-68.

- 42 Хрестоматия по психологии: Учеб.пособ. для студ.педин-тов/Составители Мироненко В.В.; Под ред. Петровского А.В.. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Просвещение, 1987. - 447 с.
- 43 Иващенко Ф.И. Труд и развитие личности школьника: Книга для учителя.- М.: Просвещение. 1987. - 94 с.; ил.
- 44 Божович Л.И. Личность и ее развитие в детском возрасте. М.: «Просвещение», 1968. - 154 с.
- 45 Оспанбаева М.П. Мектептік психологиялық қызмет жүйесінің мазмұны. Тараз. 2002 ж. - 26 б.
- 46 Ахтаева Н.С., Әбдіғапбарова А.І., Бекбаева З.Н., Әлеуметтік психология//Жоғарғы оқу орнының студенттеріне арналған оқу құралы. Қазақ университеті, Алматы, 2007,- 243 б.
- 47 Жарықбаев Қ.Б. Жантану негіздері. - Алматы, 2002. - 415 б.
- 48 “Қазақстанның ел бірлігі” доктринасы. - Астана, 2009. www.assembly.kz/news/file/222448977724.doc.
- 49 Оганджян Р.С.: Некоторые вопросы формирования этнических стереотипов в мононациональной среде // Психологический журнал. Том 10. №1. 1989. с. 49-55.
- 50 Жүкешева Ж.Д. Психологический феномен этнокультурной маргинальности в контексте трансформации этнической идентичности. Дисс.к.псх.н. 190001. -А.-2005. С. -140.
- 51 Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. - Алматы: Қазақстан, 1996. - 160 б.
- 52 Исенова Н.Е. Советтік ұлттар психологиясы. - Алматы, 1979. - 29 б.
- 53 Жарықбаев Қ.Б. «Этнопсихология – ұлт тәрбиесінің өзегі». - Алматы: «Білім», 2005. - 144 б.
- 54 Серікжанова С.С. Этносаралық қатынастарды нығайтудағы бұқаралық ақпарат құралдарының ролі// Вестник НАПК, 2007, №2. 14-19 б.
- 55 Сухарев А.В., Бухарева С.Л. Особенности этнической идентичности подростков в этнически ориентированных учебных центрах// Вопросы психологии. 2005. №6. С. 82-90.
- 56 Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. - Алматы: Қазақстан, 1996. - 160 б.
- 57 Гасанов Н.Н. О культуре межнационального общения //Социально-политический журнал. 1997, № 3. С. 233; Он же.

- Особенности формирования культуры межнационального общения в многонациональном регионе //Педагогика. 1994, № 5. С. 12.
- 58 Жарықбаев Қ.Б. Становление основ психологии в Казахстане (история и этапы развития в XX веке). Дисс.д.псх.н. 19.00.01. - А. 2003. С. - 246.
- 59 Крысько В. Социальная психология в схемах и комментариях, СПб.: Питер,2003 г.,- 286 с.:ил.
- 60 Абдудалипов Р. Человек. Нация. Общество. - М.: Политиздат, 1991. - 224 с.
- 61 Данилевич Ю. И. Влияние национальной психологии на поведение казахов в конфликтных ситуациях: Дисс.канд.псх.н. - Москва, 2001 г. - 179 с.
- 62 Мұқанов М.М. Ойды этно және лингвопсихология тұрғысынан дәлелдеу. - Алматы, 1971. - 47 б.
- 63 Көмекбаева Л. К. Мұғалімдірдің этникалық өзіндік санасының психологиялық ерекшеліктерінің көрінісі: 19.00.01 б/ша психол.ф.канд.дисс. - Алматы, 2002 ж.-135 б.
- 64 Гумилев Л. «Как возникают и исчезают народы?». - Л.,1984. 139 б.
- 65 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса.- М.: Наука, 1983, 58 с.
- 66 Социология. Лекциялар курсы., жауапты ред. Басқарған Ә.Х. Тұрғынбаев., - Алматы, «Білім», 2000ж. 107 б.
- 67 Қалиев С., Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. - Алматы, «Рауан», 1998 ж. 13 б.
- 68 Нарматов С.З., Мұсатаев С.Ш. Қазақстандық жалпыұлттық идея: мәні, максаты, қалыптастыру технологиясы. - Астана, 2002 ж. - 112 б.
- 69 Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Человечество – это народы. - М.: Мысль, 1990.-174 с.
- 70 Сухарев А.В., Тихомин В.В., Шапорева А.А. Этнофункциональный подход в детской онкологии //Вопросы психологии, №6. 2002 г. С.37-50.
- 71 Абсаттаров Р.Б. Национальные процессы: особенности и проблемы. - Алматы: Ғылым, 1995. - 248 б.

- 72 Алиева Л.А. Национальные особенности межличностного восприятия в семейно-бытовой сфере: Автореф. Дисс. канд. психол. н. по спец.: 19.00.01. - М. 1987. С. 22.
- 73 Малаева А.Т. Зависимость социальной детерминации личности от характера этнокультурной среды: Автореф. Дисс. канд. психол. н. по спец.: 19.00.01. - Алматы. 1995. С. 25.
- 74 Фан Тхи Ким Наган. Социальное восприятие в условиях межэтнического общения: Автореф. Дисс. канд. психол. н. - М. 1990. С. 25.
- 75 Оконешникова А.П. Межэтническое восприятие и понимание людьми друг друга: Автореф. Дисс. докт. психол. н. - М. 1988. С. 32.
- 76 Агеев В.С. Перспективы развития этнопсихологических исследований // Психологический журнал. Том 9. №3. 1988. С. 35-42.
- 77 Айтжанова Р.М. Жалпы білім беретін мектеп жағдайында этнос субъектісін қалыптастырудың педагогикалық шарттары. Автореф. Дисс. п.ғ.канд. - Қарағанды, 2005 ж. 29 б.
- 78 М.Коул, Скрибнер С. Культура и мышление: Психологический очерк / Под ред. А.Р. Лурия. - Москва. Изд-во: «Прогресс». 1977. - 260 с.
- 79 Солдатова Г.У. О Методологических проблемах этнопсихологического исследования // Психологический журнал, 1992, Том 13. №4. С. 33-43.
- 80 Татарко А.Н., Козлова М.А. Сравнительный анализ структуры ценностей и характеристик этнической идентичности в традиционных и современных культурах // Психологический журнал, 2006, Том 27. №4. С. 67-76.
- 81 Муканов М.М. Ч.Ч. Валиханов о некоторых вопросах этнопсихологии и психологии религии // Вопросы психологии, 1973. №3. С. 129 -132.
- 82 Сәрсенбаев Т. Ұлттық сана-сезім мен ұлттық қадір-қасиет. - Алматы: «Білім» қоғамы, 1990. - 52 б.
- 83 Борбасов С.М. Қазақстандағы ұлттық процесстер және ұлт саясаты. // Монография. - Семей, 1995 ж. - 177 б.

- 84 Кішібеков Д.К., Кішібеков Т.Д. Ұлтаралық қатынастар мәдениетінің қалыптасуы. - Алматы: «Білім» қоғамы, 1990. - 44 б.
- 85 Ладина Н.А. Влияние национальной психологии на взаимодействие и поведение людей в организации (на материалах изучения казахов и русских в Республике Казахстан): Дисс. докт. псих. н. - Москва, 2002. С. 368
- 86 Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения: - Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 312 с.
- 87 Хотинец В.Ю. Зависимость развития интегральной индивидуальности от особенностей этнического самосознания // Психологический журнал, 1999. Том 20. №1. С. 114-119.
- 88 Ратанова Т.А., Шогенов А.А. Психологические особенности этнического самосознания // Психологический журнал, 2001. Том 22. №3. С. 37-48.
- 89 Әмірова Б.Ә. Оқыту процесінде этникалық жаңсақ нанымдардың өзгеруі. Автореф. Дисс. псих. ғыл.канд. - Алматы, 1998 ж. - 25 б.
- 90 Воловикова М.И., Соснина Л.М. Этнокультурное исследование представлений о справедливости // Вопросы психологии, №5, 2000 г. С. 85.
- 91 Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. - М.: Смысл, 1998. С. 40-64.
- 92 Шпет Г.Г. Этническая психология. - М.: ГАХН, 1926,- 93 с.
- 93 Ставропольский Ю.В. Модели этнокультурной идентичности в современной американской психологии // Вопросы психологии, №6. 2003. С. 112-121.
- 94 Чернявская А.Б. Психологическая оценка и повышение уровня профессиональной готовности в целях прсфконсультации: Автореф. Дисс. канд. психол. н. - СПб. - 1992. С. 16.
- 95 Тимофеев Ю.П. Профессиональное общение и его развитие с помощью видеотренинга: Автореф. Дисс. докт. психол. н. - М. 1994. С. 42.
- 96 Джафаров Ф.Т. Особенности социально-психологического климата в многонациональном производственном коллективе // Автореф. Дисс. канд. психол. н. - М. 1989. С. 18.

- 97 Тараз Мемлекеттік педагогикалық институтының құрылуына 40 жыл толуына арналған жас ғалымдардың II Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының еңбектері. - Тараз. - 2007. II т. - 289 б.
- 98 Иванова Н.Л. Идентичность и толерантность: соотношение этнических и профессиональных стереотипов//Вопросы психологии, №6. 2004. С. 54-63.
- 99 Аманова И.Қ. Тұлғаның өзін-өзі таныту ерекшеліктерінің этномәдени сәйкестілікке тәуелділігі. 19.00.01 маманд.б/ша псих. ғыл. канд. дайынд. Автореф: - Алматы, 2004 ж. - 30 б.
- 100 Айталы А. Ұлтану (Оқу құралы). - Алматы: «Арыс» баспасы, 2000. - 226 б.
- 101 Жарықбаев Қ.Б. Психологиялық терминдер сөздігі. - А. 2007. - 79 б.
- 102 Хотинец В.Ю. Формирование этнического самосознания студентов в процессе обучения в ВУЗе // Вопросы психологии, 2001. №3. С. 31-43.
- 103 Қазақстан Республикасының президентінің қазақстан халқына жолдауы. - Астана. 2006. наурыз.
- 104 Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - М., 1973. - 235 с.
- 105 Құралұлы А. Философия, педагогика және психологияға байланысты терминдер мен сөз тіркестерінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: «Өнер» баспасы, 2006. - 40 б.
- 106 Кертаева Ғ. М. Ұстаз қызыметіндегі педагогикалық деонтология. - Алматы. «Ғылым», 2002 ж., 81-б.
- 107 Кенжебеков Б. Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру. П. ғ. докт. алу үшін дайынд. Дисс. Авторефераты. - Қарағанды, 2005 ж. -37 б.
- 108 Рувинский Л.И. Педагогика институттарының студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы. «Ана тілі». 1990 ж, 52 б.
- 109 Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. - Алматы, 2005. - 208 б.

- 110 Сарсенова Н. Педагог кадрлардың біліктілігін арттыруда оқуғудың жаңа технологияларын енгізудің тиімді жолдары. - Алматы, 2006. - 64 б.
- 111 Панасюк А.Ю. Система повышения квалификации и психологическая перестройка кадров: Метод.пособие. - М.: Высш.шк., 1991. - 79 с.
- 112 Нгуэн Хью Тхи. Особенности организаторских и коммуникативных умений преподавателей вузов: Автореф. канд. психол. н. - СПб. 1991. С.-25.
- 113 Зимняя И.А. Педагогикалық психология: Жоғары оқу орындарына арналған оқулық, Екінші толықт., түзет. және қайта оңд.бас. /Орыс тілінен аударған М.А. Құсайынова. - М.: Логос; Алматы: TST-company, 2005. - 368 б.
- 114 Тоқсанбаева Н.Қ. Педагогикалық ұжымдағы қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері //Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. №1 (14). - Алматы: Қазақ университеті, 2005. С. 125
- 115 Тоқсанбаева Н.Қ. Іс-әрекеттегі тілдік қарым-қатынасты теориялық талдау ерекшеліктері//Қазақстанская цивилизация: проблемы адаптации и социализации человека. Материалы международной научной конференции. Материалы международной научной конференции. Под ред. проф. Т.А. Кожамкулова. - Алматы: Қазақ университеті. 2005. - КазНУ им. аль-Фараби, С. 312.
- 116 Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. Книга 6/ Перевод с французского. Предисловие и общ. ред. А.А.Леонтьева. - М.: «Прогресс», 1978. - 300 с.
- 117 Стрелков Ю.К. Инженерная и профессиональная психология: Учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений / Юрий Константинович Стрелков. -2-е из., стер. - М.: Издательский центр «Академия», 2005. - 360 с.
- 118 Арестова О.Н., Пахомов И.А. О соотношении физических и смысловых параметров коммуникативного пространства // Вопросы психологии, №2. 2002. С. 112-123.
- 119 Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке //Психологический журнал, 1993. Том 12. №6. С. 7.

- 120 Сергиенко Е.А. Психология субъекта: поиски и решения // Психологический журнал, Том 29, №2, 2008. С.19
- 121 Знаков В.В. Макиавеллизм, манипулятивное поведение и взаимопонимание в межличностном общении // Вопросы психологии, 2002. №6. С. 45-54.
- 122 Тоқсанбаева Н.Қ. Қарым-қатынас және оның тұлға мәселесін шешудегі маңыздылығы // Проблема формирования цивилизационного сознания: Материалы Международной научной конференции. Под ред. Кожамкулова Т.А. – Алматы: Қазақ Университеті, 2004.- 372 б.
- 123 Бердібаева С.Қ. Творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиясы. - Алматы: Қазақ университеті, 2006. - 216 б.
- 124 Рудакова И.А. Основы управления педагогическими системами / И.А.Рудакова. – Ростов-на-Дону. Изд-во: «Феникс». 2005. - 280 с.
- 125 Тәжібаев Т. Жалпы психология. - Алматы: Қазақ университеті, 1993. - 225 б.
- 126 Жарықбаев Қ. Психология. - Алматы; Білім. - 1993. - 158 б.
- 127 Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении. - М. 1990. – 179 с.
- 128 Жалпы психологияға кіріспе: Оқу құралы / Жауапты ред. С.М. Жақыпов. - Алматы: Қазақ Университеті. 2007. - 230 б.
- 129 Люблинская А.А. Учителю о психологии младшего школьника. Пособие для учителя. - М.: «Просвещение», 1977. - 224 с.
- 130 Абраменкова В.В. Роль совместной деятельности в проявлении гуманного отношения к сверстнику у дошкольников: Автореф. Канд. Дисс. – М.: Политиздат, 1984. С. 122.
- 131 Глазова Л.А. Коллективистическое самоопределение и индивидуально-типические особенности личности: Автореф. Канд.дис. – М. 1978. С. 23.
- 132 Ламм А.А. Особенности межличностного восприятия в условиях коллектива// Новые исследования в психологии АПН СССР. – М. «Педагогика». 1987. С. 57-60.
- 133 Психологический словарь /Айропетянц А.Т., Альтман Я.А., Анохин П.К. и др. – М.: Педагогика. 1983. - 447 с.

- 134 Петровский А.В. О некоторых феноменах межличностных взаимоотношений в коллективе /Вопросы психологи, 1976, №3. С.16-25.
- 135 Бапаева М.К. Жоғары мектепте психологиялық білім беруді жетілдірудің ғылыми-теориялық негіздері: Автореф. психол.ғ.канд. Дисс. 19.00.07. -Алматы, 2001. -30 б.
- 136 Психология: Учеб.для гуманитарных вузов. Под редакцией В.Н. Дружинина. – СПб.: «Питер». - 650 с.
- 137 Социология. Лекциялар курсы., жауапты ред. Басқарған Ә.Х. Тұрғынбаев., - Алматы, «Білім», 2000 ж., - 85 б.
- 138 Наурызбай Ж.Ж. Этнокультурное образование, - А. 1997, - 152 б.
- 139 Қабылбекова З. Поликультурная личность как новый педагогический ориентир. ВШК №1. 2000 ж. - 177 б.
- 140 Воробьев А.В. Личность учителя в системе межличностных отношений классного коллектива: Автореф. Дисс. канд. психол.н. по спец.:19.00.07. – М.1986. С. 136.
- 141 Тұрғынбаева Б.А. Әдістемелік жұмыстарды ұйымдастыру. – Алматы, 2008. -120 б.
- 142 Окашев Р.Д. Тындаушылардың психологиялық дайындығын жетілдірудің педагогикалық жолдары (Оқулық құралы). - Қарағанды, 2001. - 84 б.
- 143 Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения (Обшедидактический аспект). – М., «Педагогика», 1977. - 256 с.
- 144 Урунбасарова Э.А. Этика преподавателя (учебное пособие). – Алматы: «Бастау». 2003. - 160 с.
- 145 Кудрявцев Т.В. Психология технического мышления. (Процесс и способы решения технических задач). – М.: Педагогика, 1975. - 304 с.
- 146 Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. - 416 с.
- 147 Волков Б.С., Волкова Н.В. Задачи и упражнения по детской психологии: Учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов. – М.: Просвещение., 1991, - 144 с.
- 148 Дружинин В.Н. Экспериментальная психология. - СПб: Издательство «Питер», 2000. - 320 с.: ил. – (Серия «Учебник нового поколения»).

- 149 Жақыпов С.М. Оқыту процесіндегі танымдық іс-әрекет психологиясы. (Оқу құралы) – Алматы: «Алла прима» ЖШС, 2008. - 216 б.
- 150 Лебедева Н.М., Марковская О.В. Взаимосвязь социальных представлений русских и немцев с психологическими характеристиками культур/ Психологический журнал, 2006, том 27, №4, С. 77-85.
- 151 Штроо В.А., Мельникова А.А. Референтные отношения в группе как фактор организационных изменений // Вопросы психологии, №1 2005. С. 70-83.
- 152 Нойман Р. Особенности межличностного восприятия в международных трудовых коллективах: Автореф. канд. психол. н. – М. 1985. С. 23.
- 153 Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии /Социально-психологический центр. - СПб.1996. - 347 с.
- 154 Тоқсанбаева Н.Қ. Танымдық іс-әрекетке кіріспе: Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 136 б.
- 155 Джакупов С.М. Этнопсихологические исследования этнических преубеждений //Материалы II-международной научно-теоретической конференции: «Развитие психолого-педагогической мысли в республиках Центральной Азии» и II Тажибаевских чтений. – Алматы, 2002. - 266 с.

ҚОСЫМШАЛАР

Қосымша А

Топтың ұйымшылдық индексін анықтау
(Синопс әдістемесі бойынша)

Нұсқау: Жауаптар жақша ішінде берілген ұпайлармен есептеледі. Бірақ жауап алу барысында ұпай сандарын қорсетудің қажеті жоқ. Максималды ұпай-19, ал минималды-5.

Тест:

1. Топқа жақындығыңызды қалай бағалар едіңіз?
  - 1/ Өзімді ұжымның бір бөлшегі ретінде сезінемін. (5)
  - 2/ Іс-шаралардың көпшілігіне қатысамын. (4)
  - 3/ Кейбір іс-шараларға қатысам, ал кейбіреулеріне қатыспаймын. (3)
  - 4/ Топтың мүшесі ретінде өзімді сезінбеймін. (2)
  - 5/ Ұжымнан бөлек өмір сүремін. (1)
  - 6/ Білмеймін, жауап беруге қиналамын. (1)

2. Егер мүмкіншілік туса, басқа топқа ауысар ма едіңіз?

- 1/ Иә, ауысар едім. (1)
- 2/ Ауысатын сияқтымын. (2)
- 3/ Айырмашылық жоқ деп ойлаймын. (3)
- 4/ Өз тобымда қалар едім. (4)
- 5/ Міндетті түрде өз тобымда қалар едім. (5)
- 6/ Білмеймін, айтуға қиналамын. (1)

2. Өз тобыңыздағы мүшелердің өзара қарым-қатынастары қандай деп ойлайсыз?

- 1/ Басқаларға қарағанда жақсы. (3)
- 2/ Басқа топтардағы сияқты, ұқсас. (2)
- 3/ Басқа тыңдаушылардан нашар. (1)
- 4/ Білмеймін. (1)

3. Дәріс берушілермен өзара қарым-қатынасыңыз қандай?

- 1/ Басқаларға қарағанда жақсы. (3)
- 2/ Басқа тыңдаушылар сияқты, ұқсас. (2)

3/ Басқа тыңдаушылардан нашар. (1)

4/ Білмеймін. (1)

4. Сіздің тобыңыздағы жұмысқа (оқуға және т.б. әрекеттерге) деген қатынастарыңыз қандай?

1/ Басқаларға қарағанда жақсы. (3)

2/ Басқа тыңдаушылар сияқты, ұқсас. (2)

3/ Басқа тыңдаушылардан нашар. (1)

4/ Білмеймін. (1)

Қосымша Б

Дж.Таусендтің „мәдени-құндылық бағдарын“ анықтау тесті

Тест сұрақтары:

1. Қандай да шешім қабылдау кезінде менің мәдениетімнің өкілдері негізгі фактор ретінде ... санайды:
  - a) құнды тарихты;
  - b) қазіргі заманға сай болуды;
  - c) жарқын болашақты;
2. Менің мәдени бауырластарым өздерін ... есептейді:
  - a) табиғат күштерінің құрбандары ретінде;
  - b) табиғатпен үйлесімде өмір сүреді деп;
  - c) көптеген табиғат күштерін басқара аламыз деп;
3. Біздің ұлт өкілдерін басқарусыз қалдырса, онда олар ...
  - a) жағымсыз әрекеттер жасауы мүмкін;
  - b) жағымды да, жағымсыз да әрекеттер жасауы мүмкін;
  - c) тек жағымды әрекеттер жасауы мүмкін;
4. Менің ұлтымның дәстүрі бойынша, өзара қарым-қатынасқа түсуде басты ... деп ойлаймын.
  - a) шыққан тегі мен мұрагерлік;
  - b) үлкен, тату отбасы;
  - c) тұлғаның жеке даралығы мен өзіндік қасиеттері;
5. Менің ұлтымның өкілдерінің ойынша:
  - a) өмір сүріп жатқанымыздың өзі жеткілікті;

- b) өмірдің маңызды мақсаты тұлғаның дамуы мен өсуі;
- c) ең ғажап мақсат – тәжірибелік әрекет пен биік шыңдарға жету.

Қосымша В

Тіл табысқыштық деңгейін бағалау
(В.Ф.Ряховский тесті б/ша)

Нұсқау: Тест адамның қарым-қатынас құзыреттілігін анықтауға көмектеседі. Берілген сұрақтарға «иә», «кейде» немесе «жоқ» деп жауап қайтару қажет.

Тест сұрақтары

1. Қандай да кездесуді күткен кезде шыдамдылық шегінен шығатын сәттеріңіз болады ма?
2. Жиналыстарда, кеңестерде немесе басқа да іс-шараларда баяндамамен топ алдына шығу сізде үрей не ұялшақтық сезімдері туындайды ма?
3. Дәрігерге бару қажеттілігін соңғы сәттерге дейін созып жүре бермейсіз бе?
4. Сізді жұмыс бабымен өзіңіз бұрын-соңды болмаған қалаға жібермекші болды. Осы сапарға бармау үшін әрекет жасайсыз ба?
5. Өзіңізді мазалап жүрген ойлармен әлдекімдермен бөлісесіз бе?
6. Көшеде бейтаныс адам қандай да бір сұрақпен (сағат сұрап, көше сұрап не т.б.) сізден көмек сұрағанға ашуланасыз ба?
7. Әр буын өкілдері бір-бірін түсінбейді, бұл өмір бақи шешілмейтін мәселелердің бірі дегенге сенесіз бе?
8. Бірнеше ай бұрын қарызға ақша алған таныс адамнан менің ақшамды бер деп сұрауға ұяласыз ба?
9. Мейрамхана немесе асханада сізге сапасыз тағам ұсынды. Осы жағдайда ыдысты ашулана итеріп, үндемей қоя саласыз ба?

10. Бейтаныс адаммен бетпе-бет келіп, үндемей отырдыңыз. Ол әңгімені бірінші болып бастама дейік, осы жағдай сізді қынжылдыра ма?
11. Ұзыннан-ұзақ кезекте тұруға (дүкенде, театр, кассада, кітапханада) шыдамдылығыңыз жетпейді. Мұндайды көргенде кезекке тұру туралы ойыңыз өзгертесіз бе, жоқ кезектің аяғын күтуге тырысаңыз ба?
12. Конфликттік ситуацияларды шешуге байланысты комиссия жұмыстарына қатысудан қорқасыз ба?
13. Әдебиет, мәдениет, өнер туындыларын бағалауда өз көрсеткіштеріңізден басқа ешкімнің пікірін тыңдамайсыз, осыған келісесіз бе?
14. Өзінің жақсы білетін мәселе төңірегінде болып жатқан жаңсақ пікірталасты құлағыңыз шалып қалды. Пікірталасқа араласпай, үндемей қала аласыз ба?
15. Әлдебіреудің қызмет бабында айтқан өтінішіне ашуланып, қынжылу сезімі болады ма?
16. Ауызша формаға қарағанда өз ой-пікіріңізді жазбаша білдіруге тырыспайсыз ба?

Қосымша I

Қарым-қатынаста өзіндік бағалауды анықтау тесті
(М.Снайдер бойынша)

Нұсқау: төменде берілген 10 сөйлеммен жақсылып танысып, жауап беріңіз. Әр сұрақты «дұрыс» немесе «бұрыс» деп белгілеп шығыңыз. Дұрыс деп тапсаңыз «Д» әріпін, ал керісінше болса, «Б» әріпін әр сұраққа қойыңыз.

Тест сұрақтары:

1. Басқа адамдарға ұқсауға тырысу мен үшін өте қиын.

2. Жанымдағы адамдардың көңілін аулау немесе назарын өзіме аудару үшін әжуа болуға да бармын.
3. Менен жақсы актер шығар еді.
4. Басқалар мені не нәрсе болса да жүрекке жақын қабылдайды деп ойлайды, ал шындығында олай емес.
5. Көпшілік назарының ортасында жиі бола бермеймін.
6. Түрлі жағдайларда және әр түрлі адамдармен қарым-қатынаста мен өзімді әрқилы ұстаймын.
7. Өзім шын мәнінде сенімді ғана нәрсені жақтаймын.
8. Іс-әрекет және түрлі адамдармен қатынасқа түсу барысында жетістікке жету үшін, олардың көңілінен шығуға тырысамын.
9. Кейбір адамдар өзіме ұнамаса да, олармен достық қарым-қатынаста болуға тырысамын.
10. Мен үнемі басқалар ойлағандай бола бермеймін.

Нәтижесін өңдеу:

1, 5 және 7 сұрақтарға «Б» жауабы сәйкес келсе 1 ұпайдан, ал қалған 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10 сұрақтарға «Д» жауабы сәйкес келсе 1 ұпайдан беріледі. Алынған нәтиже көрсеткіштерінің ортақ қосындысы есептелінеді.

Қосымша Д

Коммуникативтік іскерлікті бағалау тесті

1 нұсқасы

Нұсқау: өз көңіліңіз толмайтын және кез-келген адаммен қарым-қатынасқа түскен жағдайда ашуландыратын жағдайлардың тұсына белгі қойып шығыңыз.

Нәтижесін өңдеу: белгі қойылған жағдайлардың пайыздық көрсеткішін шығару қажет.

Тест классификаторы

70 – 100 % - коомуникативтілік іскерлігі томен. Өзгелерді тыңдауға және өзіңізді ұстай білуді үйрену қажет.

40 – 69 % - қандай да кемшіліктер кездеседі. Айтылған сындарды найзаның ұшымен қабылдайды. Жақсы әңгімелесуші болу үшін әлі де біраз іскерліктерді меңгеру қажет. Асығыс шешім қабылдауға бейім.

10 – 39 % - жақсы әңгімелесуші болғанмен, кейде өзгелерді тыңдауға шыдамы жетпейді. Ойды аяғына дейін, толық тыңдауға дағдылану қажет.

0 – 9 % - өте жақсы серіктес бола алады. Өзгелерді тыңдай біледі. Мұндай адамдардың қарым-қатынас стиліне өзгелер үнемі қызығушылықпен қарайды.

Жағдаяттар нұсқалары	Сіздің көңіліңіз толмайтын жағдаяттар
1. Айтатын ойымды айтуға қарым-қатынасқа түсуші серігім мүмкіндік бермейді	
2. Әңгіменің ортасынан бөліп жібере береді.	
3. Әңгімелесу барысында серігім көзіме тіке қарап отырмаса, ол мені тыңдамай отыр деген сенімсіздік болады	

4. Көңілім толмайтын адаммен әңгіме айту мен үшін уақытты босқа кетіру	
5. Менің сөзіме қарағанда, ол үшін қарындаш пен қағаз маңыздырақ сияқты	
6. Әңгімелесуші адам мүлде күлмесе, менде мазасыздық күйі пайда болады	
7. Сұрақтар мен сындарын айтып үнемі зейінімді бөле береді	
8. Мен не айтсам да, ол менің әсерімді су сепкендей басып тастайды	
9. Маған үнемі қарсы пікір айтып отырады	
10. Менің сөзімнің мағынасын өзгертіп, үнемі өзінің ойын айтып отырады	
11. Менің сұрақтарыма қарсы сұрақ қойып отырады	
12. Естімеген адам сияқты бір сұрағанын қайталап сұрай береді	
13. Сөздің аяғына дейін тыңдамастан бөліп тастап, бірақ соңында өзі келіседі	
14. Әңгіме барысында мені тыңдамай басқа іс-әрекет жасап отырса, ол бар зейінімен тыңдап отырғанына сенсе алмаймын	
15. Мен үшін шешім шығарып үлгереді	
16. Менің сөзімнің арасына сөз қыстырып үлгереді	
17. Кірпігін қақпастан, үнемі менен көзін алмастан қарап отырады	
18. Мені бағалап отырғанын сезсем, ол мені қатты мазалайды	
19. Менің ұсынған жаңа ойыма, ол да дәл солай ойлағанын айтса ашуым келеді	
20. Әңгіме барысында жестті көп пайдаланғаны (басын ізей беруі, мақұлдай беруі, шамадан тыс таңдану) мені мазалайды	
21. Мен шындық әңгіме айтып отырған жағдайда, үнемі қалжыңға айналдырып жібереді	

22. Әңгіме айтып отырып, үнемі сағатына қарай береді
23. Қызмет бөлмесіне мен кірген кезде, бар жұмысын тастап, маған қарайды
24. Серіктесім мен оған кедергі жасап отырған секілді үнемі сыңай танытады
25. Өз ойымен менің де келісуімді талап етеді

Қосалма 1

Вербалсіз коммуникацияны бағалаудың эксперттік әдістемесі
(А.М.Кузнецова бойынша)

Нәтижесін өңдеу:

4. Көзқарастың жан-жақтылығы мен үйлесімділігінің көрсеткіштері – 1, 5, 8, 12, 15, 17 сұрақтар.

Жалпы ұпай саны +9 –дан -9 –ға дейін болуы мүмкін.

5. Басқа адамның вербалсіз әрекетіне деген сензитивтілігі мен сезімталдық көрсеткіштері – 2, 4, 7, 11, 14, 18, 20 сұрақтар.

Жалпы ұпай саны 28 –ден 7 –ге дейін болуы мүмкін.

6. Қарым-қатынас жағдайына байланысты өз вербалсіз әрекетін басқара алу көрсеткіштері – 3, 6, 9, 10, 13, 16, 19 сұрақтар.

Жалпы ұпай саны 23 –тен 2-ге дейін болуы мүмкін.

Әр берілген параметрлер бойынша респонденттің жеке-жеке нәтижелері есептеліп, 5, 8, 12, 19 сұрақтардың ұпайлары өз параметрлерінің жалпы көрсеткіштерінен алынып тасталынады.

Әдістеме нәтижесі әр респондентті үш тұрғыдан және перцептивті-коммуникативтік даму деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Соңғы жағдайда жалпы ұпай саны 0 –ден 60 –қа дейін болуы мүмкін. Сонымен қатар, зерттелушінің вербалсіз коммуникациясы құрылымының сапалық талдауын жасауға болады.

Нұсқау: Сізбен қарым-қатынасқа түскен адамнан берілген нәтижелерді әр сұраққа жауап бланкіндегі берілген 4 нұсқаның біреуін тандаңыз.

Әдістеме сұрақтары:

1. Сіздің ойыңызша, ол өз сөзінің мазмұнын тілінің емес құралдармен (жест, мимика, қимыл-қозғалыс және т.б.) жақсы білдіруге қабілетті ма?

2. Сіздің эмоцияңызды бет-әлпетіңізге қарап, түсіне ала ма?

3. Басқа адамдарға деген қатынасын және сезімдерін жеткізу үшін тиісті дауыс ырғағын қолдана ала ма?

4. Сіздің ойыңызша, ол көзқарастан барлық жағдайды (үнатууды, көңіл білдіруді, қобалжуды және т.с.с.) түсіне ала ма?

5. Өз сезімін білдіру кезінде вербалсіз коммуникация құралдарын көп пайдаланады деген ой сізде туындамайды ма?

6. Ол өзінің жағымсыз эмоциясын меңгере ала ма?

7. Қалай ойлайсыз ол сіздің дауысыңыздың өзгергенін кезінде байқайды ма?

8. Әңгіме барысында оның сөзі мен вербалсіз коммуникация құралдарының арасында байланыс болмайтын кездер жиі бола ма?

9. Сіздің ойыңызша, ол басқа адамдарға деген көңілін көзқарасы арқылы ғана білдіре ала ма?

10. Сіз қалай ойлайсыз, қактығыс сәттерінде ол өз мимикасын меңгере ала ма?

11. Оның мимикасын үйлесімді, мәнерлі деп айта аласыз ба?

12. Сіздің ойыңызша, оның бойында жағымсыз мимикалары бар ма?

13. Басқалардың қысымын баса алатын, өзіне икемдей алатын жұмсақ интонацияларды пайдалана ала ма?

14. Сіздің қимыл-қозғалысыңыздың, жүріс-тұрысыңыздың өзгеруіне қарай, ол сіздің көңіл-көйіңіздің, өзіңізді сезіну жағдайыңыздың өзгергенін түсіне ала ма?

15. Өз жағымсыз көңіл-күйін вербалсіз коммуникация құралдары арқылы жеткізе ала ма?

16. Өзгелерге деген сыйластық қатынасын өз мимикасы арқылы түсінікті жеткізе ала ма?

17. Өте мәнерлі болуға тырысқанымен, оның айналасындағы адамдарға деген шынайы қарым-қатынасын оңай түсіне алуға бола ма?

18. Сіз кейде арнайы жасанды қылық көрсетіп отырсаңыз да, сіздің шынайы қатынасыңызды түсіне ала ма?

19. Таныс емес ортаға түскенде өзін ыңғайсыз сезінетін сәттері жиі байқалады ма?

20. Ол сіздің қарым-қатынасқа түсуге ниетіңіздің болмай тұрғанын түсінуге бейімділігі бар ма?

Вербалсіз коммуникацияны бағалаудың
эксперттік әдістемесі

Жауап бланкі

Мерзімі _____
Аты-жөні _____

Сұрақтар	А «үнемі»	Б «жиі»	В «кейде»	Г «ешқашан»
1	А	Б	В	Г
2	А	Б	В	Г
3	А	Б	В	Г
4	А	Б	В	Г
5	А	Б	В	Г
6	А	Б	В	Г
7	А	Б	В	Г
8	А	Б	В	Г
9	А	Б	В	Г
10	А	Б	В	Г
11	А	Б	В	Г
12	А	Б	В	Г

13	А	Б	В	Г
14	А	Б	В	Г
15	А	Б	В	Г
16	А	Б	В	Г
17	А	Б	В	Г
18	А	Б	В	Г
19	А	Б	В	Г
20	А	Б	В	Г

Қосымша Ж

Құрметті әріптес!

Нұсқау: Төменде берілген сұраққа шынайы жауап беруіңізді сұранамыз. Сіздің жауабыңыз өте құнды және білім жүйесін дамытуда үлкен маңызы бар екенін естен шығармауыңызды өтінеміз.

Сіздің ойыңызша тұлға дамуында кім көбірек әсер етеді деп ойлайсыз?

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____

Жауап бергеніңізге алғыс білдіремін!

Құрметті әріптес!

Нұсқау: Төменде берілген сұрақтарға шынайы жауап беруіңізді сұранамыз. Сіздің жауабыңыз өте құнды және білім жүйесін дамытуда үлкен маңызы бар екенін естен шығармауыңызды өтінеміз.

1. Білім беру жүйесі субъектілерінің бірін-бірі қабылдауы үшін қажетті факторлар қандай?

- a) _____
- b) _____
- c) _____
- d) _____
- e) _____
- f) _____
- g) _____
- h) _____

2. Қарым-қатынасқа кедергі келтіруші факторларды атаңыз:

- a) _____
- b) _____
- c) _____
- d) _____
- e) _____
- f) _____
- g) _____
- h) _____

Жауап бергеніңізге көп рақмет!

«Курс тыңдаушыларының дәріханаларда әдеп сақтау ережелері» тест-фреймі

Нұсқау: Құрметті әріптес, төмендегі айтылған пікірлермен келісесіз бе? Келіспесеңіз «-», келіссеңіз «+» таңбасын қойыңыз. Және неліктен келіспейтіңізді түсіндіріп көріңіз.

1. Курсқа қатысушы жақсы тыңдаушы бола білуі тиіс және сонымен қатар, өз ойын еркін жеткізуден ұялмауы қажет. «Тындамаған сөз жетім...» екенін санаңызда ұстаңыз.

2. Пікірталас жағдайларында дәйекпен сөйлеуі және басқа әріптестеріне шыдамдылық таныта білуі тиіс. «Сабыр түбі – сары алтын» екенін естен шығармаңыз.

3. Дәріс берушілерді және басқа әріптестеріңізді шынайы көңіл қойып тыңдау және инквизиторлық сипаттағы сұрақтарды қоюдан аулақ болу. «Біреуге ор қазсаң, өзің түссей» деген сөзді білесіз бе?

4. Қарым-қатынасқа түсуші топ мүшелерінің әрқайсысымен вербалсыз қатынасқа түсе алу. «Бірды түсінбеген дымды да түсінбейді» деген сөзді қалай түсінесіз?

5. Сыпайы сөйлеуге тырысыңыз. «Жылы-жылы сөйлесеніз, жылан інінен шығады» демеп пе еді?

6. Әріптесіңіздің әлсіз тұстарын басып айтудан көрі керісінше, оны қолдап, көмек көрсете біліңіз. «Жығылып жатып сүрінгенге күлме» деген бар.

7. Жалған бейне жасаудан, жалған сөйлеуден аулақ болыңыз. «Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам» емес пе?

8. Дәріс соңындағы ой-талқыларға белсенді қатысып, осы күндерде үйренген, көрген, білген білімдеріңізді көрсетіп отырыңыз. «Баяғы жартас, сол жартас...»

9. Асығыс шешімдер жасаудан аулақ болыңыз. Айтатын ойыңызды әбден ойланып, пісіріп барып айтуға тырысыңыз, себебі сіз бұл курста бір үлкен білім мекемесінің өкілі екеніңізді ұмытпаңыз. «Асыққан сайтанның ісі» немесе «Бір

қарын майды бір құмалақ шірітеді» деген сөз маржандармен ұмытпаңыз.

10. Өзіңізді топтың басқа мүшелерінен арттыра білетінін жоғары санау - өте ұят іс. «Бөлінгенді бөрі жейді» деген сөз тағы бар.

Ескерту: өз жауаптарыңыздағы «+» таңбасымен белгіленген сұрақ жауаптарын санап, шыққан нәтижені есептеңіз.

Жауап бергеніңізге көп рақмет!

Тест нәтижесін шығару:

10-8 ұпай – біліктілікті арттыру курсына шынайы ниет білдіріп келгенсіз. Өзіңіздің тарапыңызға айтылған әр сынды, пікірді дұрыс қабылдау қабілетіне иесіз. Жаңаша ойлай білесіз, креативтілік қабілетіңіз жоғары дамыған. Қарым-қатынасқа түсу сізге ләззат сезімін сыйлайды. Ұлттық философияның құндылықтарды өз өмір тәжірибеңізде үнемі пайдалану – білім философиясын дамытудың бір жолы екенін естен шығармаңыз.

7-5 ұпай - Кез-келген ережелерді сақтауға тырысасыз, бірақ ол үнемі іс жүзінде солай бола бермейді. Әр ұлттық философиялық құндылықтарда терең мағына бар екенін біле тұра, өз өмір тәжірибеңізде үнемі қолдана алмайсыз. Ол көп жағдайда моралдық тұрғыдан шаршауға, өз ісіне қызықпауға, басқалардың пікірімен санаса білу қажеттілігін толық түсінбеуге және т.с.с. жағдаяттарға байланысты.

4-0 ұпай - Өзіңізге айтылған кез-келген пікірді «найзаның ұшымен» қабылдайсыз. Топ мүшелерінен өзіңізді бөлін қарастырасыз және қарым-қатынаста толық ашылу мүмкіндігіңіз жоқ. «Астарлап сөйлеу» шеберлігіне машықтанбағансыз. Бірақ, қоғам адамға емес, адам қоғамға қарап өзгеріске ұшырайтынын ұмытпаңыз. Ал жалғыз адам қоғам құра алмайды емес пе?! Қалжыңға негізделген шындық.

дегенмен, «битке өкпелеп тоныңызды отқа тастамайтын» шығарсыз?!

Қосымша К

«Сөйлеудегі сөздердің пайдалану орындылығын меңгеру деңгейлерін анықтауға арналған тест-фрейм

Нұсқау: Құрметті әріптес, төмендегі айтылған пікірлермен келісесіз бе? Келіспесеңіз «-», сенімсіз болсаңыз «*» немесе келісесіз «+» таңбасын қойыңыз. Және неліктен келіспейтіңізді түсіндіріп көріңіз.

1. Көптен бері таныс адамыңыз сізді көшеде көрсе де соңғы уақытта танымайтын адам секілді өтіп кететін әдет шығарды. Себебін түсіндірген жоқ, тіптен телефонға да жауап қайтармайды. Басқа бір таныстарыңыздан оның сізбен қарым-қатынас жасағысы келмейтіні туралы айтқанын естіп, әбден ыза болып: «Менің жасаған жақсылығымды білмесе өзі білсін, мен де онымен араласқым келіп тұрғаны шамалы» деп себебін білместен ренжіп шыға келесіз..

2. Сіз бала кезіңізден бір қалада тұрып келесіз, бәрі таныс, үйреншікті. Бірақ өмірде бәрі болады емес пе?! Сіз АҚШ-қа тұрғылықты жер ауыстырып, кетуге мәжбүр болдыңыз. Сіздің ойыңызша, кейбір таныстарыңыз, туыстарыңыз қимай қоштасып жатыр, ал көпшілігі сізден құтылғандарына қуанып жатқан секілді көрінеді. Қоштасу сөзін айтып жатып, қонақтарға «Менен құтылғандарына қуанып тұрған шығарсындар...» деп айтып қаласыз...

3. Белгілі мекемеге жұмысқа тұрмақшы болып, түйіндеме тастап едіңіз, сізді әңгімелесуге шақырады. Мекеме бастығының қабылдауына кіріп едіңіз, ол өзіңізден 10-15 жас кіші көрінеді. Сізге бұл ұнамайды. Дегенмен, жұмысқа тұруыңыз қажет. Мекеме бастығы қойылатын талап,

шарттармен таныстыра отырып, сізді жұмысқа алмайтындығын айтады. Сіз уақытыңызды босқа алғанын айтып, ренжіп, сонымен бірге: «әлі жассың, егер кәсіби шеберлігің, тәжірибең көп болса, мен сияқты маманға айрылмас едің...» деп айғайлап, есікті тартып жауып кетіп қаласыз...

4. «Аңдамай сойлеген, ауырмай өледі» деген мәтел туралы туралы айтылған.

5. «Төбет орынсыз үрсе, күшік бұзылады» - мен және менің балаларыма қатысты айтылған сөз.

Жауап нәтижелерін оңдеу

«+» - 1 ұпай

«*» - 0,5 ұпай

«-» - 0 ұпай беріледі.

5 ұпай – сөзді орынды пайдалану қабілетіңіз жоғары;

3-4 ұпайға дейін – орташа;

0-2 ұпайға дейін – төмен.

«Вербалсыз коммуникациялық сигналдарды түсінесіз бе?» этностық қарым-қатынасқа вербалсыз коммуникациялық сигналдардың тигізетін әсерін анықтауға арналған тест-фрейм

Нұсқау: *Құрметті әріптес, төмендегі айтылған пікірлермен келісесіз бе? Келіспесеңіз «-» немесе келіссеңіз «+» таңбасын қойыңыз. Және неліктен келіспейтіндігіңізді түсіндіріп көріңіз.*

1. Сіздің түрік көршіңіз бар. Бірде олар келін түсіріп, ұлдарын үйлендіреді. Күнде таңертең жұмысқа бара жатып, келіннің есік алдын сыпырып жүргенін көресіз, бірақ ол сізге қарап амандаспағанына ренжіп, «ой, ұятсыз, тәрбие көрмеген» деп айтып та салдыңыз. Көршіңіз мұны естіп, сізге мән-жайды түсіндіреді, сөйтсе түрік халқының салты бойынша, жаңа түскен келін белгілі бір уақытқа дейін «тілі кесілген» болып есептеліп,

ешкімге бетіне қарап сөйлемеуі керек екен. Осы ситуацияда өзіңіздің іс-әрекетіңізді дұрыс деп санайсыз ба?

2. Сіздің үйіңіздің жанына сыған ұлтты көршілер келіп қоныстанды. Әдетте, көпшілік оларды «ұрлыққа жақын» деп жақтырмай жатқанын еститінсіз, бірақ көзбен көрген жоқсыз. Күндердің бірінде немереңіздің ойыншығы жоғалып кетеді де, көршіңіз алды деген ой келіп, олардың үйіне барып, айтағанды айтасыз. Үйге келсеңіз немереңіз ойыншығын тауып алып, қайдан алдың деген сұраққа: «шоланда жатыр екен, сол жерден алдым» деп жауап қайтарады. Осы ситуацияда өзіңіздің іс-әрекетіңізді дұрыс деп санайсыз ба?

3. Әр халықтың өзіндік ерекшеліктеріне байланысты белгілі бір стереотиптерге бөліп жатамыз. Мысалы: ағылшындарды – консервативті халық; француздарды – жеңілқой; немістерді – пысық, еңбекқор; өзбектер – қу; орыстар – тәкаппар; қазақтар – еліктегіш, тойшыл; шешендер – қызу қанды және т.с.с. айтылған пікірлермен келісесіз бе?

Жауап нәтижелерін оңдеу:

Әр жағдаятқа келіссеңіз 2 ұпай, келіспесеңіз 0 ұпай беріп, жалпы қорытындыны есептеңіз.

3-6 ұпай - әр ұлт өкілдерінің өзіндік спецификасына байланысты вербалсыз сигналдарын жақсы тани білесіз және коммуникативтік құзыреттілігіңіз жоғары деңгейде дамыған.

0-2 ұпай – конфликтіге бейімсіз. Өзге ұлт өкілдеріне сенімсіздікпен қарайсыз. Вербалсыз сигналдарды мүлде түсінуге де тырыспайтындығыңыз көрініп тұр.

Қосымша М

Күнделікті қатынас парағы

« _____ » _____ 200 ж.

Аты-жөні: _____
Тақырыбы: _____

Осы тақырып туралы не білетінмін?	Осы тақырып бойынша мына жаңалықтарды білдім:
Алған мәліметтерді мынада пайдаланамын:	Аталмыш тақырып бойынша тағы қандай мәлімет қажет:

Курстан алған әсеріңізді пиктограмма әдісі арқылы төмендегі таблицада көрсетіңіз:

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
1 Біліктілікті арттыру жүйесіндегі этностық қарым-қатынастың психологиялық маңыздылығы	8
1.1 Қарым-қатынас мәселесінің ғылыми-теориялық еңбектерде талдануы	8
1.2 Қарым-қатынас – этникалық топтар дамуының алтыншарты ретінде	35
1.3 Полимәдениетті білім субъектілерін қалыптастырудағы біліктілікті арттыру жүйесінің ролі	61
2 Біліктілікті арттыру жүйесіндегі этностық қарым-қатынастың психологиялық маңыздылығын эксперименттік тұрғыда зерттеу	86
2.1 Зерттеу бағдарламасы, әдістемелері	86
2.2 Зерттеудің салыстырмалы талдауы (моноэтникалық және полиэтникалық топтар бойынша)	99
2.3 Дамытушы экспериментке дейінгі және дамытушы эксперименттен кейінгі нәтижелердің корреляциялық көрсеткіштерін статистикалық өңдеу	113
3 Біліктілікті арттыру процесіндегі этностық қарым-қатынасты дамыту экспериментінің маңыздылығы	134
3.1 Біліктілікті арттыру процесінде этностық қарым-қатынас ерекшеліктерін психологиялық және педагогикалық диагностикалау	134
3.2 Педагогтардың этностық қарым-қатынастағы коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға арналған авторлық бағдарламалардың біліктілікті арттыру процесіндегі тиімділігі	152
3.3 Полиэтностық топтардағы қарым-қатынастарды нәтижелі қалыптастыруға бағытталған ұсыныстар мен ережелер	166
ҚОРЫТЫНДЫ	185
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	189
ҚОСЫМШАЛАР	201

ЕРКИНБЕКОВА М. А.

БІЛКІТІЛІКТІ АРТТЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭТНОСТЫҚ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Басуға қол қойылды 18.11.2014 ж. Пішімі 64x84/¹⁶.
Шартты баспа табағы 13,8. RISO басылым.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс №192.
“Онон” баспасы.